

**ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LXII**

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNİK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LXII

Rédacteur

BOJANA KRSMANOVIĆ

Directeur de l'Institut d'études byzantines

Comité de rédaction

*Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes),
Dejan Dželebdžić, Niels Gaul (Edinburgh), Michael Grünbart (Münster),
Vujadin Ivanišević, Erika Juhász (Budapest), Jovanka Kalić, Sergej Karpov (Moscou),
Predrag Komatina, Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović,
Miodrag Marković, Athanasios Markopoulos (Athènes), Maria Mavroudi (Berkeley, CA),
Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić, Claudia Rapp (Vienne),
Peter Schreiner (Cologne), Jovana Šijaković, Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction

Jovana Šijaković

BEOGRAD

2 0 2 5

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LXII

Уредник

БОЈАНА КРСМАНОВИЋ

Директор Византолошког института САНУ

Редакциони одбор

*Стијаноје Бојанин, Нилс Гаул (Единбург), Михаел Гринбарџ (Минстер),
Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Ерика Јухас (Будимпешта),
Јованка Калић, Сергеј Карџов (Москва), Предраг Комаџина, Бојана Крсмановић,
Александар Лома, Марија Мавруди (Беркли), Љубомир Максимовић, Миодраг Марковић,
Аџанасиос Маркојулос (Атина), Љубомир Милановић, Бојан Миљковић,
Срђан Пириваџирић, Клаудија Рај (Беч), Гојко Субојић, Еванџелос Хрисос (Атина),
Дејан Целебџић, Жан-Клод Шене (Париз), Јована Шијаковић, Пејтер Шрајнер (Келн)*

Секретар редакције

Јована Шијаковић

БЕОГРАД

2025

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ
27. 11. 2025. године.

Ова књига је објављена уз финансијску помоћ
Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

<i>Maja Nikolić, Bojana Pavlović</i> , Ethnonyms in the Central Balkans in Byzantine Historical Narratives (late 10 th –mid-13 th Century)	7
<i>Маја Николић, Бојана Павловић</i> , Етнoними на централном Балкану у византијским историјским наративима (крај 10–средина 13. века)	30
<i>Bojana Krstanović, Vladan Zdravković</i> , Water and Cities – Edessa/Vodena as a Case Study	35
<i>Бојана Крстановић, Владан Здравковић</i> , Вода и градови – пример Едесе/Водена	62
<i>Vladimir Ćamić</i> , Када је Свети Сава постао архиепископ?	67
<i>Vladimir Džamić</i> , When did Saint Sava Become Archbishop?	93
<i>Günter Prinzing</i> , On the Effect of Changes of Rulers in Constantinople on the Ruler’s Position in Neighbouring States Based on Two Case Studies concerning Bulgaria and Serbia	95
<i>Гинџер Принцинџ</i> , О утицају промена на цариградском престолу на положај владара у суседним државама на основу два случаја у Бугарској и Србији	105
<i>Γεώργιος Γουσγουριώτης</i> , Το σιγίλλιο του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα (Ιούνιος 883): νέα έκδοση και φιλολογικός σχολιασμός	107
<i>Georgios Gousgouriotis</i> , The Sigillion of Basil I the Macedonian (June 883): New Edition and Philological Commentary	118
<i>Giulia Rossetto</i> , Restoring the Euchologion: A Note on Manuscript Paris. gr. 328	119
<i>Џулија Росејџо</i> , Рестаурација требника: једна белешка о рукопису Paris. gr. 328	129

MAJA NIKOLIĆ
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
genoveva011@gmail.com

BOJANA PAVLOVIĆ
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
bojana.pavlovic85@gmail.com

ETHNONYMS IN THE CENTRAL BALKANS IN BYZANTINE HISTORICAL NARRATIVES (LATE 10TH–MID-13TH CENTURY)*

This paper focuses on the terminology employed by the Byzantine historians of the late 10th–mid-13th century to denote the Balkans and, respectively, its inhabitants. As the two are closely interconnected and one derives from the other, both issues are comprehensively addressed. Even though the Byzantine historians used ancient terms to refer to the “new peoples” (i.e., Bulgarians, Serbs, Rus, Pechenegs...) who settled either permanently or temporarily in the Balkans, they seem to exhibit a discernible tendency toward greater specificity in identifying and designating the so-called “barbarian peoples.”

Keywords: ethnonyms, Byzantine historiography, Balkans, Bulgarians, Serbs, Pechenegs

ORCID 0000-0002-2834-0854
ORCID 0000-0002-4408-9110

* This paper is a result of the research conducted within the project “From Barbarians to Christians and Rhomaioi. The Process of Byzantinization in the Central Balkans (late 10th–mid-13th century)”, BarByz_10-13, No. 7748349, which was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, within the Program IDEAS. Some of its results were presented in the communication “Dalmatai in den byzantinischen Quellen” at the International conference “Byzanz und das Abendland IX” held in Budapest in 2023, as well as in the lecture “Ethnonyms in the Central Balkans in Byzantine narrative sources (late 10th–mid-13th century)”, held in the Hungarian Society for Byzantine Studies in Budapest, in 2025.

In classical geography and historiography, geographical areas were named after the ethnic group inhabiting a given territory. Thus, all listed terms were derived from the names of the peoples that inhabited the Balkans: the Illyrians, Dalmatai, Dacians, Dardanians, Triballoi, and Moesi.¹ Byzantine historians adopted this terminology, which enabled them to articulate the idea of the continuity of a single Roman Empire.² However, they developed it further, as attested by their usage of “new terms” to refer to the Serbs and Bulgarians.

As is well known, Byzantine intellectuals employed multiple ethnonyms to denote certain ethnic groups. Different versions of the names for certain peoples can even be found within the same work. Thus far, scholarly discourse has predominantly maintained that these terms functioned as synonyms and that the use of multiple names for the same people bears no deeper significance, merely reflecting the erudition of the given Byzantine author.³ However, certain tendencies in the use of these terms can be discerned. Firstly, Byzantine writers did possess a clear knowledge of the peoples they discussed. Secondly, some of them appear to have had detailed information about the geographical regions these peoples inhabited, as the names of particular areas of the Balkans often determined the ethnonym used for a certain ethnic group. Some Byzantine historians seem to have been quite familiar with the Balkans and some of its regions. This can be inferred from the descriptions of the landscape in their writings on this part of the world, regardless of whether they had personally traveled in the Balkan territories or composed their accounts while residing in the imperial capital as so-called “cabinet historians.” The latter, as can be reasonably deduced, must have had access to geographical maps and formulated their narratives using information they had learned from reports provided by Byzantine agents, eyewitnesses, or direct participants in the events occurring *in situ*.⁴ Accordingly, referring to one ethnic group by multiple ethnonyms was not always a mere rhetorical device employed to exhibit the author’s erudition or to impress the reader by evoking the might of the emperor and his army over the vanquished foe. It also served to provide a more precise geographical identification of the Empire’s adversary.

Geographical areas

Byzantine authors did not use the term “Balkans” to denote the territory of the Balkan Peninsula. Instead, they referred to it by many other names that reflected Constantinople’s ideological view of this territory, implying that it had always

¹ On the use of these terms for ethnic groups who either briefly inhabited or settled in the territory of the central Balkans see *Nikolić – Pavlović*, Bulgarians, Serbs and Rus, 750, 753. For ethnonyms see *Pohl*, Ethnonyms, 5–17.

² *Angelov*, Geography, 45.

³ A pioneering work on this topic is the two-volume monograph by the Hungarian Byzantinist Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I–II*.

⁴ *Pavlović*, Balkans between Byzantium and Bulgaria, 11.

belonged to the Empire.⁵ Consequently, the Byzantine historians used a variety of terms for the entire or certain parts of this territory. Most of these terms had already been used in Roman times for the Roman Empire's administrative districts in this region (e.g., Illyricum, Dalmatia, Dacia, Moesia, and Dardania).⁶ By drawing on classical sources and using archaic geographical terms, Byzantine historians highlighted the continued existence of one – Roman – Empire. Nonetheless, Byzantine historians often used the so-called new terms (Bulgaria, Serbia) for certain parts of the Balkan Peninsula that derived their names from the “new peoples” that inhabited them.⁷

In Byzantine historical writings from the late 10th to the mid-13th century, the term Illyricum referred to a part of the eponymous Roman prefecture that lay in the Balkans.⁸ Apart from Illyricum, in the Byzantine historical narratives of the same period, Dalmatia denoted the territory of the Roman province and the Byzantine *thema* of the same name. However, the references to the Roman province are more pertinent to our research.⁹ In Constantine Porphyrogenetos's *De Administrando Imperio* the northern border of Dalmatia was symbolically relocated to the Danube, despite the fact that this was not its actual location. In doing so, Porphyrogenetos conceptualized the Danube as the symbolic boundary between the Roman world and the barbarian territories,¹⁰ thereby effectively reinstating the Roman Empire's northern frontier to its pre-barbarian invasion line along the Danube Limes. Given that the prefecture of Illyricum to which Porphyrogenetos referred reached the Danube,¹¹ this suggests that the emperor described the situation in late antiquity, when the prefecture had been originally established. His writings betray claims to some territories that Byzantium had no effective control over in the mid-10th century.¹²

Michael Attaleiates refers to Illyricum on two occasions, and it appears that he employs this term to denote the Balkan interior in a broader geographical sense.¹³ In the Komnenian period, terms Illyricum and Dalmatia were frequently employed in historical accounts, clearly reflecting the imperial policy of Reconquista in the

⁵ See *Nikolić – Pavlović*, Bulgarians, Serbs and Rus, 750–751; *Pavlović*, Balkans between Byzantium and Bulgaria, 7–8.

⁶ Also, the regions in the Balkans that Byzantium had subjugated over time, organizing them into military-administrative units (themata), were named after geographical areas: Thrace, Macedonia, Hellas, the Peloponnese, and so on.

⁷ *Kaldellis*, Etnography, 109–110, 112.

⁸ For Illyricum see *Bury*, History, 32, 127–128; *Treadgold*, History, 69. On Byzantine Illyricum see *Komatina*, Byzantine Illyricum, 429–438.

⁹ For Dalmatia see *Ферлуја*, Византиска управа, 38; *Gračanin*, Južna Panonija, 49–53; *Коматина*, Константин Порфирогенит, 166–167.

¹⁰ *Коматина*, Константин Порфирогенит, 142–143, 270.

¹¹ *DAI*, 30.76; *Коматина*, Константин Порфирогенит, 178.

¹² *Pavlović*, Balkans between Byzantium and Bulgaria, 8.

¹³ *Attaliatae Historia*, 8, 66.

Balkans.¹⁴ John Skylitzes mentions the Illyrian coast in his account of the beginning of a conflict between Byzantium and the Serbian prince Stefan Vojislav, who ruled Diokleia (Duklja), Travunija, Zahumlje and probably Ston.¹⁵ Later on in his narrative, Skylitzes reports that Stefan Vojislav had established himself in the Illyrian mountains (τὰ Ἰλλυρικὰ κατασχόντος ὄρη).¹⁶ Thus, for Skylitzes the term Illyricum denoted a wider geographic area. Nikephoros Bryennios, recounting the revolt of George Vojteh in 1072, mentions that the Croats and the Diokleians wreaked havoc upon the whole of Illyricum (ἅπαν τὸ Ἰλλυρικὸν). Later, he reports that his grandfather, Nikephoros Bryennios the Elder, was transferred to Dyrrhachion, the seat of Illyricum, from where he could more easily manage military operations against the rebels.¹⁷ In the *Alexiad*, a historical account of her father's reign, Anna Komnene describes what she considers the borders of Illyricum in the 12th century. She writes that Mount Haimos begins at the Black Sea and stretches into Illyricum.¹⁸ Furthermore, Anna reports that George Monomachatos was the doux of the entire Illyricum (παντὸς τοῦ Ἰλλυρικοῦ).¹⁹ There are views that Bryennios and Anna understood the term Illyricum to denote the territory of the Theme of Dyrrhachion.²⁰ However, there is no evidence in the sources that the term Illyricum was applied to the theme of Dyrrhachion.²¹ Although Bryennios and Anna employ the term „Illyricum“ when discussing events in the region of the theme of Dyrrachion, the utilization of the term itself is intimately linked with its ideological dimension. By referring to the Byzantine theme and potentially an even more extensive geographic area, Illyricum, these writers indirectly articulate Byzantine political aspirations in the Balkans. This region, among other territories, had historically been part of the Roman Empire, as evidenced by the existence of the prefecture of Illyricum. This is even more evident from the narrative of John Zonaras, who recounts that, during the reign of Empress Zoe, the Arabs were ravaging Mesopotamia, the Pechenegs were devastating Bulgaria, and the Agarenes were laying waste to the coast of Illyricum.²² He is even more forthcoming in his account of the Byzantine campaign against the Serbian prince Stefan Vojislav, which shall be discussed in more detail below, and which he concludes with the remark: “Thus did these events come to pass in Illyricum.”²³ John Kinnamos reports that in 1165, Emperor Manuel I arrived in Sardica, the metropolis of the

¹⁴ Nikolić, *Balkans in the Eyes of Constantinople*, 391.

¹⁵ Skylitzes, 408; *Malamut*, *Concepts et réalités*, 443.

¹⁶ Skylitzes, 424.

¹⁷ Bryennios, 211, 213.

¹⁸ *Alexiad*, 456; *Koder*, *Illyrikon*, 199.

¹⁹ *Alexiad*, 51.

²⁰ See *Живковић*, *Дукљанско-византијски рат*, 51; *Коматићина*, *Коматићина*, *Настанак „Млетачке Албаније“*, 68–70.

²¹ *Koder*, *Illyrikon*, 205; *Catalogue of the Byzantine Seals*, 40–46.

²² Zonaras, 579.

²³ Zonaras, 617–618. See page 16 below.

Illyrians (ἐν Σαρδικῇ τοίνυν τῇ Ἰλλυριῶν γενόμενος μητροπόλει), where he was gathering an army.²⁴ Sardica was the metropolis of the diocese that bore the same name from 869/870. All these territories were part of the Prefecture of Illyricum. George Akropolites writes that, after winning the Battle of Klokotnitsa in 1230, John II Asen subjugated numerous territories: "... The city of Hadrian became subject to him and also, about the same time, Didymoteichon, then all of Voleron, Serres, Pelagonia and Prilep and the surrounding area. He overran Great Vlachia but also gained possession of Elbanon²⁵ and plundered as far as Illyricum."²⁶ Akropolites's Illyricum was, in fact, the territory north of Epiros.²⁷ Similarly, Nikephoros Gregoras uses this term for the interior of the Balkan Peninsula.²⁸ However, George Pachymeres mentions the forts of the Illyrians (τὰ Ἰλλυριῶν ὀχυρώματα), though what he specifically meant remains unclear. Albert Failler concluded that these fortresses were mainly situated in the region around the four lakes – Ohrid, Prespa, Bostros (today Lake Vegoritida near Edessa) and Kastoria.²⁹ Furthermore, Ephraim of Ainos mentions that Michael II Angelos took, among other territories, the Illyrian land and Albanian mountains (Ἰλλυρίδα γῆν, Ἀλβανούς ὀριτρόφους).³⁰ Evidently, the historians of the 13th and 14th centuries use the term Illyricum and its various forms in a narrower sense.

In addition to the term Illyricum, Anna Komnene employs the word Dalmatia for the Balkans in the context of the former Roman province. The learned princess would have known that the province of Dalmatia no longer existed. However, her use of this term is not merely an archaism but carries both political and propagandistic significance. Continuing the geographical-ideological framework established by Porphyrogennetos, Anna views Dalmatia as a wider geographic area and as a territory that ought to acknowledge the supreme authority of the Byzantine emperor.³¹

This becomes even more evident in the work of John Kinnamos. When describing Manuel I's campaigns against Serbian grand župans, Kinnamos refers to the territory they controlled as Dalmatia. For instance, he informs us that, during a campaign in Dalmatia, the emperor conquered the fortress of Ras in 1149/50.³² He also describes the Bosnian ban Borić (Βορίτζης) as the exarch of the Dalmatian land

²⁴ Cinnami Epitome, 240.

²⁵ Elbanon referred to the city of Kroja and its environs (in Albania). Byzantine writers do not associate the term Illyricum or Illyrioi with contemporaneous Albanians. For the ethnonym Byzantine writers used to denote Albanians in the Middle Ages see *Комашина*, О албанском этнониму, 23–38.

²⁶ Acrop., 41–43; translation by *Macrides*, Akropolites, 179. Recounting the same event, Ephraim of Ainos, 287 mentions the Illyrian hills (Ἰλλυριῶν τὸ κλίμα).

²⁷ *Macrides*, Akropolites, 181 n. 14.

²⁸ Gregoras, I, 27.

²⁹ Pachymeres, I, 150–151 n. 3, 191. A similar account is found in the Chronicle of Ephraim of Ainos, 272.

³⁰ Ephraim of Ainos, 272.

³¹ Alexiad, 183, 265–266. See further below.

³² Cinnami Epitome, 101–103, 104, 199, 247–248.

of Bosnia (ο Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικῆς).³³ Nonetheless, after informing us that in 1165 John Doukas passed through the land of the Serbs (ὁ δὲ τὴν Σερβίων παραμήψας χώραν) and entered Dalmatia, where he conquered the towns along the Adriatic coast, Kinnamos no longer uses the term Dalmatia to denote Serbian lands, but rather uses it to refer to the Byzantine Dukate of Dalmatia, which formed part of Prince Béla's patrimony.³⁴

Under John II and Manuel I, the Byzantines waged major wars against Hungary, with their geographical epicenter located along the southern bank of the Danube. At that time, this symbolic barrier once again became the northern frontier of the Roman Empire.³⁵ Thus, the Balkans regained a central role in the Empire's political agenda. This is evidenced by the decision of Manuel I Komnenos in 1163 – unprecedented in the Empire's history – to confer the title of despot upon Béla-Alexios, effectively planning a form of personal union between Byzantium and Hungary.³⁶ The ideological impetus behind the revival of the term Dalmatia to designate the Serbian lands during the Komnenian era stemmed from Constantinople's aspiration to assert authority over this region, which lay formally beyond the Empire's recognized frontiers.³⁷

Similar motives seem to have led to the reemergence of the term Dacia in the works of the Komnenian-era writers. The term appears to have encompassed not only the former Roman provinces of Dacia Ripensis and Dacia Mediterranea, but also the erstwhile Diocese of Dacia.³⁸ Mirroring the usage of the term Dalmatia, the toponym Dacia was applied to the geographical area inhabited by the Serbs, particularly within the Morava River basin, as well as the territory along the Danube, in the region bordering Hungary. According to John Kinnamos, the principal city of Dacia was Naissus – modern-day Niš.³⁹

Apart from the terms Illyricum, Dalmatia and Dacia, which were inherited from antiquity, Byzantine writers used “modern” names for certain parts of the Balkan Peninsula inhabited by the “new peoples”. Thus, the terms Serbia and Serbian

³³ Cinnami Epitome, 131–132; *Nikolić – Pavlović*, Bulgarians, Serbs and Rus, 754.

³⁴ Cinnami Epitome, 248–249, 262–265; *Nikolić – Pavlović*, Bulgarians, Serbs and Rus, 753 n. 108. On the Byzantine Dukate of Dalmatia see *Ферлуја*, Византијска управа, 130–135. On the patrimony of the Hungarian Prince Béla Alexios see *Magdalino*, Empire of Manuel I, 79–81.

³⁵ Cinnami Epitome, 9–12, 114–115, 124, 126, 131–132, 226, 240; Choniates, *Historia*, 101–102; ВИИИЈ IV, стр. 47 нап. 105; 129 нап. 59; *Максимовић*, Организација византијске власти, 31–44; *Пиривајирић*, Самуилова држава, 131–132; *Stephenson*; Balkan frontier, 65–66; *Holmes*, Basil II, 415, 425; *Krsmanović*, Role of Bulgarian Fortresses, 845.

³⁶ *Ostrogorsky*, Urum-Despotes, 205–218; *Magdalino*, Empire of Manuel I Komnenos, 79–80.

³⁷ *Nikolić*, Balkans in the Eyes of Constantinople, 391.

³⁸ For basic information on the two provinces see: Oxford Dictionary of Late Antiquity, 449; Alexias, 298, 456; *Browning*, New Source, 199.

³⁹ Cinnami Epitome, 69–70.

lands were employed to denote the territory the Serbs inhabited.⁴⁰ They referred to the area that formed part of the Theme of Serbia, that is, the very heart of what was formerly Porphyrogenetos's Serbia, more specifically, the territory of future Raška,⁴¹ even though some parts of the Serbian ethnic space, such as Diokleia and Zahumlje remained outside its borders.⁴² In some historical narratives, such as the writings of John Skylitzes and George Kedrenos, who copied Skylitzes almost word-for-word, the term Tribalia was used for the Serbian state of Diokleia (Duklja).⁴³ However, in his chronicle, Michael Glykas employs the terms Serbia and Serbian lands as broad, overarching labels, evidently covering both Diokleia (Duklja) and its hinterland. This interpretation is corroborated by his subsequent report that "the Serbian lands revolted" (Σερβικαὶ χῶραι κατέξανέστησαν) during the reign of Michael (VII) Doukas. The reference pertains to the uprising of George Voyteh in 1072, in which Constantine Bodin, the son of Michael, the then ruler of Diokleia, took part.⁴⁴

The term Tribalia appears to resemble the name of the former Roman province of Praevalitana, which occupied a part of the Balkan Peninsula, including, among other areas, the territory of Diokleia. In addition to the similarity between the terms Praevalis and Tribalis, the latter of which is first mentioned in Byzantine historiography by John Skylitzes, it is precisely Skylitzes who, in his narrative, employs the term Tribalia for the territory of Diokleia.⁴⁵

The term Bulgaria, in Byzantine historiography, refers to the territory officially inhabited by the Bulgars from 680 onward – namely, the region between the Danube River and the Balkan Mountain.⁴⁶ Following Emperor Basil II's defeat of the Bulgarians in 1018 and the incorporation of the territory of the First Bulgarian Empire into the military-administrative apparatus of the Byzantine Empire through the establishment of the Theme of Bulgaria, Byzantine historians began to use the term Bulgaria for the territory covered by the eponymous theme.⁴⁷ The term Moesia could also denote the Old Bulgarian territory, i.e., the area between the Danube and the Balkan Mountain, which was once part, alongside other territories, of the namesake Roman province. The usage of the terms Bulgaria and Moesia in Nikeas Choniates's writings reveals a clear geographical distinction between the two.

⁴⁰ Scylitzes, 353–354, 359, 399; Glycae Annales, 594; Alexiad, 253; Cinnami Epitome, 12, 104, 204, 212, 213, 236, 249, 271, 286, 287, 299; Choniates, Historia, 90, 92, 136.

⁴¹ *Комаџина*, Србија и Дукља, 159–180. Cf. also *Malamut*, Concepts et réalités, 441.

⁴² *Cvetković – Krstanović*, Provincial Administration, 400.

⁴³ Scylitzes 353, 408–409, 424, 475; *Комаџина*, Србија и Дукља, 159–186.

⁴⁴ Glycae Annales, 614–615. For more information on this Serbian-Byzantine war see *Живковић*, Дукљанско-византијски рат, 35–57.

⁴⁵ *Malamut*, Concepts et réalités, 441–443; *Комаџина*, Србија и Дукља, 166–167.

⁴⁶ The settlement of the Bulgars in the Balkans was formally acknowledged by the Byzantine Emperor Constantine IV, Theophanes, 358–359.

⁴⁷ On the formation of ethnic themes in the Balkans see *Cvetković – Krstanović*, Provincial Administration, 397.

Namely, he distinguishes two historically Bulgarian areas and seems to understand Moesia as the territory north of the Balkan mountain range and Bulgaria as the southern or southwestern territory (probably referring to the Theme of Bulgaria).⁴⁸

The term Dardania was used to denote the former Roman province whose center was probably in Skopje.⁴⁹ This name, however, does not feature in historical works of this period. The only surviving reference to Dardania is in the rhetorical piece of Michael of Anchialos, who, writing about the peace treaty Emperor Manuel I signed with the Hungarians in 1167, states that Sirmium should belong to the Hungarians, yet remain under the emperor's authority, and that everything from Sirmium to the Illyrian land and the European Dardanians had come within the Empire's borders, having been wrested away from theirs.⁵⁰

Ethnonyms

Writers of the pre-Komnenian era – Leo the Deacon, Michael Psellos, and Michael Attaliates – employed various ethnonyms as synonyms. However, their narratives clearly indicate an awareness that the group in question was a newly settled population. Leo the Deacon writes: “It is said that the Mysians, who were colonists of the Hyperborean Kotragoi, Khazars, and Khounaboi, migrated from their own territory, wandered into Europe, and occupied and settled this land, when Constantine, with the sobriquet Pogonatos, was emperor of the Romans; they called the land Bulgaria after the name of their chieftain, Boulgaros.”⁵¹ Michael Attaleiates reminds his readers that the real name of the Mysians is the Bulgarians.⁵² Referring to the campaign against the Pechenegs, Michael Psellos says that in ancient times, they were called the Moesi, but later their name changed to the one used today.⁵³ Finally, Niketas Choniates reports that John II Komnenos launched a campaign against the Triballoi, who are also called the Serbs (κατὰ τοῦ τῶν Τριβαλλῶν ἔθνους εἶποι δ' ἄν τις ἔτερος Σέρβων).⁵⁴

⁴⁸ Choniates, *Historia*, 374. Choniates considered Moesia as the northern part of Bulgaria; this is evident from his report that the leader of the rebels of 1185, Asen, was killed upon his return to Moesia, in Tarnovo, Choniates, *Historia*, 471. See also *Nikolić – Pavlović*, Bulgarians, Serbs and Rus, 750–751; *Dall'Aglio*, ‘As it had been in the past’, 282–299.

⁴⁹ *Komatina*, Diocesan Structure, 794. Dardania is mentioned in the historical account of Procopius, *De aedificiis*, 256, 282–283, as a region or province belonging to Illyricum. Theophylact Simocatta refers to it as τὸ κλίτος τῆς Δαρδανίας (slope, region) to which the Byzantine general Peter rode with his army, having heard that the Avar forces had assembled around the so-called cataracts, Theophylactus Simocatta, 292. The Cataracts are the Iron Gates of the Danube, or the Djerdap Gorge, which forms part of the border between modern Serbia and Romania.

⁵⁰ *Browning*, *New Source*, 202–203.

⁵¹ Leonis diaconi *Historia*, 103; *History of Leo the Deacon*, 154. However, it was not during Constans II Pogonatos's reign (641–668) that the Bulgarians settled in the Balkans, but during the reign of Constantine IV (668–685).

⁵² Attaliatae *Historia*, 8. A similar reference to the settlement of the Bulgars is found in the *Roman History* of Nikephoros Gregoras, Gregoras I, 26–27.

⁵³ Psellos, 240.

⁵⁴ Choniates, *Historia*, 16.

The Byzantine historical narratives most commonly referred to the Bulgarians by their endonym. After Leo the Deacon, who employs it frequently, we come across the ethnonym Moesi for Bulgarians only once in the historical work of Attaleiates.⁵⁵ Afterwards, the term completely disappears from the historical narratives of the Komnenian era. This can be explained by the Byzantine conquest of Samuel's empire and the formation of the Theme of Bulgaria, which encompassed a part of its territory. The term Scythians, also used to denote the Bulgarians, was applied to other peoples, most commonly to the Pechenegs and Cumans. Both the Pechenegs and the Cumans proved to be formidable adversaries, adept at devastating Byzantine lands and conducting guerrilla-style warfare. The Cumans, in particular, played a prominent role in the uprising of Peter and Asen in 1185/86 and the establishment of the Second Bulgarian Empire.⁵⁶

Apart from the Pechenegs and Cumans, starting from Leo the Deacon's writings, the term Scythians or Tauroscythians was often used to denote the Russians, who briefly invaded the territory of the First Bulgarian Empire. The ethnonym Rus became standardized only at a later stage.⁵⁷

The ethnonym Moesi for the Bulgarians reappears with the formation of the so-called Second Bulgarian Empire, more precisely in the narrative of Niketas Choniates and in subsequent Byzantine historiography. Choniates employs several ethnonyms for the Bulgarians: Moesi, Bulgarians, and Vlachs. However, given that he sometimes distinguishes the Bulgarians from the Vlachs and sometimes refers to the Bulgarians as Moesi, it is unclear which ethnic group he has in mind when using all these ethnonyms.⁵⁸ In his account of the rebellion led by the Asen brothers, the historian states that the barbarians who lived in the Mount Haimos area were formerly called Mysians and are now named Vlachs.⁵⁹ Even though there is hardly any doubt about the ethnicity of the Asen brothers and the entire population of the region described by Choniates (they were Vlachs),⁶⁰ Choniates's account suggests that he uses the term Vlach as an overarching label, which sometimes included Bulgarians.⁶¹ In addition, he distinguishes two historically Bulgarian areas, as noted above. Theodore Skoutariotes provides us with a more detailed insight into the population of Mount

⁵⁵ Attaliatae Historia, 8.

⁵⁶ *Madgearu*, Asanids, 69–73.

⁵⁷ *Duczko*, Viking Rus, 115–137; *Howard-Johnston*, De administrando imperio, 320–330; ODB 1819–1822 (S. C. Franklin); *Franklin – Shepard*, Emergence of Rus, 4–5, 28–50, 71, 89; *Davidson*, Viking Road, 57–67; *Obolensky*, Commonwealth, 37, 43, 166, 180–181; *Vernadsky*, Origins, 198–201.

⁵⁸ Choniates, Historia, 368, 371, 373, 374, 394, 397, 398, 399, 428, 429, 434, 435, 436, 437, 446, 447, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 487, 499, 502, 504, 506, 509, 522, 613, 614, 618, 619, 621, 623, 624, 627, 629, 634, 635, 636, 645, 646, 649.

⁵⁹ Choniates, Historia, 368. Ephraem of Ainos, 207.5786–5788, repeats Choniates's account.

⁶⁰ For the most recent insight into this issue and the relevant bibliography, see *Madgearu*, Asanids, 35–83.

⁶¹ *Madgearu*, Asanids, 36, however, interprets this passage from Choniates as the historian's differentiation of Vlachs from the Bulgarians.

Haimos, reporting that the barbarians who lived there were formerly known as Moesi and are now called Vlachs and Bulgarians.⁶² All this testifies to the region's demographic diversity and the broad range of ethnonyms used for these ethnic groups. The accounts of Choniates and Skoutariotes offer a valuable glimpse into how these designations evolved over time. Their historical writings illustrate the fluidity of ethnonyms and names of regions in Byzantine historiography, demonstrating that such terms were often adapted in response to changing political realities, territorial shifts, and the needs of the imperial agenda. This reinforces the notion that the use of ethnonyms in Byzantine sources was neither fixed nor uniformly applied, but contextually driven and ideologically charged. The ethnonym Vlach, therefore, acquired a broader, umbrella usage only once the Vlach population became demographically relevant in the Danubian region, assuming an important role in the ethnographic landscape of the Second Bulgarian Empire.

In the historical narratives of the Komnenian era, however, using different ethnonyms for the same people was not a mere rhetorical list of synonyms; rather, it reflected the ideology of Reconquista of the Balkan Peninsula.

Let us begin with John Skylitzes. As previously noted, this author makes a clear distinction between Tribalia, by which he means the territory of Diokleia (Duklja), and Serbia, which he understands as the hinterland of Duklja – that is, the interior region of the Balkans inhabited by the Serbs.⁶³ Accordingly, he employs the terms “Triballoi” and “Serbs” not only as synonyms, but also, at times, as ethnonyms denoting the populations of Duklja and Serbia, respectively.⁶⁴ Moreover, when he reports that Stefan Vojislav established himself in the Illyrian mountains, Skylitzes writes that he was overrunning and despoiling the Triballoi and the Serbs and the neighboring peoples who were Roman subjects (Τριβαλοὺς καὶ Σέρβους καὶ τὰ πρόσοικα γένη καὶ Ῥωμαίων ὑπήκοα κατατρέχοντος καὶ ληϊζομένου). The expression τὰ πρόσοικα γένη should be understood as referring to the Serbs settled in the territories of Zahumlje, Travunija, and probably Ston.⁶⁵

This becomes even clearer in the historical narrative of John Zonaras. Namely, he states that a Scythian by the name of Vojislav (Σκύθης ἀνὴρ, Βοϊσθλάβος ὀνομαζόμενος) fled from Byzantium, gathered support, hid in the mountains of the Illyrians (τοῖς ὄρεσι τοῖς Ἰλλυριοῖς),⁶⁶ and, like a wild beast, plundered the peoples dwelling in those mountains, who were subjects of the Rhomaiοι (Ῥωμαῖοις ὑπήκοα): the Triballoi, the Serbs, and their kinsmen (Τριβαλλοὺς τε καὶ Σέρβους

⁶² Skoutariotes, 370.

⁶³ *Комаїїна*, Србија и Дукља, 159–186.

⁶⁴ ВИИИЈ III, 117 нап. 132, 159 нап. 255.

⁶⁵ Scylitzes, 424. See note 23 above.

⁶⁶ *Комаїїна*, Србија и Дукља, 179, considers it to refer to the southern part of the Adriatic coast.

καὶ ὄσοι τούτοις ὁμογενεῖς).⁶⁷ It is evident that the ethnonym Triballoi refers to the inhabitants of Duklja, while the term Serbs refers to those inhabiting the interior of the Balkans; the phrase “their kinsmen” (τούτοις ὁμογενεῖς) most likely alludes to the Serbs of Zahumlje and Travunija.⁶⁸ Notably, the term Illyrians is employed to designate the population of Illyricum, which, according to the narrative of John Zonaras, was Serbian.⁶⁹

Writing in the first half of the 14th century, George Pachymeres is the first Byzantine historian to use the ethnonym Illyrioi for the Albanians.⁷⁰ He, however, only mirrors the Roman and Byzantine practice of naming local peoples by ethnonyms derived from the ancient geographical name of the area they inhabited.⁷¹ The same can be said for Nikephoros Gregoras.⁷² The ethnic classification of the Illyrians, or their identification with specific groups of inhabitants, becomes a subject of consideration essentially only in the narratives of the late Byzantine period. Even though the term Illyrians often referred to the Albanians, in certain cases, it could be understood as an umbrella term encompassing the Slavic population of the Balkan Peninsula.⁷³

Nikephoros Bryennios refers to the Serbs as Diokleians (Διοκλεῖς). He notes that they wreaked havoc upon the entire Illyricum during the uprising led by their ruler, Michael.⁷⁴ He, however, does not name the territory the Diokleians inhabited. Anna Komnene predominantly refers to the Serbs as Dalmatai. Similarly, in her narrative, the term Dalmatia denotes the Serb-inhabited areas. She initially identifies Michael and Constantine Bodin, the rulers of Diokleia, as exarchs of the Dalmatai (τόν τε γὰρ Βοδῖνον καὶ τὸν Μιχαηλᾶν, τοὺς ἐξάρχους τῶν Δαλματῶν), describing Vukan, the ruler of Serbia, as holding authority over all of the Dalmatai (ἀνὴρ δὲ οὗτος τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς τῶν Δαλμάτων φέρων).⁷⁵ Anna Komnene also differentiates between the terms Serbs and Dalmatai on two occasions. Against Vukan, the ruler of all the Dalmatai, the emperor gathered a strong army and set out against the Serbs (κατὰ τῶν Σέρβων). Elsewhere, describing how the imperial army was dispersed across numerous regions, Anna notes that, among other places, it was stationed in the mountain passes leading toward Serbia and Dalmatia (τῶν

⁶⁷ Zonaras, 617.

⁶⁸ Malamut, *Concepts et réalité*, 442–443.

⁶⁹ Michael Attaleiates mentions that Nestor, the katepano of Dristra, was of Illyrian origin, *Ataliatae Historia*, 158. However, it is not possible to associate him with any of the known ethnic groups in the Balkans, *Cheyne*, *Pouvoir et contestations*, 390–391.

⁷⁰ On the ethnonyms employed for the Albanians in the Middle Ages and on the origin of the Albanians, see *Коматицина*, *О албанском этнониму*, 23–38.

⁷¹ Pachymeres, I, 271; II, 401. See *Ферјанчић*, *Албанци*, 292–294.

⁷² Gregoras, I, 116, 140.

⁷³ *Koder*, *Illyrikon*, 210.

⁷⁴ Bryennios, 211, 213.

⁷⁵ Alexiad, 53, 253; *Nikolić*, *Balkans in the Eyes of Constantinople*, 402.

μὲν τὰ περὶ τὴν Σερβίαν τέμπη καὶ Δαλματίαν ἐπιτηρούντων).⁷⁶ Her differentiation between Serbia and Dalmatia parallels the distinction drawn by John Skylitzes between Serbia and Tribalia (the latter meaning Diokleia) in his chronicle. Likewise, her distinction between Dalmatia and Serbia suggests that, during Vukan's reign, Serbia had emerged as the preeminent political entity among the Serbian principalities.⁷⁷ It is also evident that Anna Komnene uses the term “Dalmatai” as a broader geographic designation encompassing the Serbs across a wider territorial scope.⁷⁸ She also refers to the border between the Byzantine Empire and the land of the Dalmatai – that is, the frontier separating “our lands” from “theirs.” This phrasing underscores a clear geopolitical distinction between the Byzantine domain and the territory inhabited or controlled by the Dalmatai, a term which, in this context, evidently refers to the Serbs.⁷⁹

The narrative of John Kinnamos supports this conclusion. For Kinnamos, the Serbs are a Dalmatian people (Σέρβιοι, ἔθνος Δαλματικόν) and are regarded as locals or local inhabitants (ἐγγώριον). He explicitly refers to their territory as Serbian land (κατὰ τὴν Σερβικὴν), with Bosnia described as a distinct part within the broader Serbian realm (Βόσθναν τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαιεῖ). Moreover, Kinnamos refers to Borić (Βορίτζης) as the exarch of the Dalmatian land of Bosnia (ὁ Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικῆς), further reinforcing the identification of Bosnia as part of the Dalmatian–Serbian domain and highlighting the local character of Serbian rule in the region.⁸⁰ After the Byzantines conquered Béla Alexios's realm in 1165, John Kinnamos, as mentioned, ceases to refer to the Serbs as Dalmatai and thereafter employs only the term Serbs (Σέρβιοι). It is noteworthy that he alone uses the rare form Σέρβιοι/ Σερβίων for the Serbs, whereas the more common designation found in other sources is Σέρβοι/Σέρβων.⁸¹ From that point onward, the term Dalmatia is used exclusively to refer to the Byzantine *thema* bearing the same name. Therefore, the claim expressed by some Serbian scholars that Kinnamos always refers to the Serbs as Dalmatai is incorrect.⁸² With the conquest of the entire territory formerly controlled by Béla Alexios, the political and ideological rationale that had previously prompted Kinnamos to employ the terms Dalmatia and Dalmatai to denote Serbia and the Serbs ceased to exist. In this way, Byzantium – albeit temporarily – achieved

⁷⁶ Alexiad, 266, 440.

⁷⁷ Nikolić, *Balkans in the Eyes of Constantinople*, 404–405. Cf. also, *Malamut*, *Concepts et réalités*, 445–447; *Комашина*, *Српско-византијски односи*, 11–14.

⁷⁸ There are, nonetheless, opposing views. Cf. *Džino*, *From Justinian to Branimir*, 164–165, with other references.

⁷⁹ Alexiad, 252–253, 266.

⁸⁰ *Cinnami Epitome*, 132.

⁸¹ *Cinnami Epitome*, 12, 104, 236, 249, 271, 286, 287, 299.

⁸² *ВИИИЈ IV*, 86 нап. 236.

its political objectives in the Balkans by consolidating its authority over a region historically aligned with the former Roman *limes*. An additional motive for Kinnamos to drop the term *Dalmatai* for the Serbs was to avoid confusing his readers and ensure greater clarity and precision in his historical narrative.

The account of Michael of Anchialos also supports this conclusion. He likewise writes of a peace agreement between Byzantium and Hungary, reporting that it was agreed that Sirmium would fall under the emperor's authority and administration, along with all territories extending from Sirmium to the Illyrian lands and the European Dardanians. Michael of Anchialos stresses also that both the Croat (ὁ Χορβάτης) and the Bosnian (ὁ Βοσναῖος) are to be recorded in the registers of the Rhomaioi (τοῖς τῶν Ῥωμαίων ἐγγραφήτωσαν ἄξοσιν).⁸³ This arrangement further attests to the consolidation of Byzantine political control in the region and the redefinition of territorial boundaries to reflect imperial interests and the territorial gains of the Komnenian Reconquista of the Balkans. Moreover, Michael of Anchialos refers to the Serbs as Dacians in his account of the events of 1166, which unfolded in the aftermath of Manuel's conquest of Béla's patrimony and took place in the Morava Valley, the seat of the Serbian Grand Župans.⁸⁴ The conflict in question appears to have involved the Serbian Grand Župan Tihomir, the brother of Stefan Nemanja.⁸⁵ These developments are further corroborated by the inscription on the emperor's edict dated April 1166, in which Manuel I bears the epithets "δαματικός, οὐγγρικός, βοσεντικός, χροβατικός, ..., βουλγαρικός, σερβικός".⁸⁶ This title reflects the imperial claim to sovereignty over a diverse array of peoples and territories in the Balkans, revealing the multiethnic composition of the realm under Manuel's suzerainty. The inscription uses contemporary names for the listed peoples, without any attempt at archaism. The reason for this, among other factors, lies in the nature of the source itself. However, it is evident from the source that the Rhomaioi were very familiar with the peoples and the territory in question.

Byzantine historians, as well as other Byzantine authors, were well informed about contemporary events and possessed detailed knowledge of the Empire's enemies, as evidenced by the political verses and rhetorical compositions addressed to the Komnenian emperors, which celebrate Byzantine victories over those enemies. It is of particular interest in this context to cite a passage from a poem partially published by W. Hörandner, which concerns the use of ethnonyms referring to the Byzantine Empire's neighbors and enemies:

⁸³ *Browning*, *New Source*, 202.

⁸⁴ *Browning*, *New Source*, 200–201; ВИИИЈ IV, 202–205; *Коматиџина*, Срби на путу крсташа, 71–73.

⁸⁵ *Пиривајџрић*, Прилог хронологији, 125–136. Cf. also *Pirivatrić*, *Byzantine-Hungarian Relations*, 159–166.

⁸⁶ *Zepos*, *Jus Graecoromanum*, I, 410; *Ферлуја*, *Византиска управа*, 133.

Τὸς Σέρβους εἶναι λέγουσι τοὺς Δάκας καὶ Δαλμάτας,
 Τοὺς δὲ Βουλγάρους Τριβαλους,⁸⁷ Ἰλυρίουσιν ἅμα
 Καὶ Παίονας καὶ Πάννονας καὶ Γήπαιδας τοὺς Ὀυγγρούς·
 Οὖνοὺς δὲ πάλιν λέγουσι καὶ Σκύθας τοὺς Κουμάνους,
 Ἄγαρινούς δὲ γίνωσκε Πέρσας Ἰσμαηλίτας
 Τοὺς κεκλημένους σήμερον Τούρκους παρὰ τῶν πλείστων·
 Ἐπεὶ γὰρ συνεμίγησαν Σαρακηνοὶ οἱ Τούρκοι,
 Τὰς κλήσεις τῶν Σαρακηνῶν ἐκλήθησαν οἱ πάντες.⁸⁸

While the date when these verses were composed remains unknown, they reveal a broader familiarity with the usage of ethnonyms for various peoples the Byzantines encountered.

A striking example of using different names for the same people within a single work is provided by Anonymous Manganeios in his poem celebrating Manuel I Komnenos's successful military campaign against the Serbs, dated to 1150/1. The poet informs us that the emperor invaded Dalmatia and fought against the Serbs. A Dalmatis was struck by an arrow, and the poet rhetorically inquires what significance the Diokleians, Dacians, and Dalmatai hold for Manuel in comparison to the subjugation of the Paionians.⁸⁹ It is particularly noteworthy that the poet employs three ethnonyms to denote the Serbs in a single sentence. Although we cannot know whether this is a case of mere rhetorical repetition and synonymous usage, or whether each ethnonym refers to a distinct region inhabited by the Serbs, the latter interpretation appears more plausible.

This episode from the poem by Anonymous Manganeios is corroborated by the historical account of John Kinnamos. Namely, Kinnamos writes that in 1150/51, Manuel I Komnenos launched a campaign against the Serbian Grand Župan from the city of Niš. The region traversed by the Byzantine army in 1150 was called Longomir (διὰ τοῦ Λογγομηροῦ λεγομένου χώρου) and lay along the homonymous river in central Serbia. Upon approaching the Sava (Σάου), the army reached another river, known as the Drina (ἐφ' ἕτερον ἐκεῖθεν μετήλθε ποταμὸν Δρύναν ὄνομα), which originates from an upper region and serves as the boundary separating Bosnia from the rest of Serbia.⁹⁰ These, therefore, are the territories that John Kinnamos recognizes as the lands of the Dalmatai. The term Dacians, employed by Anonymous Manganeios, also features in Kinnamos's narrative, apparently referring to the Serbs

⁸⁷ This is clearly a mistake on the poet's part, as the Bulgarians were never referred to as Triballoi.

⁸⁸ *Hörandner*, *Bild des Anderen*, 162.

⁸⁹ RHCG I, 744.

⁹⁰ Cinnami Epitome, 103–104.

inhabiting the Morava River Basin, with Niš described as the center of Dacia.⁹¹ Moreover, this term referred to the Serbs who inhabited the territory of both former Dacian provinces, that is, including the region bordering Hungary. The reference to the Diokleians in Manganeios's poem, however, remains somewhat perplexing, given that no campaign of Emperor Manuel I Komnenos is known to have taken place in those regions. It is therefore plausible that, in this particular instance, the term may have been used as a synonym. According to one view, this reference to Diokleia bears witness to the recent title of "Duke of Diokleia, Travunia, and Zachlunia" acquired by Desa in 1150, which would presumably indicate a recent conquest of the maritime Serbian territories – an event that could obviously not have left the Byzantines indifferent.⁹²

In addition, an examination of political poems and rhetorical compositions indicates that the terms employed by Byzantine historians for certain peoples correspond closely to those used by rhetoricians and poets. Notably, after 1165/66, the term *Dalmatai* used for the Serbs disappears from rhetorical works and poems,⁹³ being replaced (most commonly) by the term *Dacians*. In our view, this shift reflected both the ideological underpinnings of the term *Dalmatai* within the context of the Komnenian reconquest of the Balkans and the Serbian grand župans's increasing reliance on Hungary as an ally in their struggle against Byzantium. This development underscores the significance of the Danubian region, or Dacia, as the epicenter of these conflicts.⁹⁴ Furthermore, the ethnonym *Dacians*, which for a time had been used for the Hungarians,⁹⁵ ceases to refer to this ethnic group and becomes increasingly associated with the Serbs.⁹⁶ Similarly, the term *Dalmatai* begins to reappear, albeit only sporadically, both in the historical narrative of Niketas Choniates (where it is used only once) and in his rhetorical compositions.⁹⁷ Also, starting from the writings of Choniates and later Byzantine authors of the 13th and 14th centuries, the term *Triballoi* for Serbs reemerges as the most common designation for this ethnic group.⁹⁸

⁹¹ Cinnami Epitome, 69.

⁹² *Malamut*, Concepts et réalités, 453–454 n. 146. Cf. also, Acta Bosnae, 2; *Chalandon*, Les Com-nène, II, 384 n. 2.

⁹³ It is interesting to note that on several occasions, Byzantine poets celebrated both emperors John II and Manuel I Komnenos as the killers of the *Dalmatai*. Thus, Theodore Prodromos, Prodromos, 277, describes John II as Σκυθοδαλματοκτόνος, whereas Anonymos Manganeios dubs Manuel I Δαλματομυσοκτόνος, RHCG II, 290.

⁹⁴ Cf. also *Malamut*, Concepts et réalités, 452–455.

⁹⁵ *Moravcsik*, Byzantinoturcica II, 116.

⁹⁶ *Regel*, I, 141–144, 163–164.

⁹⁷ Choniates, *Historia*, 532; Choniates, *Orationes*, 26–34.

⁹⁸ For the image of the Serbs as the Empire's adversaries cf. *Blangez-Malamut – Cacouros*, Image des Serbes, 97–122. On the ethonyms used to denote the Serbs see *Пуривајрућ*, Срби као Трибали, Далмати и Дачани, 157–179.

Even though no precise conclusions can be drawn from rhetorical pieces and poems, Byzantine authors of these genres followed the terminology employed in Byzantine historical narratives (with some also dabbling in historical works, e.g., Manasses or Choniates). Again, one must take into account the occasions for which such poems were composed, as well as the audience they addressed – an audience that may or may not have understood which specific enemies of the Empire were being referenced. Some scholars argue that Byzantine authors, when alluding to ancient or long-past conflicts, preferred to use classical ethnonyms for the “new peoples” against whom the Empire fought, reserving more up-to-date terms (such as Serbs or Bulgarians) for accounts of contemporary military conflicts. The aim was to ensure that the audience clearly understood which adversaries were being referenced at a given historical moment.⁹⁹ Nonetheless, the intended audience varied, and in certain cases, multiple names may have been used purely for effect – to impress the listeners. Even so, it remains possible that the author, even in such rhetorically charged contexts, deliberately alluded to specific territories inhabited by the Empire’s enemies, and accordingly employed a range of ethnonyms. Of course, one should not expect the terminology to have always been used with surgical precision. Rather, these designations often reflect the shifting political, geographical, and ideological contexts within which each writer operated, and must therefore be interpreted with careful attention to nuance and historical circumstance.

Strikingly, the ethnonym Slavs virtually disappears from Byzantine historical narratives after the reign of Constantine VII Porphyrogennetos. From the late 10th to the mid-13th century, the term remains largely absent, reemerging only sporadically during the Komnenian era, in a limited number of instances in the historical writings of Nikephoros Bryennios and Anna Komnene.¹⁰⁰ In these contexts, the ethnonym denoted either a larger ethnic group or an individual. This umbrella term encompassed the Serbs, Bulgarians, and Croats. During the same period, the Rus were not referred to by this name, at least not within Byzantine historical narratives. The term Slav was effectively supplanted by more specific ethnonyms corresponding to the distinct peoples who had by then established their political entities in the Balkans (Bulgarians/Moesi, Serbs/Dalmatai/Triballoi/Diokleians, Croats).¹⁰¹

⁹⁹ *Hörandner*, Bild des Anderen, 162–168; *Станковић*, Срби, 439–441.

¹⁰⁰ Bryennios, 208, 213; Alexiad, 55. The term Slav also appears in the work of Michael of Thessalonike, *Regel*, I, 174–175.

¹⁰¹ Bryennios, 209–211, 213–215; Choniates, *Historia*, 173; ΒΙΙΙΗJ IV, 149 n. 146. In one instance, Choniates mentions a certain Slav named Varinus (Σθλάβου τινὸς Βαρηνοῦ), who was supposed to assist Peter of Bracieux in capturing the city of Pegae, Choniates, *Historia*, 641; *Nikolić –Pavlović*, Bulgarians, Serbs and Rus, 748–749.

The ethnonym Scyths/Scythians was not always used by Byzantine authors with precision to denote the specific peoples to whom it refers. Some demonstrate greater accuracy in their usage, while others draw no explicit distinction between the various groups to which this ethnonym was typically applied in Byzantine historiography. The term Scythians could refer to different peoples at different times, including the Avars, Khazars, Bulgars, Magyars, Rus, Pechenegs, Cumans, Seljuks, Mongols, Ottomans, and even the Slavs.¹⁰² In any case, from the Byzantine perspective, the term Scythians encompassed all the ethnic groups inhabiting territories north of the Danube. Having this in mind, we may infer why the Bulgarians were referred to as Scythians. If we take a look at the map of the Roman provinces in the Balkans, we see the province of Scythia Minor, which covered the lands between the lower Danube and the Black Sea, the modern-day region of Dobruja in Romania and Bulgaria. The province ceased to exist around 679–681, when the area was overrun by the Bulgarians.

* * *

Byzantine authors were obviously quite familiar with the geopolitical position of the Balkans and its role within the Byzantine Empire. It is precisely in the period following the conquest of Samuel's state and that of his successors that interest in the Balkans increases – a development that can be traced in the historical narratives of the time. Byzantine writers employed multiple ethnonyms to denote specific peoples, not merely as interchangeable synonyms, but also to delineate with greater precision both the geographic regions and the populations they discussed. Naturally, the use of varying ethnonyms can also be interpreted as a display of erudition on the part of the author, and one should not necessarily expect absolute terminological precision from every writer. Nevertheless, there was apparently a discernible tendency toward greater specificity in identifying and designating the so-called “barbarian peoples,” at least within Byzantine narrative sources of the Komnenian period. In rhetorical works, the conventions are, by their very nature, somewhat more flexible. Yet even the Komnenian-era rhetorical texts, as well as the writings of Niketas Choniates, who can be regarded both as an author of the Komnenian period and of Nicaean historiography, offer evidence supporting the aforementioned thesis.

¹⁰² *Kaldellis*, *Ethnography*, 113–116; *Zonaras*, 527–529, 533, 534, 617–618, 631; *Manassis*, 313; In his *Epitome* (p. 84), *John Kinnamos* states that the people of Lech (i.e., the Poles) are of Scythian origin, residing to the west of the Huns.

Table**

Ethnonyms	Leo the Deacon	Michael Psellos	Michael Attaleiates	John Skylitzes	Skytizes Continuatus	Nikephoros Bryennios	Anna Komnene
Slavs	/	/	/	/	/	+	+
Bulgarians as Bulgarians	+	+	+	+	+	+	+
Bulgarians as Moesi	+	/	+	/	/	+	+
Bulgarians as Scythians	/	+	/	/	/	+	/
Serbs as Serbs	/	/	/	+	+	/	+
Serbs as Dalmatai	/	/	/	+	/	/	+
Serbs as Diokleians	/	/	/	+	/	+	/
Serbs as Dacians	/	/	/	/	/	/	/
Serbs as Triballoi	/	/	/	+	/	/	/
Serbs as Scythians	/	/	/	/	/	/	/
Serbs as Illyroi	/	/	/	/	/	/	/
Vlachs (Moesi?)	/	/	/	/	/	/	+
Rus as Scythians	+	+	/	+	/	/	/
Rus as Tauroscythians	+	+	/	/	/	/	+
Rus as Rus	+	+	+	+	/	/	/
Scythians as Pechenegs	/	/	+	+	/	+	+
Scythians as Cumans	/	/	/	/	/	/	/
Scythians as Ouzi	/	/	/	/	+	/	/
Albanians as Arbanitai/Albanoi	/	/	+	/	+	/	+
Albanians as Illyrioi	/	/	/	/	/	/	/

** A working version of the table has been submitted to the STOA database as part of the results achieved in research conducted under the project BarByz_10–13.

Ethnonyms	John Kinnamos	John Zonaras	Constantine Manasses	Michael Glykas	Nicetas Choniates	George Akropolites	Theodore Skoutariotes
Slavs	/	/	/	/	+	+	+
Bulgarians as Bulgarians	/	+	+	+	+	+	+
Bulgarians as Moesi	/	/	/	/	+	/	+
Bulgarians as Scythians	/	+	/	/	/	/	/
Serbs as Serbs	+	+	/	+	+	+	+
Serbs as Dalmatai	+	/	/	/	+	/	/
Serbs as Diokleians	/	/	/	/	/	/	/
Serbs as Dacians	/	/	/	/	/	/	/
Serbs as Triballoi	/	+	/	+	+	/	+
Serbs as Scythians	/	+	/	/	/	/	/
Serbs as Illyroi	/	+	/	/	/	/	/
Vlachs (Moesi?)	+	/	/	/	+	/	+
Rus as Scythians	/	+	+	+	+	/	/
Rus as Tauroscythians	+	+	+	/	+	/	+
Rus as Rus	/	+	/	+	+	+	+
Scythians as Pechenegs	+	+	/	/	+	/	+
Scythians as Cumans	+	/	/	/	+	+	+
Scythians as Ouzoi	/	+	/	+	/	/	/
Albanians as Arbanitai/Albanoi	/	/	/	/	/	+	/
Albanians as Illyrioi	/	/	/	/	/	/	+

Ethnonyms	George Pachymeres	Ephraim of Ainos	Nikephoros Gregoras
Slavs	/	+	/
Bulgarians as Bulgarians	+	+	+
Bulgarians as Moesi	+	+	/
Bulgarians as Scythians	/	/	+
Serbs as Serbs	+	/	+
Serbs as Dalmatai	/	/	/
Serbs as Diokleians	/	/	/
Serbs as Dacians	/	/	/
Serbs as Triballoi	+	+	+
Serbs as Scythians	/	/	/
Serbs as Illyroi	/	/	/
Vlachs (Moesi?)	/	+	/
Rus as Scythians	/	+	/
Rus as Tauroscythians	/	+	+
Rus as Rus	/	+	+
Scythians as Pechenegs	+	+	/
Scythians as Cumans	+	+	+
Scythians as Ouzoi	/	+	/
Albanians as Arbanitai/Albanoi	+	+	/
Albanians as Illyroi	+	+	+

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Alexiad I, edd. *D. R. Reinsch – A. Kambylis*, Berlin 2001.
- Browning R.*, A New Source in Byzantine-Hungarian Relations in the 12th Century: The Inaugural Lecture of Michael Ho tou Anchialou as Hypatos tôn Philosophôn, *Balkan Studies* 2/2 (1961) 173–214.
- Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, edd. *J. Nesbitt – N. Oikonomides*, Washington, D. C. 1991.
- Constantine VII Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio*, edd. *G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins*, Washington D. C. 1967.
- Constantini Manassis breviarium chronicum, ed. *O. Lampsidis*, I (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 36), Athens 1996.
- Ephraem Aenii Historia Chronica, ed. *O. Lampsidis* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 27), Athenae 1990.
- Fontes rerum byzantinorum fasciculi I et II rhetorum saeculi XII orationes politicae, ed. *W. Regel*, Leipzig 1982².
- George Akropolites, *The History*, transl. *R. Macrides*, Oxford 2007.
- Georges Pachymères Relations Historiques, I–II. Livres I–VI, edition, introduction et notes par *A. Failler*, traduction française par *V. Laurent*, Paris 1984.
- Georgii Acropolitae Opera, Volumen I, rec. *A. Heisenberg*, editionem anni MCMIII et correctionem curavit *P. Wirth*, Stuttgart 1978.
- Historia Michaelis Attaliatae, ed. *E. Tsolakis* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 50), Athens 2011.
- Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A. Meineke*, Bonn 1836.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 5), Berlin – New York 1973.
- Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, Tomus III, Libri XIII–XVIII, ed. *T. Büttner-Wobst*, Bonnae 1897.
- Leonis diaconi Caloënsis Historiae libri X, ed. *Ch. B. Hase*, Bonn 1828.
- Michaelis Glycae Annales, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1836.
- Michaelis Pselli Chronographia, ed. *D. R. Reinsch*, Band 1: Einleitung und Text, Berlin – Boston 2014.
- Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Acta Bosnae, vol. 23, edidit Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, collegit et digessit *P. Eusebius*, Fermendžin, Zagrabiae 1892.
- Nicéphore Bryennio Histoire, ed. *P. Gautier* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 9), Bruxelles 1975.
- Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae, vol. I–III, ed. *L. Schopen*, Bonnae 1828–1855.
- Nicetae Choniatae Historia, rec. *I. A. Van Dieten* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 11/1), Berlin – New York 1975.
- Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. *I. A. van Dieten* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 3), Berlin – New York 1972.
- Novellae et aerae bullae imperatorum post Justinianum, ex editione *C. E. Zachariae A. Lingenthal*, Jus Graecoromanum, vol. I, edd. *J. Zepos – P. Zepos*, Athena 1931 (reprint Aalen 1962).
- Procopii Caesariensis opera omnia, vol. 4, ed. *G. Wirth* (post *J. Haury*), Leipzig 1964.
- Recueil des historiens des Croisades. Historiens grecs, éd. *E. Miller*, I, Paris 1875; II, Paris 1881.
- Sathas K.*, Anōnymou synopsis chronikē. Mesaionike bibliotheke, T. 7, Paris, Jean Maesonneuve, 1894.
- The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, edd. *A.-M. Talbot – D. Sullivan*, Washington D. C. 2005.

- Theodori Scutariotae chronica: editio princeps, ed. *R. Tocci* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 46), Berlin 2015.
- Theodoros Prodromos, Historische Gedichte, ed. *W. Hörandner*, Wien 1974.
- Theophanis Chronographia, I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883.
- Theophylacti Simocattae Historiae, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1887.

Византијски извори за историју народа Југославије III, IV, ур. *Г. Острогорски, Ф. Барилуић*, Београд 1966, 1971 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, IV, ur. *G. Ostrogorski, F. Barilišić*, Beograd 1966, 1971].

Литература – Secondary works

- Angelov D.*, “Asia and Europe Commonly Called East and West”: Constantinople and Geographical Imagination in Byzantium, edd. *S. Bazzaz – Y. Batsaki – D. Angelov*, Imperial geographies in Byzantine and Ottoman space, Cambridge – London 2013, 43–68.
- Blangez-Malamut E. – Cacouros M.*, L’image des Serbes dans la rhétorique byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle, ed. *K. Fledelius*, Byzantium: Identity, Image, Influence, Copenhagen 1996, 97–122.
- Bury J. B.*, History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (Volume 1), New York 1923.
- Chalandon F.*, Les Comnènes: Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180), II, Paris 1912.
- Cheyne J.-C.*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1996.
- Cvetković M. – Kršmanović B.*, Provincial Administration in the Service of Pacification, ed. *B. Kršmanović*, Barbarians, Rhomaioi and those in between. Integrating the Christians of the Central Balkans into Byzantine Empire (late 10th – mid-13th century), I, Belgrade 2025, 385–449.
- Dall’Aglio F.*, ‘As it Had Been in the Past’: the Idea of National Continuity in the Establishment of the Second Bulgarian Kingdom, ed. *I. Biliarsky*, Laudator Temporis Acti. Studia in Memoriam Ioannis A. Božilov, I, Sofia 2018, 282–299.
- Davidson H. R. E.*, The Viking Road to Byzantium, London 1976.
- Duczko W.*, Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe, Leiden – Boston 2004.
- Džino D.*, From Justinian to Branimir. The Making of the Middle Ages in Dalmatia, London – New York 2021.
- Franklin S. – Shepard J.*, The Emergence of Rus 750–1200, London – New York 1996.
- Gračanin H.*, Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća), Zagreb 2011.
- Howard-Johnston, J. D.*, The „De Administrando Imperio“: a re-examination of the text and a re-evaluation of its evidence about the Rus, edd. *M. Kazanski – A. Nersessian – C. Zuckerman*, Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient, Paris 2002, 301–336.
- Holmes C.*, Basil II and the Governance of Empire (976–1025), Oxford 2005.
- Hörandner W.*, Das Bild des Anderen: Lateiner und Barbaren in der Sicht der byzantinischen Hofpoesie, Byzantinoslavica 54 (1993) 162–168.
- Kaldellis A.*, Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature, Philadelphia 2013.
- Koder J.*, Illyrikon und Illyrios. Geographische und ethnische Namen der Wortfamilie *illyr in byzantinischen Quellen, edd. *A. Beihammer – B. Krönung – C. Ludwig*, Prosopon Rhomaikon Ergänzende Studien zur Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Berlin – Boston 2017, 197–212.
- Komatina P.*, Byzantine Illyricum in the 7th–9th centuries, Acta Antiqua 64 (2025) 429–438.

- Komatina P.*, The Diocesan Structure of the Archbishopric of Ohrid in the Charters of Basil II: Historical Development Until the Early 11th Century, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 60/2 (2023) 789–821.
- Krsmanović B.*, On the Role of Bulgarian Fortresses in the War of 976–1018, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 60/2 (2023) 843–870.
- Madgearu, A.*, *The Asanids: the political and military history of the second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden – Boston 2017.
- Magdalino P.*, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge 1993.
- Malamut E.*, Concepts et réalités : recherches sur les termes désignant les serbes et les pays serbes dans les sources byzantines des Xe–XIIe siècles, ed. *Balard M.*, *Eupsychia: mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, Paris 1998, 439–457.
- Moravcsik G.*, *Byzantinoturcica, I: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Budapest 1942–1943 (repr. Brill 1983).
- Nikolić M.*, Balkans in the Eyes of Constantinople, ed. *B. Krsmanović*, *Barbarians, Rhomaioi and those in between. Integrating the Christians of the Central Balkans into Byzantine Empire (late 10th–mid-13th century)*, II, Belgrade 2025, 391–409.
- Nikolić M – Pavlović B.*, Bulgarians, Serbs, and the Rus in the Central Balkans in Byzantine Historical Narratives (late 10th–mid-13th century): The View from Constantinople, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 60/2 (2023) 739–767.
- Obolensky D.*, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, New York – Washington, D. C. 1971.
- Ostrogorsky G.*, Urum-Despotes: die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz, *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951) 448–460.
- Oxford Dictionary of Byzantium I–III, edd. *A. Kazhdan et al.*, New York – Oxford 1991.
- Oxford Dictionary of Late Antiquity, I–II, ed. *O. Nickolson*, Oxford 2018.
- Pavlović B.*, Balkans between Byzantium and Bulgaria, ed. *B. Krsmanović*, *Barbarians, Rhomaioi and those in between. Integrating the Christians of the Central Balkans into Byzantine Empire (late 10th–mid-13th century)*, I, Belgrade 2025, 7–22.
- Pirivatrić S.*, Byzantine-Hungarian Relations in 1162–1167 and the Deposition of Serbian Grand Župan Desa, *Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia*, ed. *E. Juhász*, Budapest 2015, 159–166.
- Pohl W.*, Ethnonyms and early medieval ethnicity: methodological reflections, *The Hungarian historical review* 71 (2018) 5–17.
- Stephenson P.*, *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2004.
- Treadgold W.*, *A history of the Byzantine state and society*, Stanford 1997.
- Vernadsky G.*, *Origins of Russia*, Oxford 1959.
- Живковић Т.*, Дукљанско византијски рат 1072–1075, *Историјски часопис* 47 (2000) 35–57 [*Živković T.*, Dukljansko-vizantijski rat 1072–1075, *Istorijski časopis* 47 (2000) 35–57].
- Комаџина И.*, Срби на путу крсташа, *Историјски часопис* 64 (2015) 55–83 [*Komatina I.*, Srbi na putu krstaša, *Istorijski časopis* 64 (2015) 55–83].
- Комаџина И. – Комаџина П.*, Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском Поморју, *Историјски часопис* 67 (2018) 68–70 [*Komatina I. – Komatina P.*, Nastanak „Mletačke Albanije“ i uspomena na vizantijsku vlast u srpskom Pomorju, *Istorijski časopis* 67 (2018) 55–82].
- Комаџина П.*, Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века, *Зборник Матице српске за историју* 107 (2023) 9–20 [*Komatina P.*, Srpsko-vizantijski односи крајем XI i početkom XII века, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 107 (2023) 9–20].

- Комати́на П.*, Константин Порфиригени и рана историја Јужних Словена [*Komatina P.*, Konstantin Porfirigenit i rana istorija Južnih Slovena, Beograd 2021].
- Комати́на П.*, О албанском етнониму у средњем веку, Зборник радова Византолошког института 58 (2021) 23–36 [*Komatina P.*, O albanskom etnonimu u srednjem veku, Zbornik radova Vizantološkog instituta 58 (2021) 23–36].
- Комати́на П.*, Србија и Дукља у делу Јована Скилице, Зборник радова Византолошког института 49 (2012) 159–186 [*Komatina P.*, Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice, Zbornik radova Vizantološkog instituta 49 (2012) 159–186].
- Максимовић Љ.*, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 31–43 [*Maksimović Lj.*, Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 31–43].
- Пиривајрић С.*, Срби као Трибали, Далмати и Дачани: прилог разумевању употребе појединих античких етнонима као византијских идентитетских ознака за Србе (од половине X до почетка XIII века), ур. *С. Марјановић-Душанић – А. З. Савић*, Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: средњи век, нови век, савремено доба, I, Београд 2025, 157–179 [*Pirivatrić S.*, Srbi kao Tribali, Dalmati i Dačani: prilog razumevanju upotrebe pojedinih antičkih etnonima kao vizantijskih identitetskih oznaka za Srbe (od polovine X do početka XIII veka), ur. *S. Marjanović-Dušanić – A. Z. Savić*, Koncepti nacionalizma i patriotizma u srpskom političkom diskursu: srednji vek, novi vek, savremeno doba, I, Beograd 2025, 157–179].
- Пиривајрић С.*, Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997 [*Pirivatrić S.*, Samuilova država. Obim i karakter, Beograd 1997].
- Пиривајрић С.*, Прилог хронологији почетка Немањине власти, Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991) 125–135 [*Pirivatrić S.*, Prilog hronologiji početka Nemanjine vlasti, Zbornik radova Vizantološkog instituta 29–30 (1991) 125–135].
- Станковић В.*, Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 437–450 [*Stanković V.*, Srbi u poeziji Teodora Prodroma i Anonima Manganskog, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 437–450].
- Ферјанчић Б.*, Албанци у византијским изворима, Илири и Албанци, 285–302 [*Ferjančić B.*, Albanci u vizantijskim izvorima, Iliri i Albanci, 285–302].
- Ферлуџа Ј.*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957 [*Ferluga J.*, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957].

Маја Николић

Византолошки институт САНУ, Београд
genoveva011@gmail.com

Бојана Павловић

Византолошки институт САНУ, Београд
bojana.pavlovic85@gmail.com

ЕТНОНИМИ НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ У ВИЗАНТИЈСКИМ ИСТОРИЈСКИМ НАРАТИВИМА (КРАЈ 10–СРЕДИНА 13. ВЕКА)

Познато је да су византијски интелектуалци користили више етнонима за означавање појединих народа. Различите варијације у њиховим називима могу се уочити чак и у оквиру истог дела. До данас у науци углавном преовладава становиште да су ти појмови функционисали као синоними и да употреба

различитих назiva за исти народ одражава једино ученост византијских писаца. Ипак, иако су византијски писци заиста имали знање о народима које су помињали, истраживање је показало да се у употреби више различитих етнонима за исту групу могу уочити извесне тенденције. Наиме, неки од писаца су веома добро познавали географске области које су одређени народи настањивали, о чему јасно сведоче описи терена на које наилазимо у византијским историјским списима, па су и називи појединих крајева Балкана често имали пресудан утицај на то којим ће етнонимом народ на тој територији бити означен.

Као што је познато, византијски писци нису користили термин „Балкан“ за означавање територије Балканског полуострва. Уместо тога, они су се служили бројним другим називима који су одражавали идеолошку представу Цариграда о том простору, подразумевајући да је он одувек припадао Царству. Сходно томе, византијски историчари су употребљавали различите изразе како би означили целину или поједине делове те територије. Већина тих назива је била у употреби још у римско доба за административне јединице Римског царства на том простору (нпр. Илирик, Далмација, Дакија, Мезија и Дарданија). Позивајући се на класичне изворе и користећи архаичне географске појмове, византијски историчари су истицали континуитет постојања једног, Римског царства. Ипак, они су често користили и такозване нове термине (Бугарска, Србија) да означе поједине делове Балканског полуострва, који су своје називе добијали по „новим народима“ који су их настањивали.

У време Комнина, посебно су у употреби били термини Илирик, Далмација и Дакија, који су одражавали идеологију реконквите Балканског полуострва, спроведену, иако краткотрајно, за време Манојла I Комнина. Термин Илирик односио се на некадашњу римску префектуру која је обухватала велики део Балканског полуострва. Термин Далмација, посебно коришћен у доба Константина Порфиrogenита, означавао је простор како истоимене римске провинције, тако и византијске теме. За ово истраживање су од посебног значаја биле референце византијских историчара које су се односиле на провинцију Далмацију, будући да је она обухватала већи део простора који су етнички насељавали Срби. Термин Дакија био је у вези са постојањем двеју провинција Дакија, Дакија Рипенсис и Медитеранеа, као и простор дијецезе Дакије, док је, према неким ранијим сазнањима, термин Трибалија могао одговарати простору римске провинције Превалитане. Попут термина Далмација, и називи Дакија и Трибалија су примењивани на географско подручје које су насељавали Срби. За Дакију је нарочито важан био простор у сливу реке Мораве, али и дуж Дунава, у пограничном пределу који се наслањао на Угарску, док је Трибалија (вероватно некадашња Превалитана) обухватала Дукљу. Термин Мизија такође је подразумевао простор истоимене римске провинције, и то оног дела који се налазио између планине Балкан и Дунава, а који су насељавали Бугари. На крају, термин Дарданија, који није био заступљен у форми топонима, већ етнонима, код византијских писаца поменутог периода, односио се на простор некадашње

римске провинције Дарданије, са седиштем, највероватније, у Скопљу. Осим поменутих термина, у византијским историјским наративима наилазимо на савремене називе појединих делова Балкана (Србија, српске земље, Бугарска). Јасно је да су ти топоними добили назив према етнонимима употребљаваним да се означе народи који су насељавали поменуте територије.

Када је реч о етнонимима који су се у византијским историјским наративима користили за Бугаре, они се најчешће односе на само име народа. После Лава Ђакона, који често употребљава такав назив, етним Мизи за Бугаре јавља се само једном – у спису Михаила Аталијата. Након тога, овај назив потпуно нестаје из историјских списа комнинске епохе. То се може објаснити освајањем Самуиловог царства и формирањем теме Бугарске, која је обухватала део његове територије. Назив Скити, који се такође користио за означавање Бугара, примењиван је и на друге народе, најчешће на Печенеге и Кумане, али и на Русе, за које се, поред етнонима Скити често користи и термин Тавроскити.

Етним Мизи за Бугаре поново се јавља са формирањем такозваног Другог бугарског царства, тачније, у наративу Никите Хонијата и у потоњој византијској историографији. Хонијат употребљава више етнонима за означавање Бугара: Мизи, Бугари и Власи. Штавише, он разликује две историјске бугарске области – Мизију (подручје између Дунава и планине Хем) и Бугарску (територија византијске теме, која је у великој мери одговарала територији Симеоновог, односно Самуиловог царства). Из Хонијатовог излагања није пак сасвим јасно да ли он термине Власи и Мизи поистовећује, како би их раздвојио од Бугара, будући да су Власи почетком 12. века играли важну демографску улогу у области око Хема и на њему. Ипак, изгледа да је Хонијат користио термин Власи и као кровни, обухватајући њиме понекад и Бугаре.

Када су у питању етноними коришћени за Србе, треба истаћи да је Јован Скилица први историчар који у свом делу употребљава термин Трибали, у значењу становника Дукље. Надаље, Нићифор Вријеније користи овај термин када говори о учешћу Константина Бодина у побуни Ђорђа Војтеха. У *Алексијади* Ане Комнине наилазимо на термин Далмати, који је подразумевао Србе насељене на ширем етничком простору. Исто је видљиво и у делу Јована Кинама. Оно што је, међутим, од особитог значаја јесте чињеница да Кинам престаје да назива Србе Далматима оног тренутка када Манојло I Комнин освоји тзв. Белину баштину 1165. године. Од тада овај писац искључиво користи термин Срби за Србе.

При анализи политичких песама и реторичких састава епохе Комнина постаје јасно да се термини којима су се византијски историчари служили за означавање појединих народа у великој мери подударају са онима које су користили ретори и песници. Посебно је значајно да после 1165/66. године термин Далмати, који се односио на Србе, нестаје из реторичких дела и песама, да би

га у највећој мери заменио назив Дачани. По нашем мишљењу, ову промену треба довести у везу, с једне стране, са идеолошким значењем које је термин Далмати имао у контексту поновног освајања Балкана, а с друге стране, са чињеницом да су се српски велики жупани све више ослањали на Угарску као савезника у борби против Византије. Такав развој догађаја наглашава значај подунавског подручја, односно Дакије, као средишта ових сукоба. Штавише, термин Дачани, који се извесно време употребљавао за Угаре, престаје да се примењује на тај народ, док се етноним све више повезује са Србима. Слично томе, назив Далмати почиње поново да се јавља, мада само спорадично, како у историјском наративу Никите Хонијата (где се помиње само једном), тако и у његовим реторским списима. Етноним Трибали се за Србе, почев од Хонијата, све чешће употребљава и код потоњих византијских писаца 13. и 14. века.

Када је реч о етнониму Словени, посебно је запажено да он готово потпуно нестаје из византијских историјских наратива након владавине Константина VII Порфирогенита. Овај етноним се поново јавља, додуше само спорадично, у доба Комнина. У том контексту етноним се исправно користи да означи Србе, Бугаре и Хрвате. У истом периоду, Руси се под тим именом не помињу, бар не у византијским историјским списима. Термин Словен био је замењен прецизнијим етнонимима за поједине народе који су у међувремену створили своје политичке заједнице на Балкану.

Етноним Скит употребљаван је за означавање различитих народа у различитим временским периодима, међу којима су били Авари, Хазари, Бугари, Мађари, Руси, Печенези, Кумани, Сеџуци, Монголи, Османлије, па чак и Словени. Из византијске перспективе он је означавао све народе који су насељавали области северно од Дунава.

На основу свега што је изложено, може се закључити да су византијски писци користили више етнонима за означавање одређених народа, не само као синонине већ и за прецизније одређивање народа о коме је било речи, али и за географску област коју је тај народ насељавао. Разумљиво, употреба различитих етнонима може се тумачити и као показивање учености самог аутора, а апсолутна термилошка прецизност се не може очекивати од сваког писца. Ипак, чини се да је постојала тенденција ка већој прецизности у идентификовању и означавању такозваних „варварских народа“, барем у оквиру византијских историјских наратива комнинске епохе.

Када је реч о реторским делима, конвенције су по својој природи нешто флексибилније. Ипак, чак и у таквим текстовима насталим у комнинско доба, као и у делима Никите Хонијата, који се може сматрати како комнинским писцем тако и аутором никејске историографије, могу се уочити исте тенденције, које додатно поткрепљују наш закључак о настојању да се одговарајућим етнонимом прецизно означе народи на Балкану.

BOJANA KRSMANOVIĆ
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
bojana.krsmanović@vi.sanu.ac.rs

VLADAN ZDRAVKOVIĆ
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
vladan.zdravkovic@gmail.com

WATER AND CITIES – EDESSA/VODENA AS A CASE STUDY*

*“L’ Acropole d’Athènes est le plus beau rocher du monde,
mais le plus magnifique plateau qui ait jamais porté une ville
est peut-être celui de Vodéna”*

(M. Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne,
es bords de l’Haliacmon à ceux de l’ Axius, Paris 1858, 8)

The paper examines information about the city known as Edessa (in Greek) or Vodena (in Slavic), highlighting how the settlement consistently maintained connections to nearby watercourses and water systems. Archaeological research has contributed significantly to our understanding of the topography of this classical and, even more so, medieval city, which experienced continuous development at the same site until the urban core of Vodena was destroyed in the 14th century. In addition, the paper examines the reports on Vodena’s role in the military organization introduced in the Balkans upon the Byzantine conquest of the city in 1001 and 1015. It posits that Vodena/Edessa temporarily lost its ecclesiastical significance because there is no reference to it in Basil II’s *sigillia* issued for the formation of the autocephalous Archbishopric of Ohrid after the end of the war in 1018/1019.

Keywords: Edessa/Vodena, river, lake system, Ostrovos Lake, Moglena, Basil II

ORCID 0000-0003-2978-8543

ORCID 0000-0002-6758-5563

* The paper was presented at the Eighth National Conference of Byzantine Studies, Belgrade, 27–29 October 2025. This research was supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia in accordance with Decision No. 451-03-136/2025-03, dated January 27, 2025.

In his account of the decades-long conflicts between Byzantium and the Bulgarians and Slavs inhabiting the territory of Samuel's state (976–1018), John Skylitzes left a wealth of information on the fortresses in the interior of the Balkan Peninsula. Describing how some Bulgarian fortresses fell to the Byzantines, Skylitzes provided data on their geographical position. In some cases, he highlighted the inaccessibility of Bulgarian fortresses, protected by natural barriers such as steep ravines (Servia, Berat, Prosek, Strumica, Melnik, and others), lakes (Ohrid, Prespa, Kastoria, Ostrovos, Petrisk, and others), and rivers, especially if riverbed flooding formed expansive wetlands (Bitola, Moglena, Vodena, and others). These geographical features made it difficult for the army led by Basil II (976–1025) to capture Bulgarian strongholds and maintain stable, lasting control after seizing them. This was one of the reasons the war in the Balkans dragged on for more than forty years. The Bulgarians prepared their fortresses for protracted resistance, forcing Basil II to repeatedly change his strategy and methods for assailing Bulgarian military strongholds.¹

Some fortresses and cities in the interior of the Balkans were closely connected to water systems. These strongholds, concentrated in the strategically important segment of the *Via Egnatia* from Bitola in the northwest to Edessa/Vodena in the northeast, played prominent strategic roles in Byzantine attempts to integrate them and their environs into the Empire's borders. The area's extraordinary hydrological and geographical features contributed to the tendency to establish and maintain control over this segment of the *Via Egnatia* across various historical periods (fig.1).

A special hydrological feature of the central Balkans is a group of large lakes, which influenced the local organization of life throughout various periods of history. Instead of large-surface lakes, such as Lake Ohrid or Great Prespa, western Macedonia has multiple smaller ones that comprise a single water system. Four smaller lakes situated between Kastoria and Vodena – Zazari, Cheimaditida, Petron, and Ostrovos, today known as Vegoritida – are interconnected by surface and underground watercourses because they were once part of the same large lake reservoir.² Researchers have dubbed this ancient lake Eordaia, as it lay in the territory of the eponymous geographical and administrative province of the Kingdom of Macedon before the Roman conquest of the area³ (fig. 2 and fig. 3).

¹ Пириваџирић, Самуилова држава; Strässle, Krieg; Krsmanović, Bulgarian Fortresses; Krsmanović – Zdravković, From Pax Basiliiana to Pax Byzantina.

² Cvijić, Velika jezera, Eordaia.

³ Παυζοῖπυ, Μακεδονски градови, 125–129; Evangelidis, Roman Macedonia, 13–17; Cf. Χατζηγι-κολάου, Ἄνω Μακεδονίας. Over a long period of time, Lake Eordaia drained toward the ancient Lake Axios and onward into the Aegean Sea, following a route that still coincides with the Vodas River flow and the strait morphologically spanning from Ostrovos to Vodena, Цвијић, Велика језера, карте „Островско и Петрско језеро“, „Велика македонска језера у дилувимуму“; Idem, L'ancien lac égéen, 250–251.

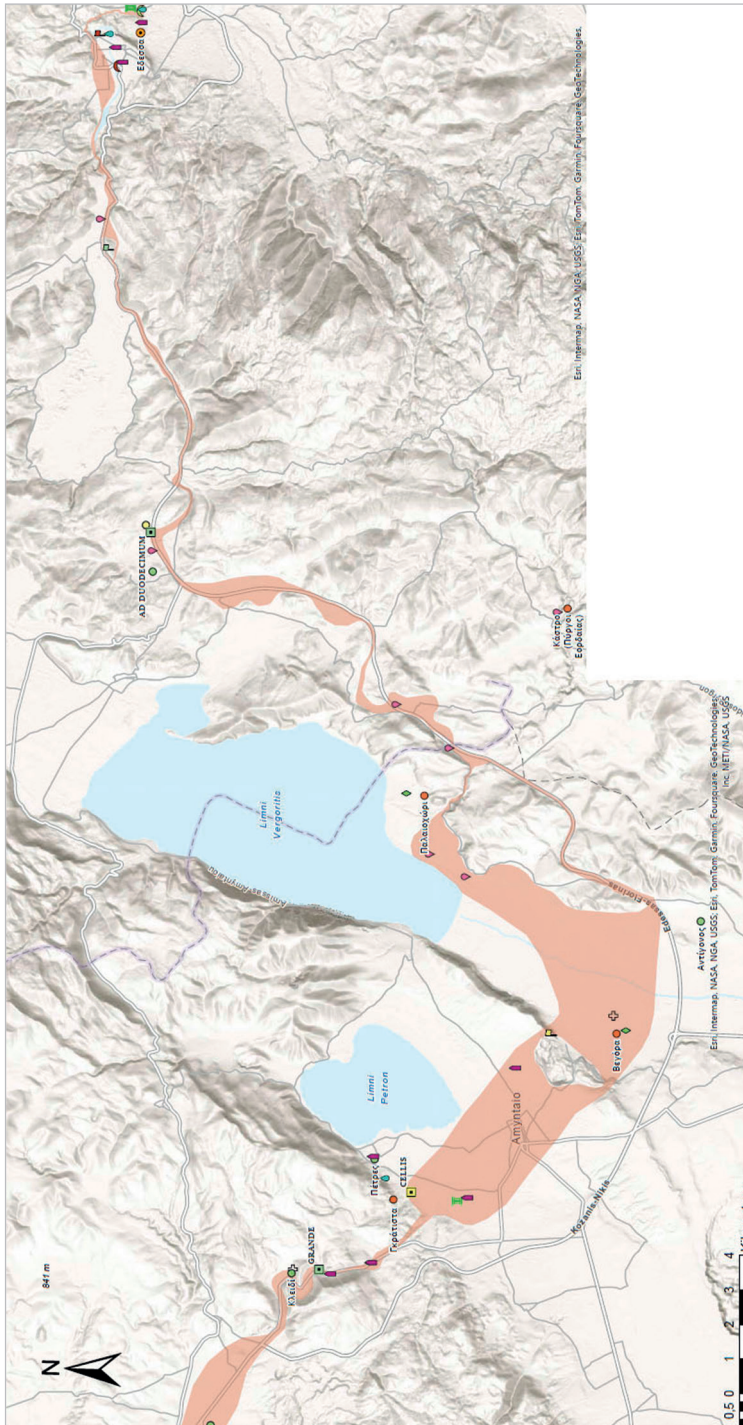

Fig. 1. The section of the *Via Egnatia* route between Killi Dirven and the Agras Strait (ANΠ Παλαιατοσή, Η αρχαία Εγνατία οδός, map: A2-A3)

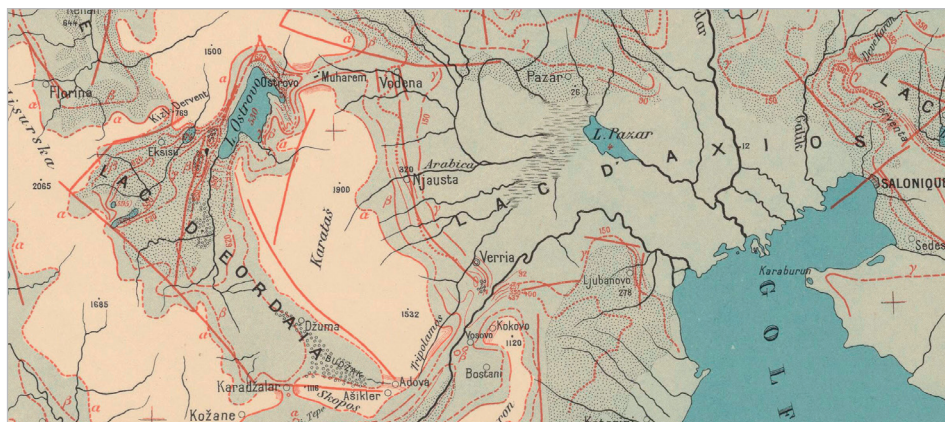

Fig. 2. Great Macedonian lakes in diluvium – detail with Axios and Eordaia Lakes
(Cvijić, L'ancien lac égéen, 288)

Fig. 3. The four lakes basin – Lakes Zazari, Chemaitida, Petron and Vegoritida,
present day condition

Over time, underground hydrological connections, channels, and sinkholes stabilized, through which the waters from the lake system in the Ostrovos basin discharged via the so-called Vodena Strait into the former Axios Lake in the Plain of Thessalonike. The Vodas (Edessaïos) River became the main river flowing out of Lake Ostrovos and, more broadly, from the remaining three lakes (Zazari, Cheimaditida, Petron). Acting as a large collector of surface and groundwater, this river flows out of what was once marshland and now constitutes a lake reservoir near Nissi village, in front of the western entrance to the so-called Vodena Strait.

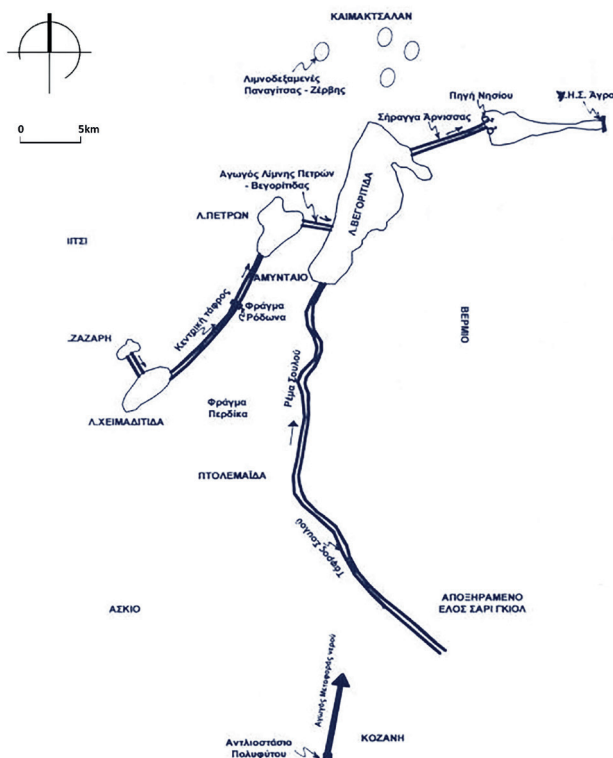
The total water drainage from the Zazari, Cheimaditida, and Petron lakes is directed toward Lake Ostrovos (Vegoritida), as the bottom of this lake lies at a lower elevation than the other three.⁴ As one of Greece's deepest lakes, exceeding 60 meters in depth, Lake Ostrovos can hold a substantial volume of water from the other three lakes and all watercourses that empty into its reservoir. When this volume reaches a critical weight and pressure on the bottom and sides of the lakebed, the water breaks out in underground outflows toward the Vodas River and the Vodena Strait, reducing the water level in Lake Ostrovos. This allows Lake Ostrovos to function as a body regulating the water flow of the three westerly lakes toward the so-called Vodena Strait, ensuring a regular water supply to the Vodas River through underground hydraulic connections.⁵ The Vodas River flows out of the basin near Nissi village, going across the morphological cascade near Agras at the western entrance to the strait and, flowing downstream, cuts across the craggy plateau that holds the Acropolis of Edessa (fig. 4).

The relief of the area between Pelagonia and the so-called Vodena Strait and its hydrological features were significant factors in the formation of the road network that transformed western Macedonia into a key strategic junction. The most important route in the area was the *Via Egnatia*, the road that connected the capital of the Byzantine Empire on the Bosphorus with Dyrrachion and the Adriatic coastline. Many strategic settlements were situated on this route. After Thessalonike, the *Via Egnatia* ran through the so-called Vodena Strait and the city of Edessa/Vodena before reaching the Ostrovos area (modern Arnissa) and the former region of Eordai; after the Petrisk fortress, the road turned sharply toward Herakleia Lynkestis, i.e., Bitola, continuing onward through the ravines to Ohrid and Dyrrachion.

⁴ Lake Zazari had the highest elevation above sea level, followed by Cheimaditida, Petron, and Ostrovos (Vegoritida), Cvijić, *L'ancien lac égéen*, 152–154. Their respective elevations, surfaces, and maximum depths are: Zazari + 602 m, 1.7 km², 3m; Petron + 571 m, 12.4 km², 3.5 m (*Цвијић, Велика језера, карта „Островско и Петрско језеро“*); Cheimaditida +593 m, 12.4 km², 5 m (The figures reflect today's parameters because the surface of the lake has shrunk compared to the time when Cvijić visited the area in the early 20th century, *Σχέδιο Διαχείρισης των Λεκανών Απορροής Ποταμών του Υδατικού Διαμερίσματος Δυτικής Μακεδονίας*, 29); Ostrovos/Vegoritida +525 m > +542 m (Due to the fluctuating water level of Lake Ostrovos, the figures reflect its elevation above sea level from 1900 and 1941; today, its elevation tends to hover around +510/+513m. At the time of Cvijić's visit, the maximum measured depth of Lake Ostrovos reached 61.7 m, with its surface measuring 73.85 km², *Цвијић, Велика језера: „Островско и Петрско језеро“*).

⁵ Σχέδιο Διαχείρισης των Λεκανών Απορροής Ποταμών του Υδατικού Διαμερίσματος Δυτικής Μακεδονίας, 28–29; Δημητριάδης, *Ρέματος Σουλού*, 1–3.

Fig. 4.
Diagram of the hydraulic connections of Lake Zazeri, Chemaitida, Petron and Vegoritida, towards Agras and Edessa (Σχέδιο Διαχείρισης των Λεκανών Απορροής Ποταμών του Υδατικού Διαμερίσματος Δυτικής Μακεδονίας, fig. 4.11)

Larger or smaller water surfaces and wetlands, lakes and swamps, flooded riverbeds, and mud zones meant that the segments of this key road had to be built on drier, less treacherous terrain and on firmer ground. In the area of Zazari, Cheimaditida, Petron, and Ostrovos lakes, between the fortresses of Kastoria and Edessa, the route of the main transportation artery was determined, among other factors, by the expansive marshlands surrounding these lakes – the muds near Zazari and Cheimaditida lakes, the Sari Djol swamp around the Soulos River, and the swampy basin east of Ostrovos, in the area of Nissi village in front of the western entrance into the so-called Vodena Strait near old Vladovo (modern Agras). The higher, left bank of the Edessaïos (Vodas) River near Edessa provided more favorable conditions for routing the *Via Egnatia* through the strait; at its western end, near the settlement of Agras, the road ran along the southern perimeter of the swamp in the broader area of Nissi village. Archaeological research has confirmed that the road made a wider turn around the southwestern sides of Lake Ostrovos, continuing toward the northern pass of Killi Dirven near Lake Petron.⁶ At the northern exit from this pass, the *Via Egnatia* had to be built diagonally, closer to Florina and onward to Bitola, because a large marshland lay between the flooded riverbed of the Crna Reka to the

⁶ Αδάμ-Βελένη, Ελληνιστική πόλη στη Δυτική Μακεδονία, 10–11, fig. 1–2; cf. Ρορονιέ, *Medieval Macedonia*, 166 (Killi Dirven or Kirli Derven).

east and southeast of Bitola.⁷ Watercourses and lakes could lead to temporary shifts in the *Via Egnatia*'s route: besides the described southern route, there are references to the road's alternative paths, such as the northern, which connected the Banica settlement with Nissi and Agras through Gorničevo⁸ (fig. 5).

Still, the economic practicality of the southern route must have been its chief advantage. This route ran through hospitable lakeside valleys where, due to the favorable conditions provided by fertile, arable soil and the proximity of abundant water resources, settlements sprang up along the *Via Egnatia*, the main transportation artery in northern Macedonia.⁹ One of those settlements was Edessa, also known by its Slavic name, Vodena. Both of its names, the Greek and the Slavic, unambiguously suggested a connection between water and the city.¹⁰ The city's strategic importance stemmed from the fact that it controlled access to the strait (the so-called Vodena or Edessa Strait) that led toward Pelagonia and Orestida. This was an ancient settlement that had been founded as the first capital of Macedon before it moved to Pella. Edessa retained its remarkable significance in Roman and Byzantine times.¹¹

Besides its strategic position, another factor that contributed to the progress of this urban settlement was its proximity to the watercourse that brought water from the Ostrovos basin. The city's abundant water resources had both positive and negative effects on its development. The primary benefit was the possibility of continued irrigation of arable land in the city's broader area, which allowed Edessa to thrive economically throughout its history. In addition to the Edessa/Vodas River, which ran along the settlement's northern perimeter, the broader area of the city and strait had numerous freshwater sources that provided for the needs of its residents.¹²

Conversely, water limited the expansion of the settlement in the strait or, more specifically, on the plateau that held the Acropolis. As a result, most of classical

⁷ Besides the flooded Crna Reka and the Jelašnica river, because of which the route of the *Via Egnatia* had to run closer to the eastern foot of Baba Mountain, the route of this road has been confirmed by numerous findings from the Hellenistic period. *Fasolo*, La via Egnatia, 601. The road segment from the Killi Dirven pass near Lake Petron to the so-called Vodena Strait presumably corresponded to the ancient road from the time of the Kingdom of Macedon, *Edson*, Cellae, 11–12.

⁸ *Popović*, Medieval Macedonia, 167.

⁹ Cf. *Fasolo*, La via Egnatia; *Edson*, Cellae.

¹⁰ The toponym Ἐδεσσα is widely assumed to derive from an Indo-European root meaning "water", though it is unclear in which language: Thracian, Brygian-Phrygian, or Ancient Macedonian. Similarly, we cannot know whether "Vodena" emerged as a translation of the classical toponym or as an independently created Slavic name that reflected the site's main feature: an abundance of water. *Schramm*, Eroberer und Eingesessene, 69, lists Vodena as "Lehnübersetzung" after Edessa. For more on the origin of the name Edessa, see *Tomaschek*, Die alten Thraker, II/2, p. 5, in continued pagination p. 135; *Kretschmer*, Einleitung, 286, 405; *Detschew*, Die thrakischen Sprachreste, 164–165; *Dagmar – Irslinger – Schneider*, Nomina im Indogermanischen Lexikon, 707, 709, n. 11. We are indebted to Prof. Aleksandar Loma for his help.

¹¹ For more details, *Παυαζοῦλου*, Македонски градови, 109–113.

¹² A segment of what was probably a classical aqueduct was discovered in the broader area of the Acropolis, on a site stretching parallel to the road to Florina, *Χρυσσοτόμου*, Αρχαία Ἐδεσσα: Τα νεκροταφεία, 67.

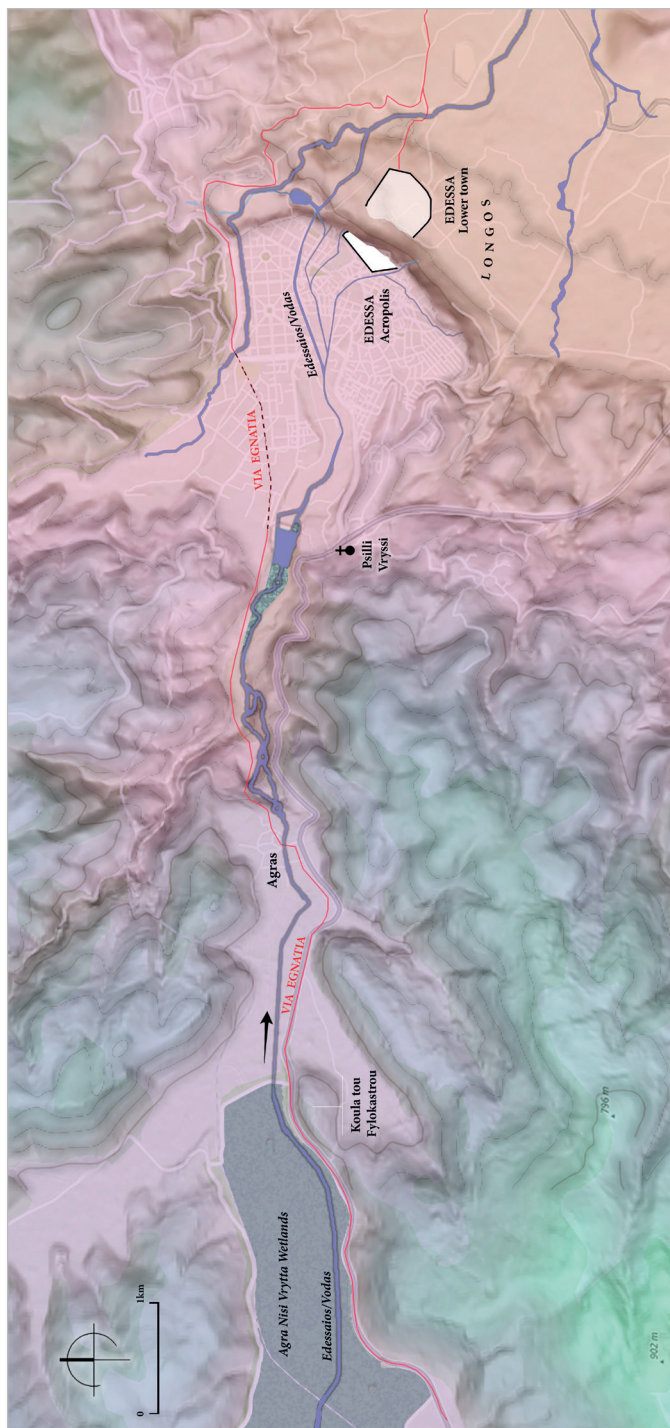

Fig. 5.
The course of
the Vodos River
from Nisi village
through the Agras
Strait, towards
the Edessa Plateau
and Longos valley
(V. Zdravković, 2025)

Edessa developed in the Longos valley, below the cliff with the Acropolis. In Roman times, the city comprised an Upper and Lower town, a binary urban layout that endured until the end of the classical era. As classical antiquity gave way to the early medieval period, the inhabitants of Longos (Lower town) moved into the Acropolis enclosure. The city continued to exist in this spot throughout the medieval period into modern times, with contemporary Edessa still situated on the same site. On top of limiting the settlement's growth, water had the potential to devastate the town, as it indeed did in the 14th century.

John Skylitzes accurately describes that the Vodena fortress was located on a “precipitous crag around which the waters of Lake Ostrovos flow,” travelling “some way underground” before surfacing again near Vodena, i.e., at the entrance to the strait¹³ (fig. 6). This suggests that the inhabitants of the Vodena and Ostrovos area were quite familiar with the hydrological connection between Lake Ostrovos and the Vodas River, which, at the end of its flow through the strait, posed a threat with its branches to the plateau with the Acropolis of classical Edessa and, later, the medieval settlement. In contrast, we cannot assume that the medieval inhabitants of the area recognized the hydrological interdependence between the more remote lakes of Zazari and Cheimaditida and Lake Petron or the link between Petron and Ostrovos. Water flowing through connections with the depression in front of the settlement of Nissi – Agras allowed the water to subside to its usual level in the reservoir of Lake Ostrovos. Sometimes, albeit rarely, this interdependence of the water system contributed to devastating events in Edessa's history, e.g., the flooding of the urban core during the classical period and the well-known devastation of the settlement in the 14th century. For such severe accidents to happen, multiple factors needed to converge – rising water levels in all four lakes and watercourses or seismic tremors leading to increased flow through the underground hydraulic connections within the Petron – Ostrovos – Vodas system. In 1395, an earthquake opened up the underground waterways of Lake Ostrovos, resulting in the sudden flooding of the Vodas River. The sudden inflow into the swampy basin in front of Agras and the rapid flow in the bed of the flooding Vodas in the so-called Vodena Strait devastated the plateau where the Vodena fortress was situated. The rapid influx of water and rising levels of the river in front of the fortress dissolved the bedrock (soil liquefaction), devastating the urban settlement of Vodena in October 1395.¹⁴ This led to the formation of Edessa's waterfalls, for which it is known today¹⁵ (fig. 7 and fig. 8).

¹³ Skylitzes, 345.

¹⁴ Guidoboni et al., Catalogue, 536–537; Papathanassiou – Valkaniotis, Liquefaction Hazard.

¹⁵ Some of the waterfalls may have predated the natural disaster of 1395, most likely created by the two river arms which seem to have encircled the fortress on the plateau. The earthquake struck the Vodena region after the Ottomans had intentionally razed the fortress following its conquest around 1389. It is highly probable that they removed the outer enclosure and the ramparts between the towers, leaving the towers between houses, as Evliya Çelebi reported much later. Once the ramparts were removed, there was nothing to stop the water from flooding the fortress. See Χρυσοστόμου, Αρχαία Έδεσσα, 63; Παϊσιδου, Νεότερα στοιχεία, 184. Cf. n. 21.

Fig. 6. Lake Ostrovo or Vegoritida, present-day condition (*B. Krsmanović*, 2025)

Fig. 7. The porous rock composition of the Great Cliff in Edessa (*B. Krsmanović*, 2025)

Fig. 8. Waterfall on the Great Cliff in Edessa (*B. Krsmanović*, 2025)

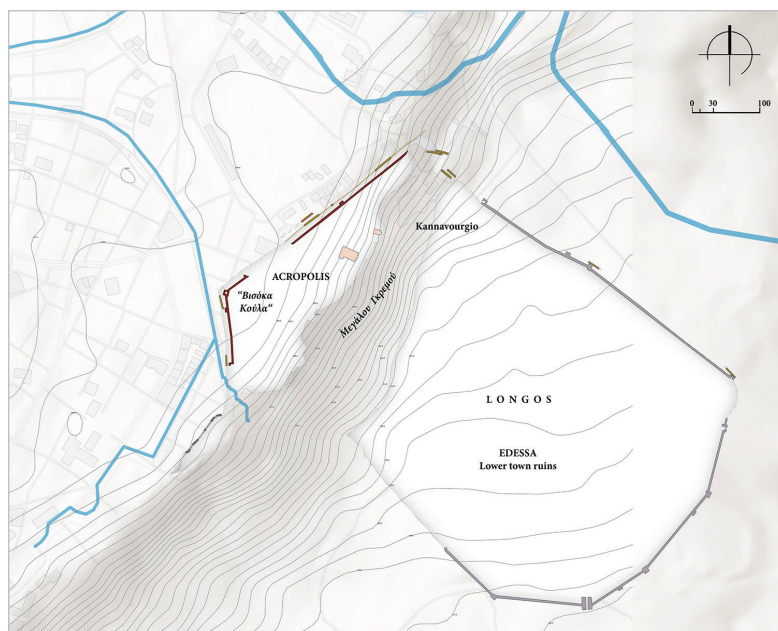

Fig. 9. Overall plan of ancient Edessa with archaeologically recorded segments of medieval ramparts in the area of the Acropolis (V. Zdravković after Χρυσσοστόμου, Αρχαία Έδεσσα, 26)

Edessa was a well-fortified city founded in the Kingdom of Macedon in the late 4th century B.C.E. at the eastern entrance to the pass through which the Edessaios/Vodas River runs. Its topography and hydrology decisively influenced the layout of the urban core, with the chief part of the city's wall-enclosed heart developing in the fertile valley surmounted by a precipitous cliff exceeding 70 meters in height, along the river's southern bank. At the same time when the pomerium of the lower (much larger) part of the city, with an area of 200–230 acres (81–93 ha), was set, the Acropolis, with a simple three-sided floor plan and roughly measuring 35 acres (14.16 ha), was built on the very edge of the plateau overlooking the Longos valley¹⁶ (fig. 9). Its defensive walls were almost constantly repaired and upgraded until the Ottoman conquests in southern Macedonia in the 14th century. The drastic morphological separation between the two parts of the city (the Lower and Upper towns) informed the organization of life in Edessa. The settlement's infrastructure needed to be set up as though it served two separate urban entities (fig.10). Dwellings and households from different periods, Late Antiquity and the Middle Byzantine period, have been discovered in the Acropolis area.¹⁷ Both sections of the city featured

¹⁶ Παϊσίδου, *Νεότερα στοιχεία*, 175; *Καραβασιλειάδου*, *Ταφικά τοπία*, 364.

¹⁷ Numerous archeological finds of ceramics and household items suggest that medieval Vodena may have had a local pottery manufacture, with workshops in the Thessalonian zone of influence, Παϊσίδου, *Έδεσσα*, 711–714.

Fig. 10.
Longos archaeological site – a street with colonnades and residential quarters next to the South Gate of the Lower Town of ancient Edessa (B. Krsmanović, 2025)

defensive walls; however, these were not contiguous but separated by a cliff. The cliff may have been enclosed to some extent by parts of the fortification, although there is currently no information about this. Waterworks supplying water from nearby sources had to be installed for both the Acropolis and the part of the town in the valley. Similarly, each of the two parts had its necropolises, situated at spots selected depending on the topographic and hydrological features of the terrain.¹⁸ Although designed as a separate structure, the Lower town fortifications facilitated coordinated defense in synergy with the strong fortress perched on the cliff, which dominated the plateau at the end of the pass and ensured full control of all access points to the Upper and Lower towns (fig. 11).

The triangular plan of the Acropolis fortifications of classical Edessa betrays the influence of Hellenistic military doctrines, which involved dropping the main tower at the highest point¹⁹ (fig. 12a). This floor plan persisted in Roman times until it was reconstructed in the 6th century and reinforced by introducing the *proteichisma*, a smaller outer wall that presumably served a dual purpose: strengthening the

¹⁸ A medieval cemetery lay isolated at a larger distance from the Acropolis ramparts, i.e., medieval Vodena; another was situated northwest of the fortress, adjacent to an early Christian necropolis. Both medieval cemeteries, which lay at a greater distance from the fortress walls, were located in spots beyond the water's reach. See Παϊσίδου, Έδεσσα, 711–712; *Eadem*, Από την παλαιοχριστιανική Έδεσσα στα μεσαιωνικά Βοδενά.

¹⁹ *Wescher*, Poliorcétique des Grecs; *Lawrence*, Byzantine Fortification. Some of the guidelines proposed by Philon of Byzantium for erecting the simplest fortifications have been recognized in the Lower town's ramparts from classical antiquity. The toponym “Βισόκα Κούλα” (High Tower), which is still in use, probably refers to the place where the main tower of the Edessa Acropolis and medieval Vodena once stood, Χρυσστόμου, Αρχαία Έδεσσα, 37, 61.

Fig. 11.
View of the Great Cliff and the area of the former ancient Acropolis and medieval Vodena from the sidewalk of Via Colonnata (B. Krsmanović, 2025)

Acropolis ramparts and repelling potential flooding should water threaten to reach the stronghold²⁰ (fig. 12b). The ramparts inherited from classical antiquity were maintained and reinforced in the medieval period, with their thickness reaching up to three meters in some places²¹ (fig. 12c). The results of archaeological surveys suggest that the triangular fortress of the Acropolis, i.e., medieval Vodena, may have included an inner fort perched on the very edge of the cliff – a hypothesis partially confirmed by the Byzantine sources' descriptions of the Vodena fortress²² (fig. 12d). Still, only archaeological research can give us a general picture of medieval fortresses, and it reveals that the towers and ramparts had remarkably strong foundations to help fend off flooding and improve the stability of the enclosure²³ (fig. 13).

²⁰ The thickness of the *proteichisma* ranged from 2.4 to 1.8 meters. Archaeological excavations have uncovered an arched opening, suggesting, according to current interpretations, that the process of designing the *proteichisma* in the early Christian period may have included the use of water as an additional obstacle within fortifications, *Χρυσσοτόμου, Αρχαία Έδεσσα*, 53–54.

²¹ *Παϊσίδου, Πέλλα*, 70. In the medieval period, the triangular fortress received an outer enclosure and extensions at its northern and southern ends, which have been archaeologically attested. Their purpose seems to have been to reinforce the ramparts to resist flooding and tighten control over the passageways and hidden paths the locals used to traverse the cliff and reach the arable fields in the Longos valley. One of those paths in the north ran along the Μεγάλου Γκρεμού cliff and the Kannavourgio complex. The southern path was controlled from the fortress extension in the form of a rampart whose route, though jagged, closely followed the edge of the cliff at the south corner of the fortress, *Χρυσσοτόμου, Αρχαία Έδεσσα*, 61, fig. III.2, fig. III.3; For the south extension cf. *Παϊσίδου, Νεότερα στοιχεία*.

²² Cf. *Τσιλιπάκου, Αρχαιολογική διερεύνηση*. This is also implied in John Kantakouzenos' description of Edessa, see n. 38.

²³ Robust foundations with cascading extensions have been recorded both below the Acropolis ramparts and the walls of the Lower town. This design improved the stability of the ramparts' foundations and bolstered their ability to withstand flooding, *Παϊσίδου, Νεότερα στοιχεία*, 175–180.

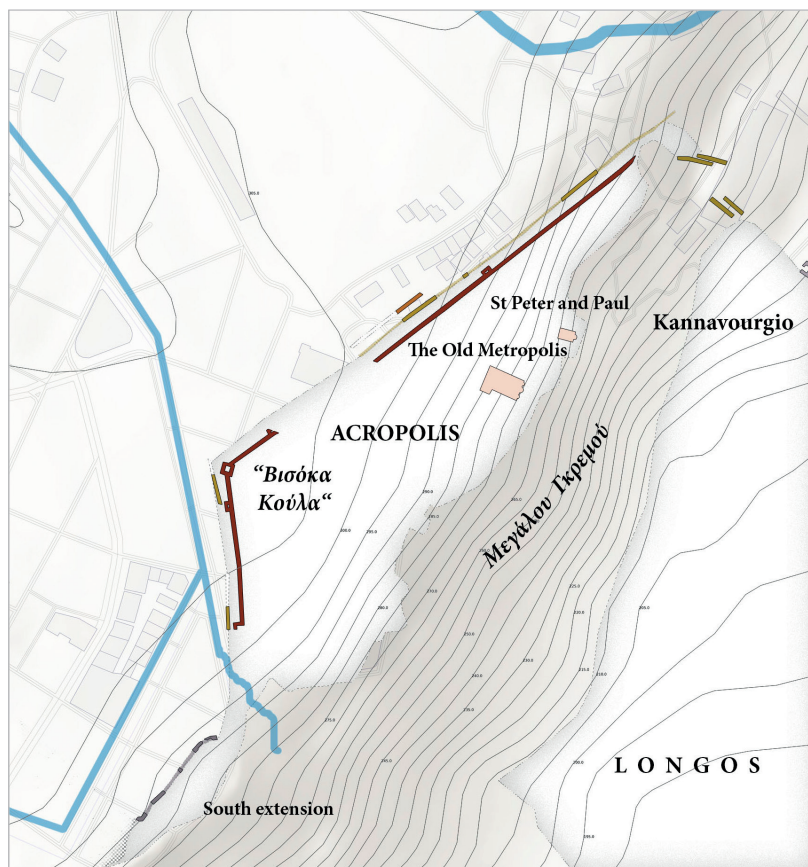

Fig. 12.a Plan of the Acropolis of ancient Edessa with enlargements and medieval ramparts of Vodena (V. Zdravković after Χρυσσοστόμου, Αρχαία Έδεσσα, 17)

Fig. 12.b Acropolis ramparts, masonry techniques (Χρυσσοστόμου, Αρχαία Έδεσσα, 34)

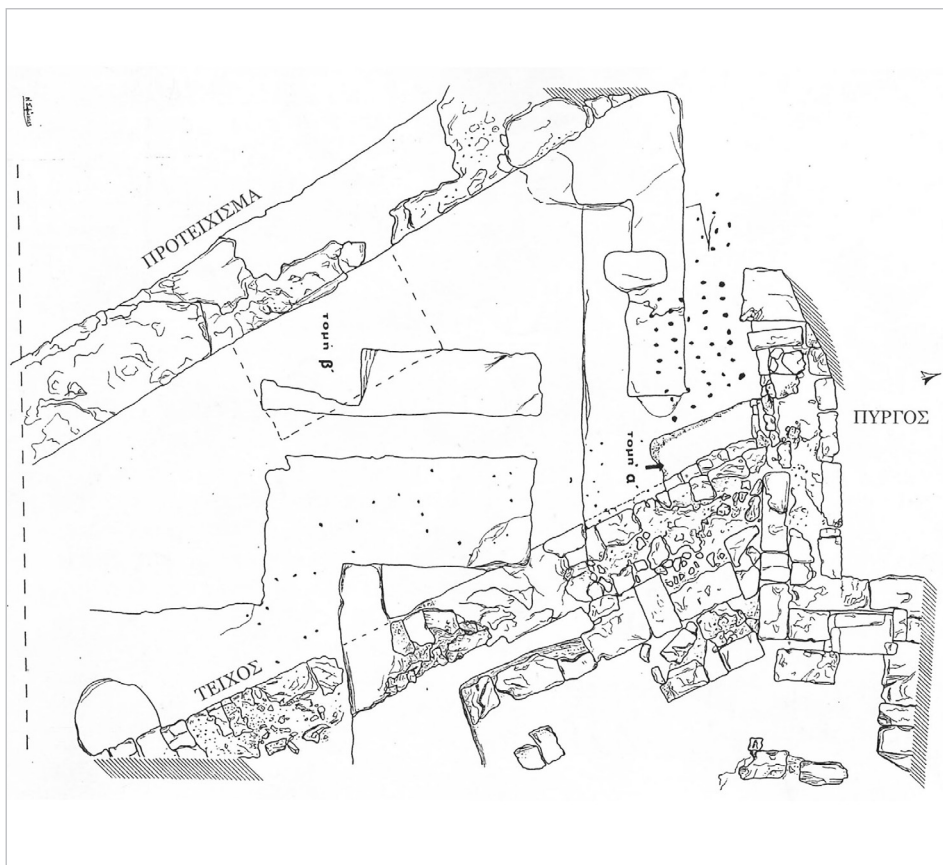

Fig. 12.c The main wall of the Acropolis with the proteichisma
(Χρυσσοστόμου, Αρχαία Έδεσσα, 34)

Fig. 12.d The ramparts of the Acropolis, masonry techniques and foundations
(Παϊσίδου, Νεότερα στοιχεία, 177, 181)

Fig. 13. Panorama of the Thessaloniki Plain viewed from the Edessa Plateau
(B. Krsmanović, 2025)

Edessa likely became part of the First Bulgarian Empire in the late 9th or early 10th century.²⁴ The status of the city of Edessa in the Bulgarian military organization is unknown, but John Skylitzes' reports on Vodena during Samuel's state suggest that the fortress was consistently maintained throughout the period of Bulgarian control. Given that Vodena controlled a section of the *Via Egnatia*, there is no doubt that Edessa/Vodena never lost its strategic importance. After John Tzimiskes (963–976) launched a victorious campaign against the First Bulgarian Empire (971), the Byzantines briefly reestablished control over Edessa. The *Escorial Taktikon* lists the *strategos of Edessa*, presumably referring to the city in the Balkans and not the one in the Asian part of the Empire.²⁵ Except for the report that a Byzantine garrison was installed in the fortress, headed by a *strategos*, no information on Edessa has reached us. Notitia 10, dated to Tzimiskes' reign,²⁶ contains no reference to the Bishopric of Edessa, suggesting that the Byzantines reestablished their military presence in the

²⁴ Notitia no. 3 lists Edessa as a suffragan of Thessalonike, Notitiae, no. 3.262. Notitiae, nos. 7 and 9 contain no reference to Edessa, leading to assumptions that this episcopal seat had become part of the First Bulgarian Empire, with the Bishopric of Edessa integrated into the Bulgarian church organization.

²⁵ *Oikonomidès*, *Listes*, 267.29; 360 et n. 400.

²⁶ For the dating of Notitia no. 10 see *Живковић*, *Црквена организација*, 150–151.

city but did not reinstate the bishopric seated there. However, the Bishopric of Edessa survived within the Bulgarian church organization, as attested by the damaged inscription in the Church of St. Achilleos at Little Prespa.²⁷

The exact circumstances surrounding Samuel's capture of this strategic and ecclesiastical center are unclear; however, Edessa, under its Slavic name of Vodena, was a strong Bulgarian military base. The Slavic name Vodena replaced the Greek toponym Edessa, indicating that the area was largely settled by a Slavic population.²⁸ The steadfastness of Vodena's Bulgarian defenders also implies a strong presence of the Slavic population in its broader area. These two characteristics of wartime Vodena – strategic importance and a dominant Slavic population – forced Basil II to tailor his approach to resolving the so-called Vodena question. This could have occurred only after the emperor had taken Berroia and Kolyndros in 1001.

Basil II first captured Vodena around 1001 following a siege, as the defenders and inhabitants of the fortress refused to surrender. The conquest of this inaccessible and naturally protected fortress, situated on a precipitous cliff and surrounded by water, proved a formidable challenge for Basil's troops. While the specifics of the siege elude us (unlike, for instance, in Moglena's case), we can assume that Vodena eventually fell after a protracted blockade. The siege must have been implemented on the plateau to exert sustained pressure on the fortress. Besides, some of the besieging forces must have been positioned at its foot, in the Longos valley, to control the hidden paths that led from the fortress down the cliff, which Vodena's defenders and other locals would have been familiar with.²⁹ Blocking the fortress and its foot eliminated the possibility of outside help arriving, for instance, from Moglena.³⁰ These two strategically connected settlements were not far from each other, with barely 18 kilometers between them via Apsalos. Though Basil II ultimately took the Vodena fortress by force, he did not raze it but installed a strong garrison there. The importance the Byzantine emperor ascribed to Vodena was also reflected in his efforts to dilute the concentration of the Slavic population in its broader area. To achieve this, he had some of the locals deported to the region of Boleron, and the fortress commander, Draxanos, was allowed to relocate to Thessalonike, a city of his choice, where he married the daughter of the first priest of the Church of St. Demetrios. And yet, Draxanos's integration into Thessalonike's high society failed to ensure his loyalty, and he was ultimately put to death after a third attempt to escape.³¹

²⁷ In more detail *Krsmanović – Zdravković*, *From Pax Basiliiana to Pax Byzantina*, 305–317, 328.

²⁸ The Greek name Edessa was retained in the Bulgarian Church, which was also the case with other bishoprics, as attested by the damaged inscription in the Church of St. Achilleos, in more detail *Krsmanović – Zdravković*, *From Pax Basiliiana to Pax Byzantina*, 310–312.

²⁹ Cf. n. 21.

³⁰ On the military and ecclesiastical links between Vodena and Moglena, *Krsmanović – Zdravković*, *From Pax Basiliiana to Pax Byzantina*, 328–333.

³¹ Scylitzes, 345. Cf. *Krsmanović*, Bulgarian elite, 116, 120 et n. 69.

The course of the war showed that the Byzantines could not maintain stable control of Vodena unless they captured the Moglena fortress, which formed the linchpin of the Bulgarian defense in the Moglena–Vodena area. Though Basil II left behind a garrison at Vodena to defend his new acquisition, the Bulgarians briefly retook the fortress. The specifics of this turnaround are unclear, but by the spring of 1015, Basil had to launch a new offensive against Vodena. This time, he resorted to assailing the ramparts, on top of a blockade. This is attested by rampart segments thought to have been repaired under Basil II after his recapture and refortification of the city.³² Skylitzes reports that Vodena's inhabitants were "again" (πάλιν) sent off to the region of Boleron.³³ This suggests that after the first conquest of Vodena and before 1015, the broader area of the city saw a resurgence of its Slavic inhabitants, though we cannot know whether these were returnees from Boleron or newcomers from other Slavic centers.

The second conquest of Vodena proved that establishing permanent control of the fortress was not an objective Basil would easily give up. To replace the deported inhabitants and defenders, the emperor brought in the *kontaratoi* (κονταράτοι), aggressive mercenaries whose presence could only instill terror in the locals, deterring any Bulgarian plans to retake the fortress. The capture of the Moglena fortress, which came shortly after the second conquest of Vodena, solidified the Byzantine strategic position.³⁴ Consequently, the density of the Slavic population in the broader region of Vodena and Moglena could not be restored for some time. In addition, determined to establish lasting military control over Vodena, Basil II reinforced the pass by building two new fortresses, Kardja and St. Elijah. While in Bulgarian hands, the pass was defended by the Vodena fortress, which stood at its eastern end. Access to the pass from the west was protected by another Bulgarian stronghold on Lake Ostrovos, with Moglena also part of this defensive system. This fortress was the most prominent Bulgarian base between the two roads, *Via Axios* and *Via Egnatia*. To ensure total military control over the so-called Vodena Strait and this section of the *Via Egnatia*, Basil II had to position one of the two new fortresses near the western entrance into the pass³⁵ (see fig. 5)

We cannot know how the branched-out watercourse of the Vodas River near Vodena influenced the siege of the fortress in 1001 and 1015. Still, we can assume that the fort was surrounded by the river's arms, with the southern one diverted over

³² Παϊσίδου, Νεότερα στοιχεία, 182.

³³ Skylitzes, 352. According to Skylitzes, Vodena was still in Byzantine hands in January 1015.

³⁴ Skylitzes, 352. *Krsmanović – Zdravković*, *From Pax Basiliiana to Pax Byzantina*, 330.

³⁵ Skylitzes, 352. The unresearched site "Koula tou Fylokastrou" near Agras displays stratigraphic complexity, with identifiable remains of post-Byzantine fortifications and possible defensive works from earlier periods, including a structure clad in finely crushed stone and a cistern with hydraulic lime plaster. The site seems to have remained in use until the late Byzantine period, Παϊσίδου, Πέλλα, 64. See link: https://www.arxaiologikoktimatologio.gov.gr/el/monuments_info?id=153515&type=Monument

the cliff, in parallel with the southwestern rampart.³⁶ These bodies of water must have made it challenging for Basil II and his *strategoï* to set up the siege, though it is unclear just how difficult such a feat would have been. Regardless, the presence of water in the broader fortress area indeed complicated its capture, as shown by the siege of Moglena. In this case, Basil II had to divert the river that flowed by the fortress to excavate the foundations of the defensive walls.³⁷

The siege of Edessa in the mid-14th century, described by John Kantakouzenos, indicates that the waters of the Vodas River presented a substantial obstacle to besieging and potentially charging the fortress walls. In his description of Edessa's natural barriers, Kantakouzenos reports that more than half of the settlement was surrounded by water and inaccessible to enemies arriving from the "lake" (λίμνη), and that strong walls and large towers, as well as an occasional ravine and rugged crag, encircled the remainder of the city.³⁸ Kantakouzenos likely described the widened riverbed of the Vodas along the Edessa fortress, with a higher water level that made it seem like a lake rather than a river (fig. 14). This hydrological landscape changed after the devastating earthquake that struck the area in 1395, triggering extensive flooding and allowing the Vodas to inundate the city, coming in through rock formations and across the cliff³⁹ (fig. 15).

The Vodena fortress primarily held strategic significance for the Byzantines, as indicated by Basil II's decision to exclude it from the church organization introduced in the Balkans after 1018. Basil's charters that defined the territory of the newly established autocephalous Archbishopric of Ohrid mention Vodena neither as an episcopal center nor as an urban settlement within another bishopric. Basil only refers to Vodena as one of the temporary seats of the Bulgarian primate, who, following the collapse of the Bulgarian state in 971, left Dorostolon for Serdica before moving on to southwestern Macedonia, briefly residing in Vodena and Moglena (after 976) and eventually settling in Prespa and Ohrid.⁴⁰

³⁶ Some scholars propose that the Vodas River was intentionally divided by digging up the plateau to bring water from the riverbed to the fortress's outer enclosure, additionally blocking access to would-be assailants, *Χρυσστόμου, Αρχαία Έδεσσα*, 30.

³⁷ Scylitzes, 352. The main body of water in the environs of the Moglena fortress was the Moglenitsa River, into which the Crna Reka and Belica rivers emptied, so we can assume that Basil II diverted the main course of the Moglenitsa River upstream from the fortress during the siege of Moglena.

³⁸ Cantacuzenus, 128.

³⁹ A chronicle published with the travelogue of Ignatius Smolensky (*Κίσαας, Οι τοιχογραφίες*, 173) describes the devastating effects of the 1395 earthquake in Vodena, cf. *Субоїиш*, Манастир Богородице Месонисиотисе, 151. The earthquake struck the broader region of Athos and Thessalonike. The chronicle claims that the city had sunk – an exaggeration, no doubt, but it may indicate that the lake below the city walls, described by John Kantakouzenos, contributed to rising water levels and flooding in the urban core, which was left unprotected after the Turks razed the ramparts upon their conquest of Edessa (1385/1389 ili 1390), see *Παΐσιδου, Νεότερα στοιχεία*, 183.

⁴⁰ Vodena is referred to by its Slavic name only in the second *sigillion* of Basil II, *Gelzer, Bistümerverzeichnisse*, 44–45. *Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliiana* to *Pax Byzantina*, 298 et n. 12.

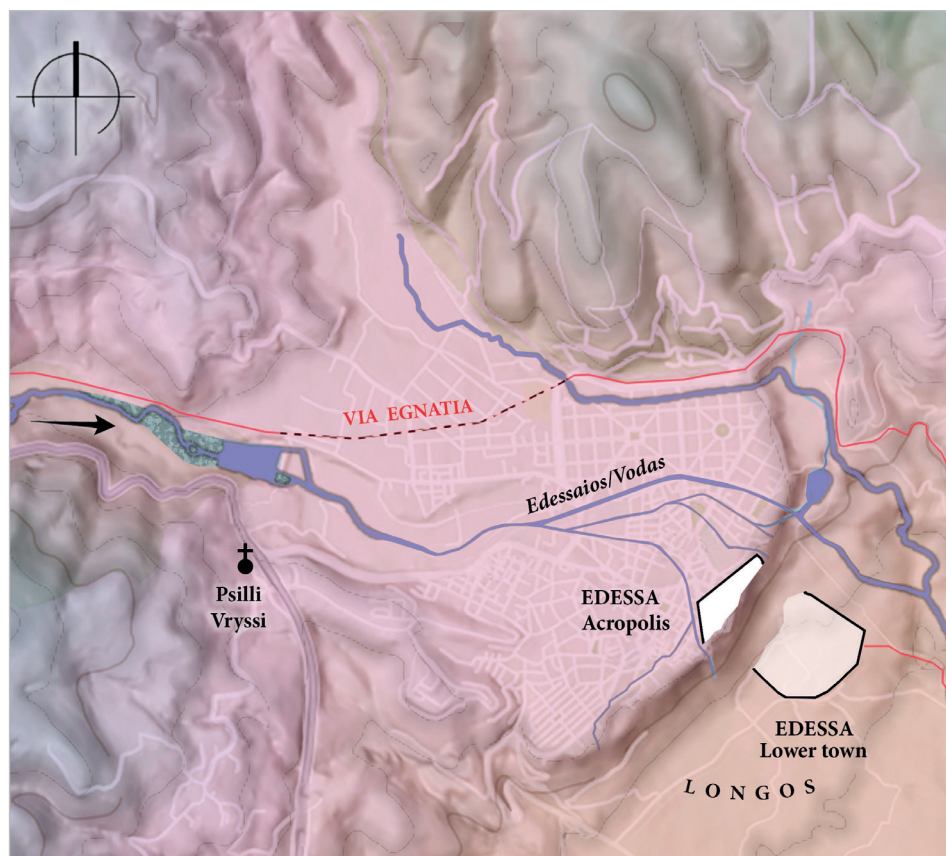

Fig. 14. The Edessa Plateau with the widened bed of the Vodas River
(V. Zdravković, 2025)

Though Edessa was an old episcopal center, which endured throughout the Bulgarian era and was listed among the bishoprics of the Bulgarian Church during Samuel's reign, as attested by the abovementioned inscription from the Church of St. Achilleos, there is no reference to it in Basil II's charters either by its Greek or Slavic name. Since Notitia 13, dated to the late 11th or early 12th century, lists the bishopric of "Edessa or Moglena" (ὁ Ἐδέσσης ἤτοι Μογλένων) as a suffragan of Iustiniana Prima and "all Bulgaria," it seems reasonable to assume that the bishopric survived the reinstatement of Byzantine administration and that the cities of Edessa and Moglena belonged to the same bishopric.⁴¹ In this period, Vodena may have been an episcopal center in its own right, as suggested by one copy of Notitia 13.⁴²

⁴¹ Notitiae, no. 13.839 (col. a). *Komatina*, Diocesan Structure, 808.

⁴² Notitiae, no. 13.840–841 (col. b). See *Komatina*, Archbishopric of Ohrid, 17.

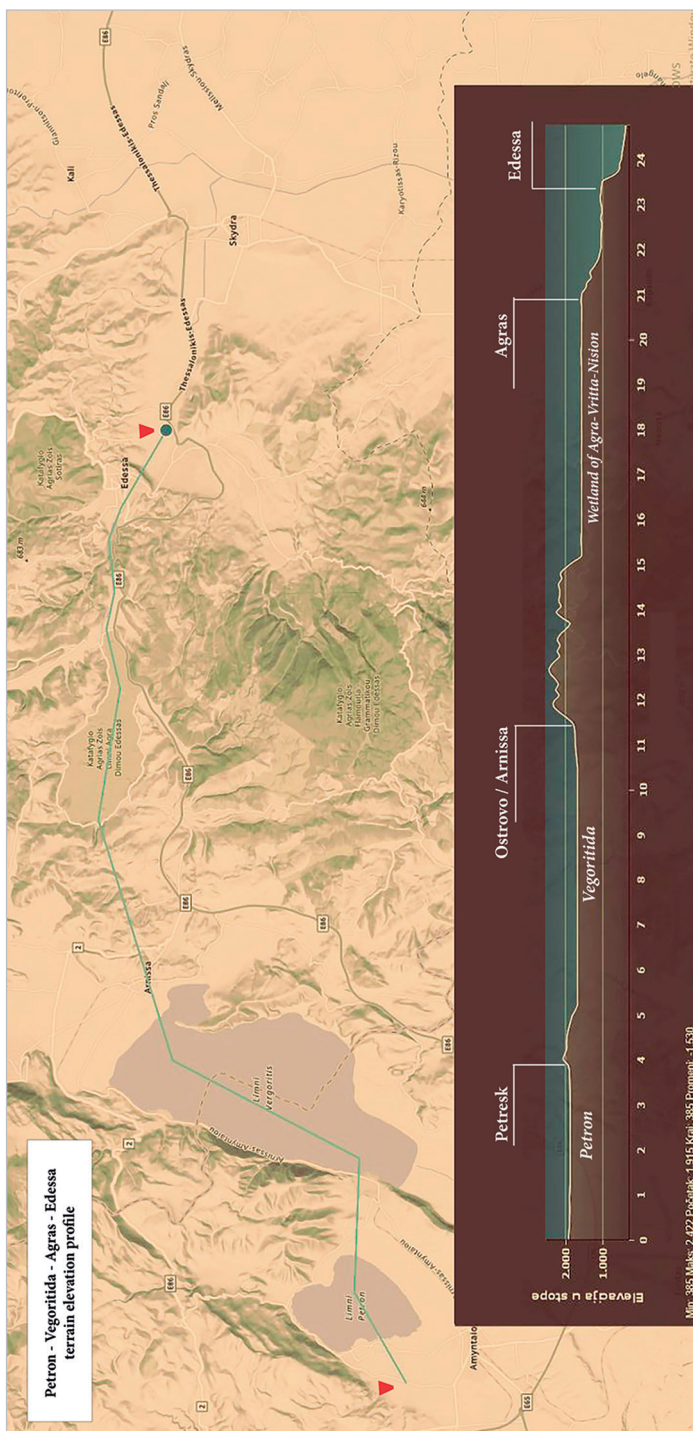

Fig. 15. Elevation profile of the terrain from Lake Petron and Vegoritida through the Agras Strait to the plateau of Edessa and the Great Cliff above Longos valley (V. Zdravković, 2025)

The above suggests that the Bishopric of Edessa temporarily ceased to exist during the time of Basil II, for whom the city had military rather than ecclesiastical significance. This may have happened as early as the first fall of Vodena (1001)⁴³ or, more likely, after 1015. Following the second conquest of Vodena, the emperor implemented measures to ensure a tight and lasting military grip on the fortress that controlled the pass, access to the very heart of Samuel's Bulgaria, and movement along the *Via Egnatia* in the area. The deportation of the local Slavic population, which felt no loyalty to the Byzantines, bringing in the bloodthirsty special unit of the *kondaratoi* (Κονταράτοι), building two new fortresses (St. Elijah and Kardia) in the pass, and restoring and reinforcing the ramparts of the fortress on the Acropolis indicate that Basil II saw Vodena as a key strategic point and a military base that would allow him to control the territorial nucleus of Samuel's Bulgaria, which he planned to subdue.⁴⁴ This premise is supported by the demilitarization of Moglena and its environs, which involved razing the Moglena fortress and dispersing the locals (with the able-bodied sent away to the East, specifically the region of Asprakania), as well as the conquest of the Enotia fortress (modern-day Notia), which controlled access to the Moglena plain from the north.⁴⁵ Notably, Moglena could not be captured until Vodena had fallen, just as Berroia had to be taken before Vodena could be conquered.

While Vodena, with good reason, held purely military significance for Basil II, the area of Moglena, safe for the Byzantines following the demilitarization implemented in 1015, acquired a prominent religious and political role.⁴⁶ Basil II's first *sigillion* confirmed the Bishopric of Moglena's suffragan status under the archbishop of Ohrid. In addition to the militarily devastated Moglena, the bishopric included Prosek, Mariovo, Setena, Ostrovo, and Zaordya and was exempted from paying taxes to the emperor for 15 *klerikoi* and 15 *parikoi*.⁴⁷ However, the bishop of Moglena's jurisdiction does not seem to have covered Edessa/Vodena, a military base not included in the possessions of the Archbishopric of Ohrid. It was not until the population of Vodena, its environs, and the Moglena area recovered demographically that Edessa returned to the borders of the religious center seated at Moglena and the Bishopric

⁴³ Nothing is known of the bishop of Vodena and his fate before and after the first conquest of Vodena in 1001, *Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliiana* to *Pax Byzantina*, 381.

⁴⁴ Scylitzes, 352. Offensives that targeted the heart of Samuel's state did not begin until 1015 (Πυρραιῶν, Самуилова држава, 123–132; *Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliiana* to *Pax Byzantina*, Zone 1, pp. 319–337), ultimately resulting in the peace of 1018.

⁴⁵ Scylitzes, 352. *Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliiana* to *Pax Byzantina*, 329–331.

⁴⁶ The role of the primate and representative of the Bulgarian church organization found a fitting expression in the formation of the Archbishopric of Ohrid, the institution that perhaps played a decisive role in pacifying the local population, *Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliiana* to *Pax Byzantina*, 376–384. Cf. *Cvetković*, Two Approaches, 67–69.

⁴⁷ *Gelzer*, Bistümerverzeichnisse, 42. Cf. *Komatina*, Archbishopric of Ohrid, 8. By the number of *klerikoi* and *parikoi* exempted from taxation, the Bishopric of Moglena belonged to the largest group of bishoprics under the jurisdiction of the archbishop of Ohrid, *Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliiana* to *Pax Byzantina*, 303.

of Moglena, which did not occur until the post-Basilian era.⁴⁸ A middle Byzantine three-nave basilica excavated at Moglena is believed to have served as the bishopric's cathedral. This church would have allowed the seat of the bishopric to survive the razing of the ramparts.⁴⁹ In contrast, no remains of pre-14th-century sacred structures have been discovered at Vodena, so there is nothing to show which church served as the bishop's seat during the Byzantine and Bulgarian periods.⁵⁰

Even though there is no mention of Vodena as a settlement within the Bishopric of Moglena at the time of its founding or as the seat of a separate bishopric, there is no doubt that Vodena was the key military base in this bishopric. The territory of the Bishopric of Moglena covered the lake system formed by the four lakes inextricably tied to Edessa – Zazari, Cheimaditida, Petron, and Ostrovos (Vegoritida). This suggests that, setting things in order in the strategically important section of the *Via Egnatia* from Vodena to Bitola, Basil II sought to maintain the unity and distinctiveness of this space. He retained some Bulgarian fortresses to serve as Byzantine military bases, e.g., Vodena, Ostrovos, Petresk, and possibly Florina;⁵¹ others he destroyed and demilitarized, such as Moglena or Setena, though these settlements preserved their demographic vitality and significance in the development of the Bishopric of Moglena. Preserving the unity of this space and its fortification under Basil II also gave the Byzantines a firm military foothold in later periods (fig. 16a).

⁴⁸ Παϊσίδου, Έδεσσα, 173; *Evgenidou*, Serbia and Moglena, 18. Cf. *Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliانا* to *Pax Byzantina*, 371, 375–376.

⁴⁹ It is unlikely that a prominent church was destroyed during Basil II's offensive, as the same emperor issued charters that kept the bishopric's seat precisely at Moglena. As Basil II obviously sought to preserve the unity of the Byzantine Archbishopric of Ohrid and its suffragans, it is hard to believe that he would have left such a strategically important bishopric without the central church in the entire region of Almorja. For the region of Almorja see Παῦζοῦλη, Македонски градови, 129–130.

⁵⁰ The earliest investigated church architecture at Edessa belongs to the early Christian period. This group included three basilicas in the Longos valley: Basilica A north of the city, the so-called "Basilica of the Holy Trinity" near the southern gate of the Lower town, and the city's main basilica in the Lower town's ramparts, the so-called "Basilica of St. Nicholas." We can conclude that early Christian churches once stood on the Acropolis, as indicated by fragments of architectural sculpture used to furnish late medieval churches (14th century), with 5th-century capitals of fine craftsmanship used as spolia in these structures. Strikingly, no church architecture from the early medieval period has survived, though a cathedral must have existed when the episcopal seat in Byzantine Edessa and, later, in the Bulgarian Church was mentioned. Judging by an 11th-century capital in the Church of Sts. Peter and Paul (14th century), claims have been made that only this church may have been built atop the remains of a middle Byzantine church, Πέτρκος – Παῖσίδου – Χριστοφορίδου, Πρώμη Βυζαντινή Πέλλα – Βυζαντινή Έδεσσα, 41–43, 44; Παῖσίδου, Πέλλα, 66, 69. There is a notable absence of minor religious structures, such as cemetery churches and chapels, which would be expected in the city's two large cemeteries to the north and west of the Acropolis ramparts. The remains of a late Byzantine monastery (13th–14th century) have been examined at the site Psilli Vryssi, southwest of the fortress; the monastery was destroyed and abandoned after the natural disaster of 1395. The same calamity could explain why there are no traces of minor sacred structures, while the remains of major churches may lie hidden below the 14th-century churches.

⁵¹ Early archaeological research of the Kula site above Florina has uncovered a wealth of material datable to the middle Byzantine period in the area of the ruined fortress, without narrowing down the chronology within the middle Byzantine era. The fortress must have existed from late classical antiquity to ensure control over the key Pisoderi Pass, which is also why it may have been restored under Basil II. *Oikonomou – Panagiotis*, Byzantine Fortress of Chlerinos, 394.

The topography and hydrology of Edessa's terrain determined the routes of the main roads in this region, dictating the positions of the settlement and its fort and influencing the city's development and the lifestyle of its inhabitants across historical periods. Edessa/Vodena is a rare example of a city that, throughout its history, remained inextricably connected to the watercourses that supplied its broader area, above all the fertile Longos valley. Modern Edessa reflects the legacy of the Ottoman-era settlement, which featured an urban layout very different from those of its classical and medieval predecessors due to the devastation caused by the earthquake of 1395. And yet, water continued to be Edessa's greatest asset, particularly after the 20th-century infrastructure projects established the area's whole hydrological system, with its four lakes and the Edessaos/Vodas River (fig. 16b).

Fig. 16.a
The Great Cliff terraced
by retaining walls in
modern Edessa
(*B. Krsmanović, 2025*)

Fig. 16.b
Great Vodas waterfall
(*B. Krsmanović, 2025*)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Gelzer H.*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche I, Byzantinische Zeitschrift 1 (1892) 245–282; II, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.
- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, vol. I–III, ed. *Schopeni L.*, Bonnae 1828–1832.
- Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn* (CFHB 5), Berlin – New York 1973.
- Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981.
- Oikonomidès N.*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris 1972.
- Wescher C.*, Poliorcétique des Grecs. Traités théoriques. Récits historiques. Ouvrage publié par l'imprimerie nationale. Textes restitués d'après les manuscrits de Paris, du Vatican, de Vienne, de Bologne, de Turin, d'Oxford, de Leyde, de Munich, de Strasbourg, augmentés de fragments inédits et accompagnés d'un commentaire poligraphique et critique, par *C. Wescher*, Paris 1867.

Литература – Secondary Works

- Cvetković M.*, John I Tzimiskes and Basil II: Two Approaches to the Byzantine Policy in the Balkans, Zbornik radova Vizantološkog instituta 61 (2024) 45–85.
- Cvijić J.*, L'ancien lac égéen, Annales de Géographie 20, n°111 (1911) 233–259.
- Dagmar S. W. – Irslinger B. – Schneider C.*, Nomina im Indogermanischen Lexikon (NIL), Heidelberg 2008.
- Detschew D.*, Die thrakischen Sprachreste (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung XIV), Wien 1957.
- Edson Ch.*, The Location of Cellae and the Route of the via Egnatia in Western Macedonia, Classical Philology 46/1 (1951) 1–16.
- Evangelidis V.*, The Archaeology of Roman Macedonia: Urban and Rural Environments, Oxford 2022.
- Evgenidou D.*, Servia and Moglena, Two Byzantine Cities of Macedonia, Ιστοριογεωγραφικά 2 (1988) 15–21.
- Fasolo M.*, La Via Egnatia nel territorio della Repubblica di Macedonia, edd. *C. Marangio, G. Laudizi*, Παλαιά Φιλία. Studi di topografia antica in onore di Giovanni Uggeri, Galatina (Lecce) 2009, 601–612.
- Guidoboni E. – Comastri A. – Traina G.*, Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century, Istituto Nazionale di Geofisica, Roma-SGA, Bologna 1994.
- Komatina P.*, The Diocesan Structure of the Archbishopric of Ohrid in the Charters of Basil II: Historical Development Until the Early 11th Century, ZRVI 60/2 (2023) 789–821.
- Komatina P.*, The Archbishopric of Ohrid from the 11th to the 13th Century: Territorial and ideological Framework, ed. *B. Krsmanović*, Barbarians, *Rhomaioi* and those in between. Integrating the Christians of the Central Balkans into the Byzantine empire (late 10th – mid-13th century), vol. II, Belgrade 2025, 3–35.
- Kretschmer P.*, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache, Göttingen 1896.
- Krsmanović B.*, On the Role of Bulgarian Fortresses in the War of 976–1018, Zbornik radova Vizantološkog institute 62/2 (2023) 843–874.
- Krsmanović B.*, The Bulgarian Elite between War and Peace in the Balkans, edd. *A. Bosselmann-Ruickbie – Z. Chitwood – J. Pahlitzsch – M. M. Vučetić*, Byzanz am Rhein. Festschrift für Günter Prinzing anlässlich seines 80. Geburtstags, Wiesbaden 2024, 109–128.
- Krsmanović – Zdravković*, From *Pax Basiliana* to *Pax Byzantina*, ed. *B. Krsmanović*, Barbarians, *Rhomaioi* and those in between. Integrating the Christians of the Central Balkans into the Byzantine empire (late 10th – mid-13th century), vol. I, Belgrade 2025, 295–384.

- Lawrence A. W., A Skeletal History of Byzantine Fortification, *The Annual of the British School at Athens* 78 (1983) 171–227.
- Oikonomou A. – Panagiotis G., The Byzantine Fortress of Chlerinos (Florina) in NW Greece, 10th International Symposium on the Conservation of Monuments in the Mediterranean Basin, Athens 2018, 393–405.
- Papathanassiou – G., Valkaniotis, S., Liquefaction Hazard Mapping at the Town of Edessa, Northern Greece, *Natural Hazards: Journal of the International Society for the Prevention and Mitigation of Natural Hazards*, 53/1 (2010) 109–123.
- Popović St. M., Moving through Medieval Macedonia: Late Modern Cartography, Archive Material, and Hydrographic Data Used for the Regressive Modelling of Transportation Networks, *Studia Ceranea* 2 (2012) 165–180.
- Schramm G., Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend N. Chr., Stuttgart 1981.
- Strässle P. M., Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios' II. gegen die Bulgaren (976–1019), Köln 2006.
- Tomaschek W., Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung, II/2, Wien, 1893–1894.
- Αδάμ-Βελένη Π., Πρώτες ειδήσεις για μια νέα ελληνιστική πόλη στη Δυτική Μακεδονία, στο Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, τ. 4 (1988) 7–11 [Adam-Velenē P., Prōtes eidēseis gia mia nea ellēnistikē polē stē Dytikē Makedonia, sto Praktika tou XII Diethnous Synedriou Klasikēs Archaialogias, t. 4 (1988) 7–11].
- Δημητριάδης Α. Δ., Η επίδραση του ρέματος Σουλού (Βιολογικός καθαρισμός Πτολεμαΐδας, Δ.Ε.Η., ΑΕΒΑΛ) στην ποιότητα του νερού της λίμνης Βεγορίτιδα και στους ιχθυοπληθυσμούς, Master Thesis, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2000 [Dēmētriadēs A. D., Hē epidrasē tou rematos Soulou (Viologikos katharismos Ptolemaïdas, D.E.Ē., AEVAL) stēn poiōtēta tou nerou tēs limnēs Vegoritida kai stous ichthyoplēthysmous, Master Thesis, Panepistēmio Thessalias, Volos 2000].
- Καραβασιλειάδου Ζ., Ταφικά τοπία και τελετές στην αρχαία Μακεδονία. Νεκροταφεία και έθιμα ταφής από την Εποχή Σιδήρου ως τη Μέση Ελληνιστική Περίοδο, PhD Thesis, Τόμος Α', Θεσσαλονίκη 2020 [Karavasileiadou Z., Taphika topia kai teletes stēn archaia Makedonia. Nekrotapheia kai ethima taphēs apo tēn Epochē Sidērou hōs tē Mesē Ellēnistikē Periodo, PhD Thesis, Tomos A', Thessalonikē 2020].
- Κίσσας Σ., Οι τοιχογραφίες του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην Έδεσσα, ed. Γ. Κιουτούτσκας, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992), Έδεσσα 1995, 179–184 [Kissas S., Hoi toichographies tou naou tōn Apostolōn Petrou kai Paulou stēn Edessa, ed. G. Kioutoutskas, Praktika A' Panellēniou Epistēmoukōu Symposiou: Hē Edessa kai hē periochē tēs. Historia kai Politismos (Edessa, 4, 5 kai 6 Dekemvriou 1992), Edessa 1995, 179–184].
- Παΐσιδου Μ., Από την παλαιοχριστιανική Έδεσσα στα μεσαιωνικά Βοδενά. Πληροφορίες από τα κοιμητήρια της πόλης, Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ιστορία – Αρχαιολογία – Τέχνη στο Νομό Πέλλας, Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, 15–16 Ιουνίου 2002, Θεσσαλονίκη 2003, 165–185 [Paīsīdou M., Apo tēn palaiochristianikē Edessa sta mesaiōnika Vodena. Plērophories apo ta koimētria tēs polēs, Gnōrimia me tē Gē tou Alexandrou. Apo ta prōistorika mechri ta neotera chronia. Historia – Archaialogia – Technē sto Nomo Pellas, Praktika Epistēmoukēs Diēmeridas, 15–16 Iouniou 2002, Thessalonikē 2003, 165–185].
- Παΐσιδου Μ., Έδεσσα (Οδός Κολοκοτρώνη 13–15, Οδός Αρχιερέως Μελετίου), ed. Ν. Ζαφειροπούλου, Αρχαιολογικόν Δελτίον, Τόμος 53 (1998) Χρονικά Β'2, Αθήνα 2004, 711–714 [Paīsīdou M., Edessa (Hodos Kolokotrōnē 13–15, Hodos Archiereōs Meletiou), ed. N. Zafeiropoulou, Archaialogikon Deltion, Tomos 53 (1998) Chronika V'2, Athēna 2004, 711–714].
- Παΐσιδου Μ., Νεότερα στοιχεία από το Βυζαντινό τείχος της Έδεσσας, edd. Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, 11–12 Δεκεμβρίου 2010: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά, Έδεσσα 2014, 175–187 [Paīsīdou

- M., New archaeological material from the Byzantine Walls of Edessa, edd. A. *Chrysostomou* – P. *Chrysostomou*, Third Panhellenic Symposium, 11–12 of December 2010: Edessa and its Region. History and Culture, Proceedings, Edessa 2014, 175–187] [*Païsidou M.*, Neotera stoicheia apo to Vyzantino teichos tēs Edessas, edd. A. *Chrysostomou* – P. *Chrysostomou*, Praktika G' Panellēniou Epistēmou Symposiou, 11–12 Dekemvriou 2010: Hē Edessa kai hē periochē tēs. Historia kai politismos, Praktika, Edessa 2014, 175–187].
- Païsidou M.*, Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί χρόνοι – Η ύστερη αρχαιότητα στην Έδεσσα, την Πέλλα και την Αλμωπία (4ος – 7ος αι. μ. Χ.), ed. E. *Μπεχράκη*, Πέλλα : Μια διαδρομή στην ιστορία, τον πολιτισμό και το φυσικό περιβάλλον του νομού, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πέλλας, Πέλλα 2000, 57–88 [*Païsidou M.*, Vyzantinoi kai metavyzantinoi chronoi – Hē husterē archaiotēta stēn Edessa, tēn Pella kai tēn Almōpia (4os – 7os ai. m. Ch.), ed. E. *Vechrakē*, Pella: Mía diadromē stēn historia, ton politismo kai to physiko perivallon tou nomou, Nomarchiakē Autodioikēsē Pellas, Pella 2000, 57–88].
- Παλιασσή Α. Ν. Π.*, Η αρχαία Εγνατία οδός από τη δυτική Μακεδονία μέχρι την Αμφίπολη μέσα από αρχαιολογικές μελέτες και ιστορικές πηγές (Via Egnatia from western Macedonia to Amphipolis through archaeological studies and historical sources), PostGraduate Theses, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2025 [*Paliatsē A. N. P.*, Hē archaia Egnatia hodos apo tē dytikē Makedonia mechri tēn Amphipolē mesa apo archaiologikes meletes kai historikes pēges (Via Egnatia from western Macedonia to Amphipolis through archaeological studies and historical sources), PostGraduate Theses, Aristoteleio Panepistēmio Thessalonikēs, 2025].
- Πέτκος Α., Παϊσίδου Μ., Χριστοφορίδου Ε.*, Πρώιμη Βυζαντινή Πέλλα – Βυζαντινή Έδεσσα. Δύο κορυφαίοι σταθμοί σε άξονα ιστορικής διαδρομής (Early Byzantine Pella – Byzantine Edessa. Two key points on a history trail), ed. Γ. *Σκιαδαρέσης*, Υπουργείο Πολιτισμού – 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Βέροια 2009 [*Petkos A., Païsidou M., Christophoridou E.*, Prōimē Vyzantinē Pella – Vyzantinē Edessa. Dyo koryphaioi stathmoi se axona historikēs diadromēs (Early Byzantine Pella – Byzantine Edessa. Two key points on a history trail), ed. G. *Skiadaresēs*, Hypourgeio Politismou – 11ē Ephoreia Vyzantinōn Archaiotētōn, Verioia 2009].
- Τσιλιπάκου Α.*, Αρχαιολογική διερεύνηση στο χώρο επέκτασης του 1ου Δημοτικού Σχολείου Έδεσσας (συνεπίβλεψη με ΙΖ' ΕΠΚΑ), 200–212, edd. A. *Χρυσστόμου* – Π. *Χρυσστόμου*, Πρακτικά Γ' Πανελλήνιου Επιστημονικού Συμποσίου, 11–12 Δεκεμβρίου 2010: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά, Έδεσσα 2014, 199–212 [*Tsilipakou A.*, Archaiologikē dierevnēsē sto chōro erektasēs tou 1ou Dēmotikou Scholeiou Edessas (synepinvlepsē me ΙΖ' ΕΠΚΑ), 200–212, edd. A. *Chrysostomou* – P. *Chrysostomou*, Praktika G' Panellēniou Epistēmou Symposiou, 11–12 Dekemvriou 2010: Hē Edessa kai hē periochē tēs. Historia kai politismos, Praktika, Edessa 2014, 199–212] (*Tsilipakou*, Archeological investigations at extending the First Elementary School of Edessa (Co-Supervision by 17th EPCA), edd. A. *Chrysostomou* – P. *Chrysostomou*, Third Panhellenic Symposium, 11–12 of December 2010: Edessa and its Region. History and Culture, Proceedings, Edessa 2014, 199–212).
- Σχέδιο Διαχείρισης των Λεκανών Απορροής Ποταμών του Υδατικού Διαμερίσματος Δυτικής Μακεδονίας*, Παράρτημα Α, 4. Οριστικός προσδιορισμός των ιδιαίτερω τροποποιημένων και τεχνητών υδατικών συστημάτων (ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ 7 Α' Φάσης), Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής (Υ.Π.Ε.Κ.Α.), Ειδική Γραμματεία Υδάτων, 2014 [*Schedio Diacheirisēs tōn Lekanōn Aporroēs Potamōn tou Hydatikou Diamerismatos Dytikēs Makedonias*, Parartēma A, 4. Horistikos prosdiorismos tōn idiaiterōs tropopoiēmōn kai technētōn hydatikōn systēmātōn (PARADOTEΟ 7 Α' Phasēs), Hypourgeio Perivallontos, Energeias kai Klimatikēs Allagēs (Υ.Π.Ε.Κ.Α.), Eidikē Grammateia Hydatōn, 2014].
- Χατζηνικολάου Κ. Γ.*, Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας της Άνω Μακεδονίας, Μακεδονικά 38 (2009) 1–20 [*Chatzēnikolaou K. G.*, Symvolē stē meletē tēs historikēs geōgraphias tēs Anō Makedonias, Makedonika 38 (2009) 1–20].
- Χρυσστόμου Α.*, Αρχαία Έδεσσα: Τα νεκροταφεία, Τόμος Ι, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2000 [*Chrysostomou A.*, Archaia Edessa: Ta nekrotarphēia, Tomos I, Aristoteleio Panepistēmio Thessalonikēs (ΑΠΘ), Thessalonikē 2000].
- Χρυσστόμου Α.*, Αρχαία Έδεσσα: Η οχύρωση (Λεύκωμα και ψηφιακό βιβλίο), Έδεσσα 2014 [*Chrysostomou A.*, Archaia Edessa: Hē ochyrōsē (Leukōma kai psēphiako vivlio), Edessa 2014].

- Живковић Т.*, Црквена организација у српским земљама: рани средњи век, Београд 2004 [*Živković T.*, Crkvena organizacija u srpskim zemljama: rani srednji vek, Beograd 2004].
- Папазоглу Ф.*, Македонски градови у римско доба, Скопје 1957 [*F. Papazoglu F.*, Makedonski gradovi u rimsko doba, Skopje 1957].
- Пиривајрић С.*, Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1996/1997 [*Pirivatrić S.*, Samuilova država. Obim i karakter, Beograd 1996/1997].
- Суботић Г.*, Манастир Богородице Месонисиотисе, Зборник радова Византолошког института 26 (1987) 125–171 [*Subotić G.*, Manastir Bogorodice Mesonisiotise, Zbornik radova Vizantološkog instituta 26 (1987)].
- Цвијић Ј.*, Велика језера Балканског полуострва и геолошки атлас Македоније, Старе Србије и Епира, Сабрана дела, том 14, САНУ: Завод за уџбенике и наставна средства, репринт: Београд 1996 [*Cvijić J.*, Velika jezera Balkanskog poluostrva i geološki atlas Makedonije, Stare Srbije i Epira, Sabrana dela, tom 14, SANU: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, reprint: Beograd 1996].

Бојана Крсмановић

Византолошки институт САНУ, Београд
vojana.krsmanovic@vi.sanu.ac.rs

Владан Здравковић

Византолошки институт САНУ, Београд
vladan.zdravkovic@gmail.com

ВОДА И ГРАДОВИ – ПРИМЕР ЕДЕСЕ/ВОДЕНА

Описујући вишедеценијски сукоб Византије са Бугарима и Словенима настањеним на простору Самуилове државе (976–1018), Јован Скилица је оставио бројна сведочанства о тврђавама у унутрашњости Балканског полуострва. Говорећи о начину на које су поједине бугарске тврђаве долазиле под византијску власт, Скилица је давао податке и о њиховом географском положају. У неколико случајева је истицао неприступачност бугарских тврђава, природно заштићених стрмим литицама, обалама језера и река, посебно уколико су речна корита била разливена, обухватајући пространа мочварна подручја. Такве географске одлике терена отежавале су војсци Василија II (976–1025) запоседање бугарских утврђења, као и успостављење стабилне и дуготрајне контроле у периоду по њиховом запоседању.

Један број тврђава и насеља у унутрашњим областима Балкана био је тесно повезан са воденим системима. Такве тврђаве су имале посебну стратешку улогу током византијских покушаја да њих и њихове области укључи у границе Царства. Реч је о тврђавама груписаним на стратешки важној деоници *Via Egnatia*, на потезу између Битоља на северозападу и Едесе/Водена на југоистоку. То подручје имало је изузетне хидролошке и географске одлике, што је утицало на тежњу да се контрола над тим делом *Via Egnatia* успоставља и чува током различитих историјских епоха.

Посебну хидролошку особеност средишњег Балкана чини група великих језера која су утицала на организацију живота на тим просторима у различитим епохама. За разлику од језера великих површина, попут Охридског или Велике Преспе, у јужном делу географске области Македонија срећемо више мањих језера која чине јединствен хидролошки систем. У подручју између Касторије и Водена четири мања језера – Зазари, Химадитида, Петрон и Островско језеро, данас познато по имену Вегоритида – међусобно су повезана површинским и подземним водотоцима, јер су у далекој прошлости била део једног великог језерског резервоара.

Временом су се усталиле подземне хидролошке везе, канали и вртаче, којима су воде из језерског система у басену Острова отицале преко тзв. Воденског теснаца у некадашње прастаро језеро Аксиос у Солунској равници. Као главна река која истиче из Островског језера, а у ширем смислу и из преостала три језера (Зазари, Химадитида, Петрон), усталила се река Водас (Edessaioi). Дренирање укупних вода из језера Зазари, Химадитида и Петрон усмерено је ка Островском језеру, пошто је његово дно на нижој надморској висини у односу на њих. Островско језеро делује као регулационо тело у протоку вода од три западнија језера ка тзв. Воденском теснацу, напајајући корито реке Водас редовним приливом кроз подземне хидрауличне везе.

Веће или мање водене и подводне површине, језера и мочваре, разливена речна корита и блата, усмеравала су трасирање деоница *Via Egnatia* на оцедитије и сигурније терене са стабилнијим подлогама. Виша лева обала реке Водас код Едесе пружала је повољније услове за трасирање *Via Egnatia* у теснацу, док се на његовом западном излазу код насеља Агре пут протезао дуж јужног обода мочваре у атару села Ниси. Садашња сазнања, проистекла из археолошких испитивања, потврђују да се пут настављао у ширем завоју око југозападних страна Островског језера, ка севернијем теснацу Кизил-Дервент код језера Петрон. На северном излазу из тог теснаца *Via Egnatia* је морала да буде трасирана дијагонално, ближе Флорини и даље ка Битољу, због простране мочваре која се ширила од разливног корита Црне Реке источно и југоисточно од Битоља. Економичност јужне трасе (дуж југозападних обала језера Петрон и Островско) била је и њена главна предност. Тај правац је водио кроз питоме пределе језерских равница, где су се, због свих погодности плодног обрадивог земљишта и близине великих водених ресурса, развила и насеља уз *Via Egnatia*, главне прометне артерије у јужној Македонији. Једно од тих насеља била је Едеса, позната и по свом словенском средњовековном називу Воден. Име града, и грчко и словенско, указивало је недвосмислено на везу између града и воде. Стратешки значај тог насеља проистицао из чињенице да се из њега контролисао пролаз кроз теснац (тзв. Воденски теснац), који је водио према Пелагонији и Орестиди. Едеса је древно насеље, основано као прва македонска престоница, пре него што је она премештена у Пелу, а свој изузетан значај задржала је у римско и византијско доба.

Осим стратешке позиције, на развој насеља утицала је повезаност града са главним речним током који је доводио воду из Островског басена. Обиље воде којом је град располагао имало је и позитиван и негативан утицај на његов развој. Благодет се, пре свега, исказивала у могућности континуираног наводњавања обрадиве земље у подручју града, чиме је омогућен економски узлет Едесе у свим епохама.

Међутим, вода је ограничавала ширење насеља у самом теснацу, на платоу на којем се налазио Акропољ. Зато се највећи део античке Едесе развио у долини Лонгос, испод литице на којој се налазио Акропољ. Тако су у римско доба постојали Доњи и Горњи град, и тај бинарни урбанистички план се задржао до краја античке епохе. Поред ограничавајућег фактора везаног за ширење насеља, вода је могла имати и разарајући ефекат за град, као што ће се показати у 14. веку. На прелазу ка раном средњем веку становници насеља у Лонгосу (Доњи град) преселили су се унутар бедема Акропоља. На тој позицији је град наставио да постоји током средњовековне епохе до савременог доба, где се и данас налази модерна Едеса.

Јован Скилица је прецизно описао да се тврђава Водена налазила на стрмој стени кроз коју се сливала вода језера Острова, понирући код Острова, а потом опет избијајући код Водена, тј. испред улаза у теснац. То нам говори да су становници воденске и островске области врло добро познавали хидролошку повезаност између Островског језера и реке Водас. Не може се претпоставити да су у средњем веку житељи тих области препознали и хидролошку повезаност удаљенијих језера Зазари и Химадитида са језером Петрон, као и везу језера Петрон са Островом. Проток воде везама са депресијом испред насеља Ниси – Агра, омогућавао је враћање водостаја на уобичајени ниво у резервоару Островског језера. Таква повезаност воденог система је у прошлости у ретким околностима доприносила разарајућим дешавањима у историји Едесе. До тешких акцидената долазило је услед нараслих вода у сва четири језера и речним водотоцима, или сеизмичких удара који су допринели већој проточности у подземним хидрауличним везама у систему Петрон–Острowo–Водас. Сеизмички удари из 1395. отворили су подземне водене канале Островског језера и довели до изненадног бујичног изливања реке Водас. Нагло пуњење мочварног басена испред Агре и убрзан проток у кориту набујалог Водаса у тзв. Воденском теснацу деловали су разорно на плато на којем се налазила тврђава Воден. Брзи прилив воде и раст водостаја у кориту реке испред тврђаве, са растакањем стенске подлоге, довели су до тешких последица по градско насеље Водена. Тада су формиран и водопади по којима је Едеса и данас позната.

Едеса је ушла у границе Првог бугарског царства, вероватно крајем 9. или почетком 10. века. После успешне кампање Јована I Цимискија на кратко се поново наша у границама Византије, али ју је Самуило под непознатим

околностима повратио. Извори су потврдили да је под словенским именом – Воден – град био важан стратешки и епархијски центар у Самуиловој држави (на натпису из Цркве Св. Ахилија у Малој Преспи град се помиње под грчким именом). Василије II је у два наврата освајао то јако бугарско упориште – око 1001 и 1015. Друго освајање Водена није било праћено само исељавањем локалног становништва него и насељавањем посебног одреда „крволочних“ *кондараиша*, као и изградњом две тврђаве – Кардије и Св. Илије – из којих је контролисан улаз у теснац и приступ тврђави Воден. Зидине Водена је Василије II, највероватније, обновио, претварајући тако тврђаву у јак византијски војни центар.

Будући да се Воден/Едеса не помиње у повељама Василија II којима је дефинисан опсег аутокефалне Охридске архиепископије, може се претпоставити да је после 1015, као и по успостављању трајног мира на Балкану 1018/1019, тврђава имала превасходно војни значај, па је била привремено изузета из нове црквене организације. То стање ће се променити после Василијеве владе, па ће се Едеса и Моглен на прелазу из 11 у 12. век поново наћи у границама исте епархије.

За разлику од Едесе, којој је Василије II наменио искључиво војну улогу, демилитаризовани Моглен после 1018. постаје средиште епархије која је обухватала језерски систем од четири језера тесно повезана са Едесом – Зазари, Химадитида, Петрон и Островско језеро. То указује на чињеницу да је Василије II уређењу прилика на стратешки важној деоници *Via Egnatia*, од Водена до Битоља, приступио чувајући целовитост и јединственост тог простора. Неке бугарске тврђаве очувао је као византијска војна упоришта, попут Водена, Острова, Петриска и вероватно Флорине; друге је разорио и демилитаризовао, као Моглен и Сетену, али су та насеља одржала популациону виталност и значај у развоју Могленске епархије. Очување целовитости тог простора и његово утврђивање у време Василија II дало је Византији и у каснијим временима чврст војни ослонац.

Топографске и хидролошке одлике терена на којем се налазио град Едеса условљавале су трасирање главних саобраћајница у тој области, одређујући позицију насеља и његовог утврђења, утичући на развој града и организацију живота његових житеља у разним епохама. Едеса/Воден је редак пример града који је кроз читаву своју историју био у нераскидивој вези са водотоковима који су нападали његово подручје, пре свега плодну долину Лонгос. Савремена Едеса наследила је насеље из времена османске власти. Оно се у урбанистичком смислу у великој мери разликовало од античког и средњовековног насеља, што је последица катастрофе изазване земљотресом из 1395. Међутим, вода је остала главно преимућство модерне Едесе, посебно након уређења укупног хидролошког система који и данас обухвата басен четири језера и реку Водас инфраструктурним захватима спроведеним у 20. веку.

ВЛАДИМИР Д. ЦАМИЋ
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
vladimir.dzamic@heritage.gov.rs

КАДА ЈЕ СВЕТИ САВА ПОСТАО АРХИЈЕРЕЈ?¹

На основу сведочанстава Доментијана и Теодосија, охридског архиепископа Димитрија Хоматина, као и података из различитих извора, покушава се установити што прецизнија хронологија рукоположења Светог Саве за архиепископа у Никеји. Предлаже се нова хронологија тог догађаја – делимично другачија од ранијих решења.

Кључне речи: Свети Сава, архимандрит, архиепископ, Солун, Никеја, празнични дан

Based on the testimony of Domentijan and Teodosije, Archbishop Demetrios Chomatianos (Chomatianos) of Ohrid, and data from various sources, the paper attempts to establish a more precise chronology of Saint Sava's ordination as Archbishop in Nicaea. It proposes a new chronology for this event, partially different from earlier solutions.

Keywords: Saint Sava, archimandrite, archbishop, Thessaloniki, Nicaea, feast day

Пре више од пола века византолог Фрањо Баришић разрешио је питање године у којој је у Хиландару умро монах Симеон, бивши велики жупан Стефан Немања. У уводном делу рада *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, објављеном сада већ далеке 1971. године, написао је следеће: „Прастара је, наиме, истина да се право историјско значење једног догађаја или комплекса догађаја из прошлости може истински и у правом светлу сагледати само онда ако је претходно истражено, *када*, *где* и *како* се догађај одиграо, из каквих је *узрока* настао и какве је *последнице* изазвао. Ако тако стоје ствари, потпуно

је извесно да утврђивање хронологије историјских догађаја представља, начелно узевши, примарно значајну کاریку у низу посебних аналитичких испитивања, којима се условљавају сви облици доцнијих синтетичких обрада и захвата (курзив – аутор).² Инспирирани овим речима, покушаћемо да што прецизније одредимо временски оквир Савине мисије у Никеји, када је уз сагласност ромејског цара Теодора I Ласкариса и из руку васељенског патријарха Манојла I Сарантина примио архијерејско рукоположење. Такође, усредсредимо пажњу и на догађаје и личности за које је одређивање прецизне хронологије Савиног уздицања у епископски чин могло бити од нарочитог значаја.

У нашој историјској науци углавном је било прихваћено да се Савино рукоположење у никејској Катедрали Свете Софије збило на празник Успења Богородице 28. августа 1219. године, односно 15. августа 6727. године од стварања света, рачунајући овај датум по јулијанском календару и цариградском начину рачунања времена. Ову прецизну хронологију у нашу науку увела је пре готово пола века Мирјана Живојиновић, у раду о Савиним боравцима у Солуну,³ позивајући се на извоз из Светогорског патерика – зборника уобличеног у XIX веку у коме су сабрани животи светогорских монаха који су постали светитељи.⁴ Било је покушаја појединих истраживача да Савину хиротонију вежу и за неке друге празнике, нпр. за Цвети 1219. године, али такво датовање у науци није прихваћено.⁵ Пре петнаестак година, коментаришући помене историјских личности у Доментијановим житијима Светог Саве и Светог Симеона, Сима Ђирковић је опрезно предложио, без расправе о прецизнијем одређењу датума када се то догодило, да би и 1218. годину требало узети у обзир када је у питању временски оквир Савине никејске мисије.⁶ Последњих година и други истраживачи ову годину чешће спомињу као годину стицања архијерејског достојанства првог српског архиепископа,⁷ што је, на извештај начин, подстрек да ово питање још једном размотримо.

Савина архијерејска хиротонија одиграла се у Никеји када је и *быв* шог дњи нарочитоу, како сведочи Доментијан,⁸ односно када је празникоту же

² *Баришић*, Година Немањине смрти, 31.

³ *Живојиновић*, Боравци Светог Саве у Солуну, 69.

⁴ Афонский патерик, 56–57. Светогорски патерик иначе подробно описује Савино рукоположење, с тим да га смешта у 1222. годину (која не може бити година Савиног стицања чина архијереја), а као патријарха који је началствовао службом и светим чином наводи Германа. О разлозима зашто је име патријарха Манојла замењено именом патријарха Германа у житијима Светог Саве детаљно: *Тодић*, О промени имена васељенског патријарха, 537–546; *idem*, О времену и разлозима писања, 3–20.

⁵ *Бојдановић*, Преображај Српске цркве, 316–318.

⁶ *Ђирковић*, Доментијанова просопографија, 154.

⁷ *Бубало*, Српска земља и поморска, 113; *Комајина*, Црква и држава, 281. Ауторка такође сматра да би потрага за великим празником за које би се Савина хиротонија могла везати била излишна, *ibid.*, 282.

⁸ Доментијан, Житије Светог Саве, 198.

божљествноуоу благонарочитоу пришьдъшоу, како бележи Теодосије.⁹ Овакву формулацију, уз незнатне измене, Савини животописци су поновили више пута у својим делима као временску одредницу за различите догађаје. Тако старији Савин биограф, када не наводи конкретан празник, комбинује именице *дан њразника* са сабирањем *ейискоја*, и то као временску одредницу Савиног стицања чина архимандрита у Солуну – съвравшє се трн еп(н)ск(о)пы,¹⁰ као и жичког Спасовданског сабора, који се збио у д(в)нь праз[д]ника.¹¹ Млађи биограф користи сличан образац *блаіонарочийи дан сабрања*, односно *блаіонарочийи дан свейіоі њразника* за дан Симеоновог сабора у Студеници пре одласка на Свету Гору 1197. године – благонарочит же днь събранію нареکش,¹² као и за Савино стицање чина архимандрита у Солунској Катедрали Свете Софије – благонарочитоу дњи светого празника.¹³

Суштину наведених описа чине придеви *нарочийи* и *блаіонарочийи* уз именице *дан њразника*, које су Савини живописци несумњиво преузели из црквене поезије. У минејима је њихова употреба релативно честа у одређеном броју служби старијих од средине XIII века – увек у сличном значењу посебности дана прослављања празника или светог коме је служба посвећена.¹⁴ Истраживање богослужбених књига није нас довело до појединачне службе или празника за које би поменути епитети искључиво могли бити везани. У српским службама *нарочийи дан њразника* пронашли смо само у једној литијској стихири и једном славику по литији у служби Светог краља Стефана Дечанског, коју је на самом почетку XV века саставио Григорије Цамблак.¹⁵ Ипак, збуњујуће је да су Доментијан и Теодосије у већем броју случајева брижљиво везивали догађаје за празник у који су се одиграли, нпр. Савин прелазак из Русика у Ватопед на празник Благовести (којима је иначе посвећен ватопедски католикон)¹⁶ или жички сабор на Спасовдан.¹⁷ Чак су и неке мање битне догађаје прецизно временски одредили – нпр. почетак Савиног рукополагања свештеника и ђакона у Студеници на празник Васкрсења¹⁸ или Савину службу

⁹ Теодосије, Живот Светог Саве, 129.

¹⁰ Доментијан, *op. cit.*, 142.

¹¹ *Ibid.*, 226.

¹² Теодосије, *op. cit.*, 36.

¹³ *Ibid.*, 77.

¹⁴ Служба архиепископу антиохијском Евстатију (тропар девете песма канона) [21. фебруар]; Служба полагања ризе Христове (тропар прве песма канона) [10. јул]; Служба светих апостола Силе и Силуана (самогласна стихира на Господи возвах?) [30. јул]; Служба преноса моштију првомученика Стефана (тропар четврте песма канона) [2. август]; Служба Успења пресвете Богородице (тропар седме песма канона) [15. август]; Служба усековања главе пророка и претече Јована (друга самогласна литијска стихира патријарха Германа) [29. август].

¹⁵ Србљак, 144; Цамблак, Књижевни рад, 92.

¹⁶ Доментијан, *op. cit.*, 18–19; Теодосије, *op. cit.*, 22; *idem* (превод), Животи, 116.

¹⁷ Теодосије, Живот Светог Саве, 143.

¹⁸ Доментијан, *op. cit.*, 216–217.

Доментијан	Уздизање Часнога Крста (?) (храмовни празник Свете Софије у Никеји) Сава прима своје архијерејско рукоположење у Цркви Свете Софије у Никеји	14. септембар 6727/1218	и бѣв'шоу дѣни нарочнѣоу
Теодосије			празникоу же божѣствѣноцѣоу благонарочнѣоу пришедьшоу
Доментијан	Вазнесење Христово ✓ (храмовни празник Жиче) Одржавање жичког Спасовданског сабора Светог Саве	7. мај 6728/1220	д(ь)нь праз[а]ника
Теодосије			празникоу же тогда соуштоу Христа спаса и бога нашего

Употреба израза благо/нарочити дан (празника) код Доментијана и Теодосија

Пре више од двадесет година наш колега Сотирѣос Кисас, расправљајући о Савином стицању чина архимандрита, закључио је да се то догодило када је *дошао блаѣонарочѣиѣи дан свейѣоѣа ѣразника солунске Катедрале Премудрости Божије*, односно на празник Уздизања Часног Крста, који се прославља 14. септембра. Он је за термин *блаѣонарочѣиѣи дан* навео грчки изворник εἰσημερὸς ἡμέρα односно ἐπίσημος ἡμέρα, који представља дан храмовног празника цркве или манастира. Своју констатацију потврдио је изворима који сведоче да солунска митрополијска Црква Свете Софије као свој храмовни дан прослављала Уздизање Часнога Крста, па су се тог дана, како су и налагали обичаји, поред митрополита Константина Месопотамита у Солунском саборном храму обрела још тројица локалних епископа: јерисоски Никола, адремејски Димитрије и касандријски Михаило. Саслужујући њима, јеромонах Сава добио је чин архимандрита.²⁰ Кисасов рад вишеструко је значајан, јер је поред тачног дана када се тај догађај одиграо предложио и годину – 1203. Празник Уздизања Часног Крста у Храму Свете Софије, уз празник патрона града Светог Димитрија, који се прослављао у базилици у којој су му похрањене мошти, био је централни догађај годишњег празничног циклуса у другом граду Византијског царства.²¹ Према Кисасу, ако се Савино стицање чина архимандрита догодило на празник Уздизања Часног Крста, година 1203. представља *terminus ante quem*, након које се Савино рукоположење више није могло догодити у Солуну јер је град већ почетком лета наредне године пао у руке вође крсташа, фландријског маркиза Балдуина, а солунски митрополит Константин Месопотамит морао је да напустити своју катедру.²² Недавно је Срђан Пириватрић убедљиво показао да је солунски митрополит Константин несметано могао остати у Солуну све до друге половине октобра 1206, када је град Светог Димитрија по други пут посетио папин изасланик кардинал Бенедикт од Свете Сузане. Наиме, латинска

²⁰ Kissas, When Did St Sabbas, 23–24.

²¹ Θεοχαρίδου, Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας, 25–26.

²² Kissas, op. cit., 24.

црквена политика према православним епископима у Солуну и околини била је у почетку доста уздржана, и свим епископима је дато више прилика да се потчине католичкој цркви. Њихова смена могла је уследити тек након упорног одбијања (три пута), а то је могло потрајати све до ране јесени 1206. године. Тада је извршен избор римокатоличког архиепископа Солуна – Нивелона, иначе епископа Суасона, што је папа Иноћентије III потврдио својим писмом 27. новембра 1206. године.²³ Кардиналова посета се поклапа и са постављењем латинског епископа од Севасте (односно Самарије) за примуса Свете Горе, што потврђује папа у истом писму у којем је потврдио и Солунског архиепископа Нивелона.²⁴ Стога и период између 1203. и ране јесени 1206. треба узети у обзир као време Савиног стицања чина архимандрита, али и као временски оквир Савиног рукоположење за јерођакона и јеромонаха, а новембар 1206. године је *terminus ante quem*, након чега је латинска хијерахија преузела епископије Солунске митрополије под своју управу. Као и Кисас, и Пириватрић сматра да се чин Савиног постављења за архимандрита одиграо на празник Уздизања Часнога Крста, храмовни празник солунске Катедрале, али не 1203. већ 1206. године.²⁵ Склони смо мишљењу, да заиста ниједан од архијереја који су учествовали у Савином стицању архимандритског достојанства након новембра 1206. није могао остати на својим катедрама, већ су сви били приморани да напусте своје епископије, попут солунског митрополита, који ће се на своју катедру вратити тек 1224. године.²⁶ Доментијан и Теодосије не бележе никакве неуобичајене околности везане за Савино произвођење за архимандрита, мада са друге стране, они латинску узурпацију Солуна (као, уосталом, ни Свете Горе) уопште

²³ *Пириватрић*, Хронологија произвођења светог Саве, 937–938. Аутор сматра да је Сава највероватније произведен у чин архимандрита на празник Уздизања Часнога Крста – 14. септембра 1206. године у солунској Катедри Свете Софије, у околностима које описују Доментијан и Теодосије. Аутор оставља могућност и да је овај чин могао бити обављен и на празнике Успења Пресвете Богородице (15. августа), Рођења Пресвете Богородице (8. септембра) и Светих мученица Софије и њених ћерки Вере, Наде и Љубави (17. септембра).

²⁴ *Patrologia latina*, 1030, Regestorum Lib. IX, СХСII; *Живојиновић*, Света Гора око 1204. године, 92–93.

²⁵ *Пириватрић*, *op. cit.*, 931–932. Аутор у истом тексту износи и доста аргументовану претпоставку о хронологији живота Светог Саве. Да је рођен вероватно око 1175/6. године, да је његова владавина у Хуму отпочела 1190/91. (након јуна 1190), да је на Свету Гору стигао 1192/93. године (након битке на Морави) и да је рукоположен за јерођакона и јеромонаха 1205/06. године, када је навршено тридесет година. У овакву хронологију се уклапају Теодосијеве тврдње да је Растко као младић од петнаест година добио од оца на управу Хумску област (1190/91), а да је са седамнаест година побегао на Свету Гору. (1192/93). Овоме само можемо додати да Четрдесето правило VI Васељенског сабора, које се позива на правила Светог Василија Великог, забрањује монашење пре навршене 17. године живота, па би и Савино бекство на Свету Гору и брзо монашење пре тог животог доба било у супротности са црквеним канонима, Законоправило Светог Саве, 157.

²⁶ Након Нивелона, који није доживео да преузме своју дијецезу јер је 1209. године умро на путу ка Солуну, за солунског архиепископа постављен је латински епископ Верисе (Βρῦσεως) у Тракији – Фламанец Гарин (*Guarinus/Garinos*), а његово именовање није протекло глатко јер је папа Иноћентије III тражио да се његов избор преиспита, због чега је постављење потврдио тек након три године, 1212, *Χατζηαντωνίου*, Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 184–186.

не помињу.²⁷ Како за хронологију Савиног стицања архијерејског достојанства није од посебне важности само година већ и нарочити дан у којој је Сава произведен за архимандрита, фокусираћемо се на покушај да установимо да ли се може утврдити који празник би то могао бити.

Још раније је примећено да Доментијанова формулација д(ь)нь праз[д]ника представља дан храмовног празника који прославља одређена црква или манастир. Атанасије Јефтић, коментаришући Савину беседу о правој вери, изреченој на жичком Спасовданском сабору, закључује да је сабор био сазван „у дан *йразника*, где, иако се то не каже, треба подразумевати дан *храмовној йразника*, т.ј. Вазнесење Господње – *Спасовдан*, коме је Жича и посвећена (курзив и подвлачење – аутор.)“²⁸ Да се жички сабор заиста догодио на Спасовдан, потврђује млађи Савин биограф прецизном временском формулацијом *празникоу же тогда соуштоу Христа спаса и бога нешего*.²⁹ Већ смо поменули да Теодосије за Симеонов студенички сабор, на коме је бивши велики жупан саопштио да ће се придружити најмлађем сину на Светој Гори, каже да се збио у *благонарочит же днь събранію нарѣкше*.³⁰ Немамо разлога да сумњамо да је то *собрање* било управо на храмовни празник Студеничке лавре – Успење Пресвете Богородице, јер Сава у Симеоновом житију за тај догађај бележи да су се у Студеници са Симеоном и великим жупаном Стефаном *съвкупившеца се нда и съ вьсѣми соуцини властела и воляри*.³¹ Као додатни аргумент видимо и Симеонов полазак из Студенице, који се збио 8. октобра 1197. године, што врло прецизно бележи Сава, јер период између 15. августа и почетка октобра сматрамо једва, али ипак довољним за припреме монаха Симеоноа и његове пратње – која ће, и то тачно знамо, до Манастира Ватопеда на Светој Гори путовати укупно 25 дана. Стога су и припреме за такво путовање, узимајући у обзир Симеонове позне године (84), морале бити опсежне.³² Доментијан не помиње Симеонов Студенички сабор, а за празнични дан у коме је Сава у солунској Катедрали постао архимандрит само констатује да *съвравше се три еп(н)ск(о)пы*, мислећи на епископе који су саслуживали солунском митрополиту Константину Месопотамиту.³³ Са друге стране, Савини биографи су сагласни да се Савина архијерејска хиротонија одиграла када је у Никеји био *благо/нарочити дан (йразника)*, или прецизно

²⁷ Доментијан, *op. cit.*, 141–149; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 76–83; *idem* (превод), *Животи*, 157–163.

²⁸ *Јефтић*, *Жичка беседа о правој вери*, 144.

²⁹ Теодосије, *op. cit.*, 143.

³⁰ *Ibid.*, 36.

³¹ Свети Сава, *Сабрана дела (Житије светог Симеоноа)*, 168–169.

³² Једина два празника која би евентуално могла још доћи у обзир били би Рођење Пресвете Богородице 8. септембра и Уздизање Часнога Крста 14. септембра, али то сматрамо мало вероватним, *ibid.*, 170–171. За брзину путовања: *Кодер*, *Византијски свет*, 73.

³³ Доментијан, *op. cit.*, 142.

и бѣвъ²шоу дѣни нарочитоу, како сведочи Доментијан,³⁴ односно када је празникоу же божѣствномоу благонарочитоу пришьдѣшоу, како бележи Теодосије.³⁵

Оно што нас додатно уверава да се такво одређивање празничног дана односи заправо на дан храмовног празника јесу описи архијерејских хиротонија потоњих српских архиепископа током XIII и самог почетка XIV века у делима Данила II и његових настављача. Они донекле употпуњују појашњење значења појма *блаѣо/нарочитиѣ дан (ѣразника)*. Архиепископ Сава, заједно са целокупним сабором епископа поставља за свог наследника Арсенија у Жичи управо када вывышоу нѣкоѣмоу дѣневи нарочитоу, а судећи по Даниловом детаљном опису: „и када је био неки нарочити дан, овај преосвећени (Сава) одслужи службу са свим епископима, јерејима и ђаконима по правилу сабирне велике архиепископије, а био је ту и благоверни краљ Радослав и цео сабор српске земље, и овај преподобни отац Арсеније би приведен ради освећења. И Божијом вољом би постављен за архиепископа руком архијереја Христова господина Саве (подвлачење – аутор)³⁶ С правом бисмо могли сматрати да се ради о празнику жичког катедралног Храма – Вазнесењу Христовом,³⁷ јер и Доментијан, другачијим речима наводи да је у питању био Жички Спасовдански сабор, који у тај дан събравъ съборъ свон с(вѣ)ты архиепископ Сава.³⁸ Овоме и прилог сведоче и најновија истраживања која сугеришу да је Сава на своје друго путовање у Свету земљу кренуо у лето/рану јесен 1233. године, претходно посветивши са другим архијерејима јеромонаха Арсенија за архиепископа на Жичком сабору, па би се могло основано претпоставити да се Сава повукао са места првојерарха на Спасовдан 13. маја 1233. године (6741), остављајући неколико месеци да изврши неопходне припреме за пут.³⁹ Нешто другачији опис, без формулације *нарочитиѣ дан*, има временска одредница за обављену хиротонију архиепископа Јоаникија, за коју Данило II наводи да се догодила када је вѣсемоу събору събраноу земле сръбьскыне вѣсоосвештеныихъ ѣпископъ и игоумень. То нас не чуди јер до Јоаникијевог постављења долази након доста неуобичајених околности, када је архиепископ Данило I иже нѣкотоурааго ради дѣствивна⁴⁰ био свргнут убрзо након свог уздизања.⁴¹ За време рукоположења архиепископа

³⁴ Ibid., 198.

³⁵ Теодосије, Живот Светог Саве, 129.

³⁶ Архиепископ Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, изворни текст/фре-квенцијски речник, 249.

³⁷ И нешто даље: „А у тај дан преосвећени господин Сава учини велико торжаштво и радост са благочестивим краљем Радославом и са свим сабором отачаства свога, и раздаде многе дарове свечасним епископима и игуманима и свима велможама благочестивога краља“, Данило Други (превод), Животи, 163–164.

³⁸ Доментијан, op. cit., 341–342.

³⁹ *Комѣшина*, О години смрти Светог Саве, 144.

⁴⁰ Архиепископ Данило II, op. cit., 287.

⁴¹ Ibid., 308; Данило Други (превод), Животи, 189.

Јевстатија Данило II опет користи израз и дњевн соуштоу нарочнтоу вьсемоу же събо-роу съвькоупленоу, мада сам опис догађаја није тако детаљан као опис хиротоније Савиног наследника Арсенија – другог српског архиепископа.⁴² У *нарочийом дану* када су се одиграла уздизања у архиепископски чин Арсенија и Јевстатија, препознајемо жички Спасовдански сабор, односно храмовни празник Српске архиепископије Манастира Жиче. Да је Вазнесење заиста било празник када се састајао Сабор српских епископа заједно са владаром и када је у трон увођен нови првојерарх, сведочи хиротонија архиепископа Никодима, која се одиграла у Пећи на Спасовдан (12. маја) 1317. године. Иако је седиште архиепископије пресељено у пећку Цркву Светих Апостола убрзо након страдања Жиче, коју је 1291/92. године изазвала војска бугарских великаша,⁴³ чини нам се да се традиција Спасовданског сабора установљена још у Савино време доследно поштовала. О овом догађају Данило II сведочи (за краља Милутина) и свѣштавь съ вьсѣмь съборомь сконидь въ нарочитъ дньь праздника на възнесеніи христово.⁴⁴ Друго одступање од овог правила да се *блаіо/нарочитиіи дан (іразника)* односи на храмовни празник налазимо приликом хиротоније Никодимовог наследника Данила II, такође у Пећи (уз поменуту хиротонију архиепископа Јоаникија), што сазнајемо из дела његових настављача. Данило II постаје архијереј на празник Уздизања Часног Крста (14. септембра 1324) – въ нарочитиіи дньь праздника на въздвиженни чьстнааго крьста. Разлог померања хиротоније са краја пролећа на почетак јесени налазимо опет у доста необичним околностима Даниловог постављења јер се рукоположење одиграло на одређени начин на превару, тако да Данило није био ни свестан да ће бити изабран за архиепископа, како то подробно објашњава његов животописац: „Када се после његова одласка преставио архиепископ Никодим, и овај христољубиви краљ Урош Трећи сети се овога господина мојега, и многим шиљањем призва га к себи, а он није ништа знао шта ће бити, и као изненада заповеди да се сабере цео сабор српске земље. И када је то било, убеђењем тога христољубивога краља и благовољењем целога сабора Свете Горе и сабора српске земље, учинише све по закону, и узведоше га на престо светога кир Саве у *нарочити дан празника Ваздвижења Часнога Крста* (подвлачење – аутор)“.⁴⁵ За наредне архиепископе и касније српске патријархе немамо више података у ком дану се одиграо чин њиховог

⁴² Idem (превод), 204.

⁴³ Мишић, Српско-бугарски односи, 335–336; *Узелац*, Ко је спалио Жичу?, 1–12.

⁴⁴ Архиепископ Данило II, op. cit., 154; idem (превод), Животи, 144.

⁴⁵ Данилови настављачи, Данилов Ученик, 106; врло слично: „И у то време беше дошао господину краљу преподобни игуман Свете Горе, звани Гервасије, са свима изабраним чрнцима Свете Горе. И пошто је сабран цео сабор српске земље, епископи, игумани и сви велемоћни српске земље, учини савећање са овима господин мој краљ о овом свеосвећеном. И изабравши га, и тако великом молбом господина краља, и метанијем часних чрнаца Свете Горе и свега Богом сабранога сабора српске земље, и све учинивши по законском обичају, и тако га узведоше на престо светога архијереја Саве, на *дан празника Ваздвижења Часнога Крста*“, *ibid.*, 37; Архиепископ Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, изворни текст/фреквенцијски речник, 363.

увођења у трон српских првојерараха, али нас наведени примери ипак уверавају да је исправан закључак, у то време јеромонаха, а касније епископа банатског и захумско-херцеговачког Атанасија Јефтића, да Доментијанов *нарочиџи дан* означава дан храмовног празника, односно још прецизније празничног сабора цркве или манастира. Овоме бисмо додали да се исто може сматрати и за Теодосијеву употребу нешто другачије форме *блаџо/нарочиџи дан* (*џразника*), коју у једноставнијој верзији користи Доментијан (без придева *блаџо* и именице *џразник*). Као додатни аргумент поменули бисмо да примери које смо навели (са својим варијацијама) исцрпљују све употребе формулације *блаџо/нарочиџи дан* (*џразника*) у српској средњовековној житијној књижевности од светог Саве и Стефана Првовенчаног закључно са настављачима архиепископа Данила II. Такође, у оба случаја, када је извесно да формулација *нарочиџи дан* (*џразника*) није представљала храмовни празник цркве или манастира (хиротоније архиепископа Никодима на Спасовдан и архиепископа Данила II на Крстовдан у пећкој Цркви Светих Апостола), јасно је назначено на који празник су се ови догађаји одиграли.

Враћајући се на Савино стицање чина архимандрита, можемо основано претпоставити да се Теодосијева формулација *блаџо/нарочиџи дан* (*џразника*) односи на празник солунске Катедрале – Уздизање Часног Крста. С обзиром на готово истоветну формулацију Савине хиротоније у Nikeји код оба животописца (Доментијан: и бџв⁴⁶шоу дњи нарочитоу;⁴⁶ Теодосије: празникоу же боџственоуоу благонарочитоу пришьдшоу),⁴⁷ можемо закључити да се она догодила на храмовни празник никејске Катедрале Свете Софије, који се прославља 14. септембра. Овој тези можемо додати још аргумената, осим до сада наведених тврдњи изведених из описа празничног дана код Савиних биографа и каснијих српских средњовековних писаца.

Разматрајући богослужбене одредбе Карејског типика,⁴⁸ увидели смо да је Сава изузетно ценио богослужење, а посебно празнична бдења, која његов млађи биограф помиње више пута као „свеноћно појање“, „ноћно стајање“ или „свеноћно стајање“,⁴⁹ па имамо разлога да сматрамо да је оба своја путовања (у Солун и Nikeју), на којима је напредовао у црквеној хијерархији, предузео да би присуствовао најзначајнијим празницима градова у које је одлазио. Нарочито зато што нема назнака да је време у које је предузимао своја путовања било условљено неким другим околностима до његовом личном одлуком. Ако је и било неких околности које Доментијан и Теодосије не помињу, оне су могле имати везу са неким светогорским питањима. Наиме, ако прихватимо претпоставку да је Сава постао архимандрит и архиепископ на празник Уздизања

⁴⁶ Види нап. 8.

⁴⁷ Види нап. 9.

⁴⁸ Свети Сава, Карејски типик, ред 63–98.

⁴⁹ Теодосије (превод), Животи, 153, 186, 206.

Часнога Крста, онда су оба Савина путовања уследила након празника Успења Пресвете Богородице (15. августа) – за који сигурно знамо да је био дан када се у Кареји састајао Сабор прота и игумана Свете Горе, а има индиција да им је Сава присуствовао док је боравио у својој Карејској келији.⁵⁰ Сава је као добар познавалац типика, засигурно знао и да се Уздизање Часнога Крста, као празник катедралних храмова Солуна и Никеје (уз Божић, Богојављење и Васкрс), прославља свечаније од других великих Господњих и Богородичиних празника.⁵¹ У то можемо бити сасвим сигурни јер је у оба ова града та традиција била пренета из престонице РOMEЈСКОГ царства, а она нам је иначе добро позната.⁵² Наиме, прослављање ових празника трајало је више дана, уз обавезно учешће владара који је након свршетка литургије организовао свечану трпезу за одабране званице. Из описа Константина Порфирогенита познат је до танчина начин прослављања празника Уздизања Часног Крста у Цариграду, при чему је нарочиту улогу имала његова чувена реликвија.⁵³ Колико се прослављање ова четири празника разликовало од других, посредно потврђује и типик Пантократоровог манастира из прве половине XII века, који је цар Јован II Комнин саставио за своју задужбину по узору на типик Велике цркве и који прописује да се само у данима њиховог прослављања пале све свеће и кандила у цркви, док за је друге велике празнике број светиљки преполовљен.⁵⁴

Поређења ради, у време које нас занима (почетак XIII века) празник Успења Богородице није прослављан тако свечано. Иако је Богородица била заштитница града, а у Влахернској цркви се налазила изузетно поштована реликвија њеног часног појаса, празник је прослављан скромније. Истина, цар је и у овај дан након литургије приређивао гозбу, али сама служба се обављала у

⁵⁰ Светогорски сабор прота и игумана ради доношења одлука од значаја за читаву монашку заједницу састајао се извесно о празнику Успења Пресвете Богородице (15. августа), како и прописује Цимискијев типик (971–972), *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 235; Старија пракса је признавала још саборе на Божић, Ускрс и празник Светог Димитрија, које је Цимискијев типик укинуо, али су се од почетка XI века сабори повремено ипак одржавали више пута годишње, поред главног Успењског и у данима неког од ових празника, *Пайахрисанију*, Атонско монаштво, 217–218. Да је централни сабор ипак одржаван на Велику Госпојину, сведочи и српски писар Теодор Граматик описујући старање свог духовног оца (Доментијана) да га на светогорском сабору спаси протеривања јер је био голобрад у лето 1263. године, *Шћагујер*, Светогорска баштина, 50–51.

⁵¹ *Mateos*, Le Typicon de la Grande Église I, 28–33, 155–159, 174–184; idem, Le Typicon de la Grande Église II, 294, 311.

⁵² Симеон Солунски потврђује да је престоничка традиција очувана у другом граду Царства и након пада Константинопоља у руке Латина 1204. године, *Patrologia graeca* 155, 533D, 625B.

⁵³ Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, 124–127.

⁵⁴ „За време празника Рођења Христовог на исти начин ће се палити кандила (као и на Ускрс), а на иконостасу и иконама за поклоњење стављаће се свеће од четири унце, у кандила са дванаест свећака и на певници шест великих свећа тежине шест литара, а ставиће се и две (велике свеће) у припрату. [...] Исте ствари ће се десити за време празника Богојављења и Уздизања Часног Крста“, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 741 (превод – аутор).

Влахернској цркви.⁵⁵ Тек након рестаурације Царства под династијом Палеолога овај празник добија на значају, његово литургијско прослављање сели се из Влахернске цркве у саборни Храм Свете Софије, а цео август практично постаје месец посвећен Богородици.⁵⁶ Такође, иако је дефинисан као обавеза свих хришћана на Цариградском сабору 1166. године за време патријарха Луке Хрисоверга, двонедељни пост уочи празника Успења Богородице у Савино време још није заживео као устаљена пракса⁵⁷ – што посредно сведочи да овај празник још увек није ушао у круг најважнијих празника црквеног годишњег циклуса.

Будући да је никејска Катедрала исте посвете као цариградска и солунска, она је прослављала као храмовни празник Уздизање Часнога Крста. Како Савини биографи описују празнични дан његове архијерејске хиротоније на исти начин као и дан у коме је стекао чин архимандрита у солунској Светој Софији, чини нам се да Доментијанов *дан нарочийи*, односно Теодосијев *дан божансѣвеної блаіонарочийїої ѣразника*, не би могао бити неки Богородичин празник, па ни Успење Пресвете Богородице, јер још увек није био празник који се веома свечано прослављао. Ако се ипак Савина хиротонија одиграла на празник Успења Богородице, можемо само претпоставити да се, као и у Цариграду, овај празник још увек прослављао у некој Богородичиној цркви, а не у саборном Храму. То би онда вероватно значило да је Сава хиротонисан у Цркви Успења Богородице Хијакинтовог манастира, у коме је од 1207. била смештена резиденција никејског патријарха.⁵⁸

У прилог чињеници да је у питању био заиста неки посебан, нарочити празнични дан, сведоче и црквени канони који прописују да се архијерејска хиротонија не мора нужно обавити у празнични дан,⁵⁹ већ само да мора бити у оквиру Литургије Светог Јована Златоустог (или Василија Великог), која се може служити у недељни или било који други дан.⁶⁰ Савини живописци истичу да се хиротонија првог српског архиепископа догодила у нарочити

⁵⁵ Још почетком XIV века, судећи по сведочанству историчара Нићифора Калиста Ксантопулоса, празник Успења се прослављао у Влахернској цркви, *Patrologia graeca* 147, 292AB.

⁵⁶ Pseudo-Kodinus, *Tratié des offices*, 245, 11–15.

⁵⁷ Свети Сава не спомиње пост пред празником Успења Богородице ни у једном од својих типика (Карејском, Хиландарском и Студеничком), *Пайријах Павле*, Нека питања наше вере, 292.

⁵⁸ Црква Успења Пресвете Богородице (некадашњег Хијакинтовог манастира) срушена је 1922, а била је позната по својој веома раскошној мозаичкој декорацији, *Schmit*, *Die Koimesis-kirche von Nikaia*, 4–56.

⁵⁹ Лазар Мирковић наводи да 49. правило Картагинског синода (требало би да стоји сабора) прописује да се *архијерејска хиротонија свршава у ѣразнични дан уз ѣрисустѣво множинѣ народа* (курзив – аутор), *Мирковић*, Свете Тајне и Молитвословља, 124. Ипак, овакву одредбу нисмо пронашли у одредбама Картагинског сабора из 419. године (49. правило тиче се броја епископа који могу обавити хиротонију другог – не сме их бити мање од три, Законоправило Светог Саве, 127). Међу правилима старијих Картагинских сабора, којих је било више, нисмо пронашли правило које наводи Мирковић.

⁶⁰ Осим у обичне дане великог поста јер се рукополагање архијереја не може обавити у оквиру Литургије пређеосвећених дарова, *Мирковић*, *op. cit.*, 108.

празнични дан уз службу патријарха и саслуживање више архијереја, присуство мноштва народа и самог цара у посебно свечаним околностима. Ако је овај празник био Уздизање Часнога Крста, онда је и улога чувене цариградске реликвије такође имала одређену улогу у Савиној замисли да баш у данима прослављања тог празника оствари своје путовање у Никеју, будући да су први Немањићи имали с њом јаку везу. Без обзира на распарчавање Часнога Крста након 1204. године, одређени делови реликвије су се и након рестаурације Царства под Палеолозима поново налазили у Храму цариградске Свете Софије,⁶¹ па можемо закључити да су се и током никејске епохе ти делови налазили у њеној истоименој катедрали, и да је ипак, ако не у потпуности онда макар делимично, била сачувана од латинске отимачине. То посредно потврђује и Теодосије, када описује да је архиепископ Сава, након повратка са првог путовања у Свету земљу (лето 1228. године) од никејског цара Јована III Ватаца добио део Часнога Крста,⁶² чија се ставротeka и данас чува у хиландарској ризници.⁶³ Као најважнију реликвију, и српска архиепископија у Жичи поседовала је део животворног Крста Господњег, судећи по натпису из портика с почетка XIV века, који преноси оснивачку повељу краља Стефана Првовенчаног.⁶⁴ То је могао бити дар монаха Симеона великом жупану Стефану, који као отац пред смрт поклања сину као уздарје за његов труд и помоћ око подизања Хиландара (вероватно на самом крају 1198. године),⁶⁵ или је био разделни део дара никејског цара Јована III Ватаца, с тим да је Сава део оставио у Хиландару (где се и данас налази),⁶⁶ а део донео са собом у Жичу приликом повратка са првог путовања у Свету земљу. Чини нам се да све наведено указује на то да је одлазак у Никеју био Савина свесна одлука, како би узео учешће у прослављању катедралног празника Уздизања Часнога Крста. Понајвише зато што је Сава пажљиво планирао своја путовања у односу на долазеће празнике, о чему сведоче и други примери из његовог живота: долазак са Свете Горе у Студеницу са очевим моштима пре обележавања годишњице Симеоновог упокојења 9. фебруара 1207. године,⁶⁷ или долазак у Кареју по повратку са првог путовања у Свету земљу пре празника Богородичиног Успења, храмовног празника Карејске протататске цркве како би присуствовао светогорском сабору 1228. године.⁶⁸ Ако претпоставимо да је и те године када је хиротонисан присуствовао

⁶¹ *Majeska*, *Russian Travelers to Constantinople*, 222, нап. 130.

⁶² Теодосије (превод), *Животи*, 171; *Миљковић*, *Житија светог Саве*, 92, нап. 258; *Марковић*, *Прво путовање светог Саве у Палестину*, 78, нап. 361;

⁶³ *Миљковић*, *Хиландарски Часни крст*, 287–297.

⁶⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 110–111; *Чанак-Медић-Појовић-Војводић*, *Жича*, 44.

⁶⁵ Ради се о веома малој честици јер ју је монах Симеон носио око врата, Стефан Првовенчани, *op. cit.*, 60–61; *Марјановић-Душанић*, *Владарски знаци Стефана Немање*, 80–84; *Миљковић*, *Житија светог Саве*, 85, нап. 216.

⁶⁶ *Брнболић*, *Крстови из Хиландара*, 54–55; *Миљковић*, *Хиландарски Часни крст*, 287, 12 sq.

⁶⁷ *Максимовић*, *Година преноса Немањиних моштију*, 442.

⁶⁸ *Марковић*, *op. cit.*, 86–87.

редовном Успењском сабору у Кареји и да је на пут кренуо тек по његовом завршетку, имао је довољно времена да у Никеју стигне двадесетак дана пре храмовног празника њеног саборног храма, јер је за путовање бродом са Свете Горе до Никеје било потребно око седам дана.⁶⁹

Осим дана када је обављена Савина хиротонија, потребно је, наравно, да размотримо и годину у којој се она догодила. Чини се да ће њено утврђивање бити донекле једноставније јер је осветљено извесним бројем извора који нам могу помоћи да је лакше одредимо. Доментијан и Теодосије је не доносе, ако изузмемо петровградски рукопис Доментијановог Савиног житија, у коме је година накнадно дописана на маргини, и то погрешно.⁷⁰ Извори у којима постоји помен године, а може им се приписати одређена зависност од Савиних живописаца (нарочито старијег), јесу летописи и родослови. Иако веома разнолики, они су истраживачима представљали путоказ у утврђивању хронолошке одреднице овог догађаја.⁷¹ Насупрот њима, као угаони камен, *terminus post quem non* Савиног архијерејског рукоположења стоји писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматина, упућено Сави лично посредством скопског епископа у мају 1220. године, које поред године садржи и индикт (индикт 8 који одговара само месецу мају 6728. односно 1220. године), па је могућност другачијег датовања искључена.⁷²

У летописима и родословима, година хиротоније првог српског архиепископа која се најчешће јавља и која иначе ужива опште поверење јесте 6727. (обухвата период између 1. септембра 1218. и 31. августа 1219. године),⁷³ а јављају се и 6722, па 6711. и још неколико које спорадично сусрећемо, а које уопште не улазе у опсег Савиног живота.⁷⁴ Јасно је да 6711. као и 6722. не могу бити године Савине хиротоније, с тим што ова друга – 6722 – може бити последица грешке у преписивању. Ако прихватимо 6727. као прототип, слово које у њој означава цифру јединица је 3, док је у 6722. слово цифре јединица в, па без обзира на сличности и разлике у писању ова два слова које су током средњег века варирале, не може се искључити могућност донекле логичне

⁶⁹ Ibid., 19; Ohler, *Medieval traveller*, 98–99.

⁷⁰ Ђирковић, *op. cit.*, 153–154; Јухас-Георгијевска, *Живот светог Саве од Доментијана*, 236–238.

⁷¹ Ђирковић, *op. cit.*, 149–154.

⁷² *Осиројорски*, Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави, 110–111; Demetrij Chomateni *Ронемата diaphora*, 296–302.

⁷³ Година 6727 налази се у: Даниловом типуку (*Сћојановић*, Стари српски родослови и летописи, стр. 111/ лин. 172); заметак у рукопису НБ 100 (*ibid.*, 117/228); Шафариков и летопис Грабовског (*ibid.*, 170/387); Врхобрезнички летопис (*ibid.*, 174/405); Софијски други, Реметски и Васићев летопис (*ibid.*, 178/432); Дорпатски, Рачански и Руварчев летопис (*ibid.*, 182/451); Вукомановићев, Сенички и Хиландарски летопис (*ibid.*, 186/469); Јанков и Дечански летопис (*ibid.*, 194/507); Сеченички летопис (*ibid.*, 198/524); Ковиљски летопис (*ibid.*, 202/561) и Бранковићев летопис (латински) (*ibid.*, 282/1070).

⁷⁴ Ђирковић, *op. cit.*, 154.

грешке у преписивању. Без обзира на то да ли је појава године 6722. последица једном погрешно преписаног прототипа, година 6727. је она која је у нашој науци широко прихваћена, готово као једина могућа, превасходно зато што је Сава већ засигурно био у Кареји на Светој Гори (одакле се и упутио ка Никеји), након што је Стефан Немањић добио краљевски венац из Рима с јесени 1217, дакле на самом почетку 6726. године.

Да бисмо разрешили у ком периоду 6727. године је Сава постао архијереј, остаје нам да утврдимо колико је Сави требало времена да учини све оно за шта га је веома прецизно охридски архиепископ оптужио у поменутом писму из маја 1220. имајући у виду његова путовања и места у којима је боравио. А о тим догађајима нас подробно и са доста детаља обавештавају и Доментијан и Теодосије.

Сава је након хиротоније остао извесно време у Никеји, одакле се вратио на Свету Гору, за шта му је требало до недељу дана пловидбе.⁷⁵ Ту је засигурно неко време провео у својој келији у Кареји, Хиландару и Великој Лаври, док је „по другим манастирима великим и малим на позив игумана који су чули да му је патријарх дао власт освећивања по њиховој области“ (подвлачење – аутор), како нас сагласно обавештавају обојица биографа, рукополагао јеромонахе и јерођаконе.⁷⁶ Да бисмо макар приближно одредили колико се Сава задржао на Светој Гори, потребно је да знамо да је на једној литургији, следејући црквеним правилима могао посветити само једног свештеника и/или ђакона,⁷⁷ а да се раздаљине између појединих манастира тешко могу савладати у једном дану. Уз то није вероватно да је Сава могао вршити више од неколико рукоположења у току недеље, ако и толико, узимајући у обзир чињеницу да су такви обреди, поред времена за путовање подразумевали и одређену припрему.

Ова тема свакако заслужује шире разматрање, а ми ћемо јој се само на кратко посветити, будући да један старији родослов, доста зависан од Доментијановог житија (Пејатовићев), сведочи да Сава из Кареје у Никеју креће у пратњи светогорског прота.⁷⁸ Иако Савини биографи то не помињу, а нису познати ни други извори који би на то указивали, протово ангажовање око Савиног рукоположења у Никеји доста је логично. Након што је после латинског освајања Солуна протеран епископ јерисоски Никола крајем 1206. године, а монашка држава стављена под управу католичког бискупа од Севасте, Света Гора је остала без свог надлежног епископа.⁷⁹ Тај период је подразумевао бесомучне пљачке манастира, прогоне монаха и њихово присиљавање да прихвате

⁷⁵ Види нап. 69.

⁷⁶ Доментијан, *op. cit.*, 205, 206. Теодосије, *Живот Светог Саве*, 133; *idem* (превод), *Животи*, 199. *Сајловић*, *О многим рукоположењима*, 109–122.

⁷⁷ *Мирковић*, *op. cit.*, 109.

⁷⁸ *Свијановић*, *op. cit.*, 47.

⁷⁹ *Norden*, *Das Papsttum und Byzanz*, 184–185, n. 1; *Живојиновић*, *Света Гора око 1204*, 93.

латинске обичаје, што су светогорски монаси упорно одбијали (изузев грузијских монаха Ивирана). Такво тешко стање значило је, што је за нас од нарочитог значаја, и немогућност рукополагања нових јеромонаха и јерођакона, без чијег довољног броја није било могуће одржавати, иначе веома сложено, светогорско богослужбено правило.⁸⁰ У тренутку Савиног одласка у Никеју, такво стање је трајало дуже од једне деценије и вероватно је било велика брига проту и светогорском сабору. Могућност да један од њих (архимандрит Сава из карејске келије Светог Саве Јерусалимског и брат српског краља, са извесним родбинским везама и контактима са византијским царевима пре пада Цараграда у руке Латина) постане епископ и са одобрењем никејског патријарха (што ће експлицитно потврдити Теодосије речима: *кън игоуденн оуть великихъ соуште же и малыхъ монастырь яко власть освештенства по области своен светомуъ вѣдасть*)⁸¹ рукополаже нове свештенике и ђаконе, свакако је морала бити ствар од нарочитог интереса и за прота и за читаву светогорску заједницу. И заиста, Доментијан и Теодосије, чини се узгредно, али и доста детаљно, описују да је Сава, када се из Никеје вратио на Атонско полуострво, на молбу многих игумана (Теодосије чак каже *свих игумана*) манастира великих и малих (укључујући и Велику Лавру Светог Атанасија), у црквама „свршавао свете службе, посвећујући у њима попове (јеромонахе) и ђаконе (јерођаконе)“.⁸² А то значи да је Сава први пут дејствовао као архијереј управо на тлу Свете Горе, за шта је, видели смо, имао сагласност светогорског прота и сабора, онако како то прописује прва повеља цара Алексија I Комнина из 1093. године, у којој се заповеда: „Потребно је да се слобода (Свете) Горе чува и да се она никада не нађе у области митрополита или епископа. Али, опет је потребно да један епископ долази онамо само за време сабора на позив прота, и да канонски поставља свештенике и ђаконе које доведе прот. Али да нипошто не присваја епархијску власт. (подвлачење – аутор)“.⁸³ Управо тако је и деловао архијереј Сава по повратку из Никеје – канонски *ѵостѡвљајући свешѵенике и ђаконе и не ѵрисѵајајући еѵархијску власѵ*, напустио је Свету Гору и отишао у Србију. Стога се учешће светогорског прота у никејској мисији не може потпуно искључити (чак и ако

⁸⁰ Како светогорски монаси нису прихватили духовну власт папе, а није било надлежног епископа који би вршио рукоположења, број јеромонаха и јерођакона се из године у годину могао смањивати, а упокојене свештеномонахе нису могли заменити нови клирици. Ипак, о стању светогорских манастира у првим годинама након латинског освајања Цариграда и Солуна има заиста веома мало података у изворима, па се не може са сигурношћу тврдити да од протеривања јерусалимског епископа Николe до Савиног повратка из Никеје није било рукополагања нових јеромонаха и јерођакона, али је ова могућност ипак доста извесна. О Светој Гори под влашћу Латина: Живојиновић, *op. cit.*, 91–99; Ферјанчић, *Почеци Солунске краљевине*, 101–116.

⁸¹ Теодосије, *Живот Светог Саве*, 133.

⁸² Доментијан, *op. cit.*, 205–206; Теодосије, *op. cit.*, 133; *idem* (превод), *Животи*, 199; *Сајловић*, *op. cit.*, 120–121.

⁸³ *Dölger*, *Regesten der Kaiserurkunden*, no. 1171; превод Владимир Мошин у: *Мошин*, *Уговор св. Саве*, 96.

није путовао са Савом у Никеју), иако га Савини биографи не помињу, из разумљивих разлога – то није било у служби основног наратива житија.⁸⁴

Закључујући наше излагање, само ћемо напоменути да су, у случају да се Сава почетком јесени (након Крстовдана) из Никеје вратио на Свету Гору, у време његовог свакако вишемесечног боравка на Атону, и Хиландар (21. новембра), и његова Карејска келија (5. децембра), обележавали своје *блајо/нарочије дане* (*йразника*), односно храмовне празнике прослављајући их, склони смо да верујемо, готово извесно уз учешће (и началствовање) њиховог ктитора, првог српског архиепископа. Након боравка на Светој Гори, Сава је, сматрамо најраније око Божића или вероватније у данима након овог празника, стигао у Солун, где се задржао неко време боравећи, као и раније, у Манастиру Филокалу, према коме је имао одређене ктиторске заслуге. Задржавање у Солуну вероватно је било кратко, највише до десетак дана, јер је град био под латинском управом (и световном и црквеном), а српски архијереј сигурно је желео стићи у Студеницу до половине фебруара, када се 13. тог месеца прослављао спомен Светог Симеона. Из Симеоновог житија већ знамо да је за путовање од Студенице до Ватопеда било потребно 25 дана, што би значило да је, узимајући у обзир нешто мању раздаљину и Савине године, али и зимско време, било потребно око двадесетак дана да Сава стигне до очеве задужбине. Велики (васкршњи) пост Сава проводи у Студеници.⁸⁵ Иако канони не забрањују рукополагања током великог поста, односно у Златоустовој или Василијевој литургији,⁸⁶ Сава започиње освећења јереја тек на Васкрс, како нас веома прецизно обавештава Доментијан.⁸⁷ Тек након Пасхе, дакле у априлу или у мају, Сава одлази у Жичу, где почиње делатност рукополагања епископа и њиховог одашиљања у постојеће или новоформиране епархије. Ако се Савина хиротонија одиграла 1219. године, онда су се поменути догађаји (Савин одлазак са Свете Горе, боравак у Солуну, путовање до очеве задужбине и васкршњи пост који проводи у Студеници) збили на почетку 1220. године. То би значило да је Сава успео да оснује епархије, постави епископе и успостави делатност

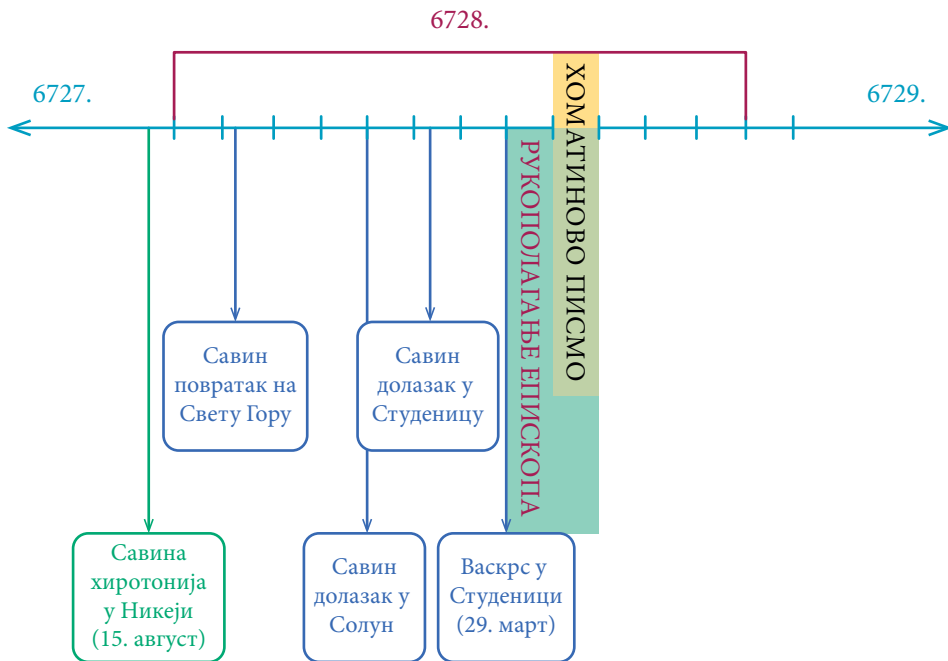
⁸⁴ Карловачки и загребачки родослов чак наводе да је Сава прво постао прот Свете Горе, па тек онда архиепископ, *Својановић*, *op. cit.*, 24.

⁸⁵ Само су две године у којима Сава проводи велики пост у Студеници могуће: 1219. (19. фебруар–6. април–Васкрс 7. априла) и 1220. (12. фебруар–28. март–Васкрс 29. марта). Да Сава проводи велики пост 1218. године у Студеници (27. фебруар–14. април), значило би да је постао архијереј с јесени 1217, можда и пре него што је његов брат добио краљевски венац из Рима, што је готово искључено. Велики пост у 1221. години (15. фебруар–10. април), долази после Хоматиновог писма, па ни та година није могућа. Датуми Васкрса су рачунати према васкрсним таблицама, *Stipšić*, *Ромошне повјесне знаности*, 190–237.

⁸⁶ Рукоположења ђакона могућа су и на светој литургији пређеосвећених дарова, док су рукоположења свештеника могућа само на литургијама Светог Јована Златоустог и Василија Великог, *Мирковић*, *op. cit.*, 114, 118.

⁸⁷ „И када је била недеља, сатвори по обичају свеноћно бдење ради Васкрса Спасова. И прилажући богоносне похвалу, када је наступио дан, у подобно време сатвори боженствену литургију и ту освети попове и ђаконе и подђаконе и чтеце“, Доментијан, *op. cit.*, 216–217.

Српске архиепископије за нешто више од шездесет дана (29. март – 31. мај), и то под условом да је одмах након Ускрса отишао у Жичу и започео са послови-ма оснивања нових епархија, као и да је писмо охридског архиепископа стигло тек крајем месеца маја, а не на његовом почетку. Такође, у том случају Дими-трије Хоматин на све те догађаје реагује готово истовремено. У средњовеков-ним условима путовања и преношења информација сложен посао успоставља-ња функционисања самосталне цркве свакако није могао бити завршен за тако кратко време (мање од два месеца), да би реакција која је уследила била скоро тренутна. Стога сматрамо да је једини исправан закључак да је Сава своју ар-хипастирску делатност морао отпочети доста раније – у пролеће/лето 1219, након што је васкршњи пост провео у Студеници. Не може се искључити ни да је Сава након Васкрса још неко време провео у очевој задужбини пре него што се упутио у Жичу, можда баш уочи њеног храмовног празника – Возне-сења Христовог. Сагледавајући до сада изнесене тврдње, логичан закључак би био да је потпуно уобличавање српске архиепископије своју коначницу имало жичким Спасовданским сабором одржаним наредне – 1220. године (7. маја), када је протестом и реаговао охридски архиепископ.

Временска линија са Савином хиротонијом на Успење 1219. године

Хоматинове оптужбе, наравно на потпуно другачији начин, потврђују писање Савиних биографа – наиме, он српском архиепископу на терет ставља „да се вратио у отаџбину, проглашавајући се величанствено архијерејем Србије, где је рукоположио многе архијереје, са или без назначења“, па и да је „епскопа кога је затекао у Призрену, тирански из епископије избацио“.⁸⁸ Прецизна временска одредница настанка овог писма у мају 1220. у супротности је са реалном могућношћу да је све за шта га је Хоматин оптужио Сава могао до тог тренутка и учинити, ако је рукоположен крајем лета/почетком јесени 1219. године. Ако претпоставимо овај датум, то би значило да је архиепископ Сава започео организацију Српске цркве посвећењем архијереја тек након Васкрса 1220, који се те године прослављао 29. марта. У том случају, до Хоматиновог протеста могло је проћи најмање 30, а највише 60 дана, у зависности од тога да ли је његово писмо упућено на самом почетку или на крају месеца маја. У оптужбама Охридског архиепископа наводи се да је Сава *рукойоложио многе архијереје, са или без назначења*/ἐνθα δὴ καὶ πολλοὺς ἀρχιερεῖς προὔχειρίσато, εἴτε δηλαδὴ ἀπολελυμένως, εἴτε καὶ ἐν ὀρισμένοις τόποις τισίν.⁸⁹ То значи да је Српска архиепископија имала више од осам епископа, колико је епископија бројала по свом оснивању, највероватније десет до дванаест, можда чак и више. Да би Хоматин реаговао на постављење толиког броја архијереја, архиепископ Сава би морао да рукополаже више од једног епископа недељно – што сматрамо изузетно мало вероватним, готово немогућим. Посебно зато што сва та рукоположења нису могла бити спроведена само у Жичи, већ је сваки епископ коме је додељена епархија (*са назначењем*), како то и традиција налаже, морао бити уведен у трон у храму у коме је било предвиђено да буде седиште његове епископије. Савино рукоположење у Никеји није се могло догодити ни у првој половини 1219. године, јер смо видели да Доментијан сведочи да Сава тек на Васкрс почиње са посвећењем свештеника и ђакона, а претходно велики пост проводи у Студеници. Рачунајући да је пре тога боравио у Солуну, а још раније више месеци на Светој Гори, готово је искључено да је до његовог рукоположења за архијереја могло уопште доћи у тој години. Хоматиново писмо чини могућим само Савино рукоположење у Никеји најмање годину и по раније, најкасније у позну јесен 1218. године. Стога можемо закључити да је Сава морао постати архијереј у другој половини 1218. године. Укрштајући то са годином која се најчешће појављује у родословима и летописима и која ужива опште поверење – 6727. годином од стварања света (1. септембар 1218. – 31. август 1219.) – тај период можемо још прецизније дефинисати као септембар–децембар 1218.⁹⁰ Узимајући у обзир догађаје у којима архијереј Сава учествује на

⁸⁸ *Осџројорски*, op. cit., 98–100.

⁸⁹ *Ibid.*, 98.

⁹⁰ Година 6727. од стварања света искључује празник Успења Богородице (15. август 1218) јер он припада крају 6726. године, а већ смо видели да крај лета 6727. (15. август 1219) не би био могућ.

Светој Гори, а затим и његов повратак у Србију преко Солуна, најизгледнији је сам почетак јесени 1218. Ако прихватимо да Доментијанов *дан нарочий* и Теодосијев *блајонарочий дан* (*йразника*) заправо значе да је у питању дан храмовног празника цркве или манастира, онда нам се чини да је празник Уздицања Часног Крста 14. септембра 1218. године у катедралном Храму Свете Софије у Никеји тачна временска одредница Савиног архијерејског рукоположења.

Чини нам се да овој нашој хронолошкој одредници можемо придодати још један аргумент. Описујући постављење јеромонаха Арсенија за архиепископа, Доментијан сведочи да је Сава послужио Господу четрнаест година речима и добрѣ послуѣжи г(осподе)ви ѿ лѣт(ѣ).⁹¹ Овде старији Савин биограф подразумева временски период као првојерарха Српске цркве,⁹² а већ смо поменули да се рукоположење архиепископа Арсенија највероватније догодило на Спасовдан 1233, односно 6741. године од стварања света, што заиста, када се од ње одузме 6727. година – у којој је Сава постао архијереј – даје разлику од четрнаест година.

Временска линија са Савином хиротонијом на Крстовдан 1218. године

⁹¹ Доментијан, *op. cit.*, 339–340.

⁹² *Комајина*, *op. cit.*, 134–135.

Завршавајући излагање желимо да скренемо пажњу на два важна питања, у нашој науци неистражена у најбољој мери, а чврсто повезана са Савиним стицањем архиепископског достојанства и самосталношћу коју је за Српску цркву први српски архиепископ задобио у Никеји. Видели смо да је Сава за свештеничка рукополагања на Светој Гори имао благослов патријарха и сагласност светогорског прота и игумана,⁹³ па је и за рукополагања свештеника у Студеници морао имати сагласност надлежног рашког епископа. У супротном, таква рукоположења учињена без благослова надлежног архијереја била би противна црквеним канонима и не би била законита, без обзира на Савино архијерејско достојанство. Ово је веома важно, јер Хоматин у свом протестном писму не спомиње протеривање рашког епископа, кога иначе истиче у писму констатујући да Србија има епископа у Расу – кога рукополаже он сам, односно охридски архиепископ.⁹⁴ Осим рашке у састав Српске архиепископије ушле су још три епархије из састава охридске архиепископије: нишка, липљанска и призренска, чије ће територије у организацији новоосноване Српске цркве преузети топличка и хвостанска епископија. Хоматин напомиње само узурпацију катедре призренског епископа, а тешко да су остали могли бити протерани након његовог протеста у мају 1220. године. Територија призренске епархије ући ће у састав хвостанске епархије, која ће бити најјужнија од свих епископија новоформиране Српске архиепископије – уједно и гранична са областима које својом делатношћу покрива Охридска црква.⁹⁵ Посебно је интересантно да Хоматин не помиње протеривање рашког епископа, који у новоуспостављеној хијерархији Српске цркве заузима друго место одмах иза епископа зетског. Непомињање рашког епископа, као и епископа нишког и липљанског буди сумњу да они (или макар неки од њих) нису протерани, већ да су добровољно приступили Савиној Српској архиепископији. Будући да та чињеница не би ишла у прилог Хоматоновој тези о незаконитости Савине архијерејске хиротоније, он је и не помиње. Уколико је Сава морао приволети епископе Охридске архиепископије да приступе новоуспостављеној Српској архиепископији задржавајући своје епархије (топлички епископ преузима бившу нишку, хвостански липљанску и призренску), то је могло потрајати месецима, а период од два месеца био би можда довољан тек за отпочињање тог посла. У вези с тим важна је још нешто – Сава свакако није могао сам вршити рукополагање нових епископа. Канони на више места прописују да епископа бира сабор епископа, а сам чин рукоположења врше тројица или најмање

⁹³ Види нап. 71.

⁹⁴ *Остројорски*, op. cit., 103–104.

⁹⁵ Према првој епископској нотацији српске цркве (*notitiae episcopatum*), епископије новоформиране Српске самосталне цркве биле су: зетска, рашка, хвостанска, хумска, топличка, будимљанска, дабарска и моравичка, Зборник средњовековних ћириличних повеља и писама Србије, 97.

двојица епископа.⁹⁶ Прво правило Светих апостола, којим након уводног дела почиње и Законоправило Светог Саве, гласи: „два или три епископа да постављају епископа“.⁹⁷ Без макар још једног, канонски постављеног епископа, Сава није могао рукополагати друге епископе, јер у том случају ни архиепископска титула не би имала потребну важност.⁹⁸ Због тога је поред анализе онога што је Хоматин изрекао у свом протесту архиепископу Сави, готово једнако важно проучити шта је све у свом писму прећутао. Нама делује убедљиво да би тај други епископ могао бити Методије, који је почетком 1220. године по Савином налогу боравио у Риму преносећи писмо краља Стефана Првовенчаног,⁹⁹ али за то не постоје никакви докази у изворима. Ако претпоставимо да је Методије био епископ Охридске архиепископије (рашки, нишки или липњански), да ли је он иста личност као и први хиландарски игуман Методије, који се након Симеонове смрти са делом братије из Хиландара вратио у Студеницу?¹⁰⁰ Иако ова теза делује веома привлачно, за сада нам доступни извори не могу дати одговор на питање које, без сумње, заслужује шире разматрање.

* * *

Закључујући расправу о времену Савиног архијерејског рукоположења, можемо констатовати да нисмо први који су изразили сумњу да је непуних девет месеци од хиротоније (август 1219–мај 1220) било прекратко време за Савину организацију Српске аутокефалне цркве, на коју је Хоматин заједно са својим сабором реаговао чувеним протесним писмом у мају 1220. године.¹⁰¹ Због Доментијанове прецизне одреднице да Сава почиње са посвећењем јереја на Васкрс у Студеници, претходно проводећи велики пост у очевој задужбини, једина могућност, узимајући у обзир и друге догађаје који су овоме претходили и следовали, јесте да је Савина архијерејска делатност у Студеници започела на Велики дан 7. априла 1219. године. Прихватајући веродостојност најчешће помињане године у српским летописима, 6727. од стварања света, чини нам се да је управо њен почетак највероватнији као време у које треба сместити Савин боравак у Никеји (септембар 1218), сагледавајући Савину архијерејску делатност од тренутка рукоположења до повратка у Србију. Када је у питању празнични дан у који се то збило, склони смо да предложимо да је то

⁹⁶ „Рукоположење за епископа свршава сабор епископа и то три епископа, а најмање два (прво правило св. апостола) јер епископи имају једнаку благодат и једнака права духовне власти, зато један епископ не може рукополагати другога, једнак једнакога“ (подвлачење – аутор), *Мирковић*, *op. cit.*, 121–122.

⁹⁷ Законоправило Светог Саве, 41.

⁹⁸ Потпуно је искључена могућност да је осим Саве у Никеји било ко од монаха из његове пратње рукоположен за епископа јер ниједан извор не помиње такву могућност.

⁹⁹ *Комашина*, Црква и држава, 266, 280–281, п. 970.

¹⁰⁰ *Оболенски*, Шест портрета, 148, п. 119.

¹⁰¹ *Бирковић*, *op. cit.*, 154; *Комашина*, *op. cit.*, 281; *Бубало*, *op. cit.*, 113.

био храмовни празник никејске Катедрале Свете Софије – Уздизање Часнога Крста, што би значило да је Сава постао архијереј 14. септембра 1218. године. За успостављање почетка делатности Српске архиепископије, што је подразумевало рукополагање нових епископа, оснивање епархија и слање нових архијереја на постојеће и новоформиране епископске катедре, а то није био посао који се могао завршити брзо, подразумевамо период између Васкрса 1219. и маја 1220. године. Вероватно је током тог периода, у другој половини 1219. или почетком 1220, не желећи да се потчини српском архиепископу, абдицирао (само) призренски епископ Охридске архиепископије, чију судбину Хоматин у свом протесту са пуно емпатије описује. Завршетком посла при успостављању рада на оснивању Српске самосталне цркве треба сматрати жички сабор који је одржан на Спасовдан 7. маја 1220. године. Одржавање сабора на овај празник, током чијег ће се прослављања обављати и хиротонија нових архиепископа, постаће традиција која ће трајати још и почетком XIV века, када се седиште Српске архиепископије више не буде налазило у Жичи.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Афонский патерик (Жизнеописания святых на Святой Афонской Горе просиявших), Москва 1860 [Afonskii paterik (Žizneopisanija svjatih na Svjatoj Afonskoj Gore Prosjavših), Moskva 1860].
- Архиепископ Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, изворни текст/фреквенцијски речник = Квантитативни опис структуре српског језика, Српски језик од XII до XVIII века. Књ. 5, (Архиепископ Данило II: Животи краљева и архиепископа српских. 1, Изворни и граматички обрађен текст: према издању Ђуре Даничића, Загреб, 1866), Београд 2010 [Arhiepiskop Danilo II, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, izvorni tekst/frekvencijski rečnik = Kvantitativni opis strukture srpskog jezika, Srpski jezik od XII do XVIII veka. Knj. 5, (Arhiepiskop Danilo II: Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. 1, Izvorni i gramatički obrađen tekst: prema izdanju Đure Daničića, Zagreb, 1866), Beograd 2010].
- Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе (transl. Л. Мирковић, Д. Бојдановић, Д. Петровић), Београд 1988. [Danilo Drugi, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe (transl. L. Mirković, D. Bogdanović, D. Petrović), Beograd 1988].
- Данилови настављачи, Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, ed. Г. М. Данијел (transl. Л. Мирковић), Београд 1989. [Danilovi nastavljачи, Danilov Učenic, drugi nastavljачи Danilovog zbornika, ed. G. M. Danijel (transl. L. Mirković), Beograd 1989].
- Доментијан, Житије Светог Саве, transl. and ed. Љ. Јухас-Георгијевска, српскословенско издање Т. Јовановић (српскословенски текст и превод на српски језик), Београд 2001. [Domentijan, Žitije Svetog Save, transl. and ed. Lj. Juhas-Georgijevska, srpskoslovensko izdanje T. Jovanović (srpskoslovenski tekst i prevod na srpski jezik), Beograd 2001].
- Законоправило Светог Саве – превод Сарајевског преписа, ed. арх. Ј. Гарговић (transl. браћинство манасџира Добрунска Ријека, С. Свјетановић, С. Пројић), Добрунска Ријека 2019. [Zakonopravilo Svetog Save – prevod Sarajevskog prepisa, ed. arh. J. Gardović (transl. bratstvo manastira Dobrunska Rijeka, S. Stjepanović, S. Protić), Dobrunska Rijeka 2019].

- Зборник средњовековних ћириличних повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I 1186–1321, ed. В. Мошин – С. Ђурковић – Д. Синдик, Београд 2011. [Zbornik srednjovekovnih ćirilичnih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, knjiga I 1186–1321, ed. V. Mošin – S. Ćirković – D. Sindik, Beograd 2011].
- Острогорски Г., Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник књ. 2 – Извори (Посебна издања књ. CXXXV, друштвени и историјски списи књ. 50) Београд 1939, 91–113 [Ostrogorski G., Pismo Dimitrija Homatijana Sv. Savi i odlomak Homatijanovog pisma patrijarhu Germanu o Savinom posvećenju, Svetosavski zbornik knj. 2 – Izvori (Posebna izdanja knj. CXXXV, društveni i istorijski spisi knj. 50) Beograd 1939, 91–113].
- Свети Сава, Сабрана дела, ed. and transl. Т. Јовановић (српскословенски текст и превод на српски језик), Београд 1998. [Sveti Sava, Sabrana dela, ed. and transl. T. Jovanović (srpskoslovenski tekst i prevod na srpski jezik), Beograd 1998].
- Свети Сава = Карејски типик, ed. Д. Бојдановић, САНУ фототипска издања 8, Београд 1985. [Sveti Sava = Karejski tipik, ed. D. Bogdanović, SANU fototipska izdanja 8, Beograd 1985].
- Србљак (Antologion Serborum Sanctorum), ed. Павле (Стојчевић), Београд (издање Светог Архиепископског Синода СПЦ) 1986. [Srbljak (Antologion Serborum Sanctorum), ed. Pavle (Stojčević), Beograd (izdanje Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC) 1986].
- Стефан Првовенчани, Сабрана дела, ed. Љ. Јухас-Георгијевска, Т. Јовановић, transl. Љ. Јухас-Георгијевска (српскословенски текст и превод на српски језик), Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, ed. Lj. Juhas-Georgijevska, T. Jovanović, transl. Lj. Juhas-Georgijevska (srpskoslovenski tekst i prevod na srpski jezik), Beograd 1999].
- Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927. [Stojanović Lj., Stari srpski rodoslavi i letopisi, Sremski Karlovci 1927].
- Теодосије, Живот светог Саве, ed. Ђ. Даничић, Београд 1860. [Teodosije, Život svetoga Save, ed. Đ. Daničić, Beograd 1860].
- Теодосије, Житија, ed. Д. Бојдановић (transl. Л. Мирковић, Д. Бојдановић), Београд 1988. [Teodosije, Žitija, ed. D. Bogdanović (transl. L. Mirković, D. Bogdanović), Beograd 1988].
- Цамблак Г., Књижевни рад у Србији, ed. Д. Пејровић (transl. Л. Мирковић, Д. Бојдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Пејровић) Београд 1989. [Camblak G., Književni rad u Srbiji, ed. D. Petrović (transl. L. Mirković, D. Bogdanović, Dj. Trifunović, D. Petrović) Beograd 1989].
- Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, ed. J. Thomas – A. Constatinides Hero, vol. 1–5, Washington 2000.
- Constantine Porphyrogenetos, The Book of Ceremonies, ed. A. Moffatt – M. Tall, Leiden–Boston 2012.
- Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, ed. G. Prinzing, Berlin–New York 2002.
- Dölger F., Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. 2. Regesten von 1025–1204, München 1995.
- Mateos J., Le Typicon de la Grande Église I–II, Roma 1962–1963.
- Migne J. P., Patrologia cursus completus. Series graeca, t. 1–161, Paris 1857–1866.
- Migne J. P., Patrologia cursus completus Series latina, [CCXV–CCXVI/215–216], Paris 1891.

Литература – Secondary Works

- Баришић Ф., Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник 2 (1971) 31–58 [Barišić F., Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti, Hilendarski zbornik 2 (1971) 31–58].
- Бојдановић Д., Преображај српске цркве, ed. С. Ђурковић, Историја српског народа, прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд 1981, 315–327 [Bogdanović D., Preobražaj srpske crkve, ed. S. Ćirković, Istorija srpskog naroda, prva knjiga. Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371), Beograd 1981, 315–327].

- Брнболић М., Крстови из ризнице манастира Хиландара, Београд 2016. [*Brnbolić M., Krstovi iz riznice manastira Hilandara, Beograd 2016*].
- Бубало Ђ., Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I, Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву, књ. 1, Београд 2016. [*Bubalo Đ., Srpska zemlja i pomorska u doba vladavine Nemanjića, Od Sabora u Rasu do Sabora u Deževu, knj. 1, Beograd 2016*].
- Живојиновић М., О боравцима светог Саве у Солуну, Историјски часопис 24 (1977) 63–71 [*Živojinović M., O boravcima svetog Save u Solunu, Istorijski časopis 24 (1977) 63–71*].
- Живојиновић М., Света Гора око 1204. године, ed. протојереј Р. Појновић – монах Давид (Перовић), 950 година од Великог раскола и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа, Београд 2005, 91–98 [*Živojinović M., Sveta Gora oko 1204. godine, ed. protojerej R. Popović – monah David (Perović), 950 godina od Velikog raskola i 800 godina od pada Carigrada u ruke krstaša, Beograd 2005, 91–98*].
- Јефтић А., Из богословља светог Саве, Жичка беседа светог Саве о правој вери, ed. Свети Архиепископски Синод СПЦ, Свети Сава. Споменница поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, 117–180 [*Jeftić A., Iz bogoslovlja svetoga Save, Žička беседа svetoga Save o pravoj veri, ed. Sveti Arhijerejski Sinod SPC, Sveti Sava. Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja 1175–1975, 117–180*].
- Јухас-Георгијевић Л., Живот светог Саве од Доментијана. Историја текста, Београд 2003. [*Juhas-Georgijevska Lj., Život svetog Save od Domentijana. Istorija teksta, Beograd 2003*].
- Комаћина И., Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, Београд 2016. [*Komatina I., Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka, Beograd 2016*].
- Комаћина И., О години смрти Светог Саве Српског, Историјски часопис 71 (2022) 121–147 [*Komatina I., O godini smrti Svetog Save Srpskog, Istorijski časopis 71 (2022) 121–147*].
- Кодер Ј., Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе, Београд 2011. [*Koder J., Vizantijski svet. Uvod u istorijsku geografiju istočnog Mediterana tokom vizantijske epohe, Beograd 2011*].
- Максимовић Љ., О години преноса Немањиних моштију у Србију, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 437–444 [*Maksimović Lj., O godini prenosa Nemanjinih moštiju u Srbiju, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 437–444*].
- Марковић М., Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009. [*Marković M., Prvo putovanje svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost, Beograd 2009*].
- Марјановић-Душанић С., Владарски знаци Стефана Немање, ed. Ј. Калић, Међународни научни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, Београд 2000, 77–87 [*Marjanović-Dušanić S., Vladarski znaci Stefana Nemanje, ed. J. Kalić, Međunarodni naučni skup Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Istorija i predanje, Beograd 2000, 77–87*].
- Миљковић Б., Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008. [*Miljković B., Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008*].
- Миљковић Б., Хиландарски Часни крст и стара манастирска ставротекa, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 287–297 [*Miljković B., Hilendarski Časni krst i stara manastirska stavroteka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999/2000) 287–297*].
- Мирковић Л., Православна Литургија (Свете Тајне и Молитвословља), други, посебан део, Београд 1983³. [*Mirković L., Pravoslavna Liturgika (Svete Tajne i Molitvoslovlja), drugi, poseban deo, Beograd 1983³*].
- Мишић С., Српско-бугарски односи на крају XIII века, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 333–340 [*Mišić S., Srpsko-bugarski odnosi na kraju XIII veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 333–340*].
- Мошин В., Уговор св. Саве са светогорским протатом о земљи за виноград, Гласник државног музеја у Сарајеву, н. с. 1946, друштвене науке св. I (1946) 6–122 [*Mošin V., Ugovor sv. Save sa svetogorskim protatom o zemlji za vinograd, Glasnik državnog muzeja u Sarajevu, n. s. 1946, društvene nauke sv. I (1946) 6–122*].

- Папахрисантју Д.*, Атонско монаштво, Београд 2003. [*Papahrisantu D.*, Atonsko monaštvo, Beograd 2003].
- Пајријарх Павле*, Да нам буду јаснија нека питања наше вере, књ. 1, Београд 1998. [*Patrijarh Pavle*, Da nam budu jasnija neka pitanja naše vere, knj. 1, Beograd 1998].
- Пиривајрић С.*, Хронологија произвођења светог Саве у достојанство архимандрита, Зборник радова Византолошког института 60 (2023) 929–941 [*Pirivarić S.*, Hronologija proizvođenja svetog Save u dostojanstvo arhimandrita, Zbornik radova Vizantološkog instituta 60 (2023), 929–941].
- Сајловић М.*, О многим рукоположењима које је извео архиепископ Сава на Светој Гори Атонској 2020, ed. *В. Пузовић – В. Тајаловић*, Осам векова аутокефалије Српске православне цркве, Зборник радова, том I, Београд 2020, 109–122 [*Sajlović M.*, O mnogim rukopoloženjima koje je izveo arhiepiskop Sava na Svetoj Gori Atonskoj 2020, ed. *V. Puzović – V. Tatalović*, Osam vekova autokefalije Srpske pravoslavne crkve, Zbornik radova, tom I, Beograd 2020, 109–122].
- Тођућ Б.*, О промени имена васељенског патријарха који је рукоположио Светог Саву за архиепископа, ed. *Љ. Максимовић – С. Пиривајрић*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, Београд 2019, 537–546 [*Todić B.*, O promeni imena vaseljenskog patrijarha koji je rukopoložio Svetog Savu za arhiepiskopa, ed. *Lj. Maksimović – S. Pirivarić*, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića. Tematski zbornik u čast 800 godina proglašenja kraljevstva i autokefalne arhiepiskopije svih srpskih i pomorskih zemalja, Beograd 2019, 537–546].
- Тођућ Б.*, О времену и разлозима писања Теодосијевог житија Светог Саве, Прилози за књижевност, језик, историју и филологију 83 (2017) 3–20 [*Todić B.*, O vremenu i razlozima pisanja Teodosijevog žitija Svetog Save, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i filologiju 83 (2017) 3–20].
- Узелац А.*, Ко је спалио Жичу? Браничевски зборник 6 (2009) 1–12 [*Uzelac A.*, Ko je spalio Žiču? Braničevski zbornik 6 (2009) 1–12].
- Ферјанчић Б.*, Почечи Солунске краљевине, Зборник радова Византолошког института 8–2 (1964) 101–116 [*Ferjančić B.*, Počeci Solunske kraljevine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8–2 (1964) 101–116].
- Чанак-Мегућ М.* – *Појвовић Д.* – *Војводић Д.*, Манастир Жича, Београд 2014. [*Čanak-Medić M. – Popović D. – Vojvodić D.* – *Vojvodić D.*, Manastir Žiča, Beograd 2014].
- Шпадијер И.*, Светогорска баштина, манастир Хиландар и стара српска књижевност, Београд 2014. [*Špadijer I.*, Svetogorska baština, manastir Hilandar i stara srpska književnost, Beograd 2014].
- Kissas S.*, When Did St Sabbas of Serbia Recive the Title of Archimandrite?, Хиландарски зборник [Hilandarski zbornik] 9 (1997) 21–24.
- Norden W.*, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung, bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453), Berlin 1903.
- Majeska G. P.*, Russian Travelers to Constantinople in The Fourteenth and Fifteenth Centuries, Washington 1984.
- Ohler N.*, The medieval traveller, Woodbridge 1989.
- Schmit T.*, Die Koimesis-kirche von Nikaia (das Bauwerk und die Mosaiken), Berlin–Leipzig 1927.
- Stipšić J.*, Pomoćne povjesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1972.
- Χατζηαντωνίου Ε.*, Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – Εκκλησιαστική περιφέρεια – Διοικητική οργάνωση (ΚΒΕ/ΑΠΘ – Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 42), Θεσσαλονίκη 2007 [*Chatzēantōniou E.*, Hē Mētropolē Thessalonikēs apo ta mesa tou 8ou ai. eōs to 1430. Ierarchikē taxē – Ekklesiastikē periphēreia – Dioikētikē organōsē (KVE/APTH – Vyzantina Keimena kai Meletai, 42), Thessalonikē 2007].
- Θεοχαρίδου Κ.*, Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη: από την ίδρυση του μέχρι σήμερα, Αθήνα 1994 [*Theocharidou K.*, Hē architektonikē tou naou tēs Agias Sophias stēn Thessalonikē: apo tēn hidrysē tou mechri sēmera, Athēna 1994].

Vladimir Džamić

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade
vladimir.dzamic@heritage.gov.rs

WHEN DID SAINT SAVA BECOME ARCHBISHOP?

Saint Sava was elevated to the rank of archbishop with the consent of the Byzantine Emperor Theodore I Laskaris, and he was ordained an archiereus by the Ecumenical Patriarch Manuel I Sarantinos in the Cathedral of Hagia Sophia in Nicaea. Serbian scholarship generally holds that this occurred on the feast of the Dormition of the Mother of God on August 15, 1219 (Julian calendar) or in 6727 by the Byzantine calendar (Creation Era of Constantinople). However, in recent years, researchers have suggested that Saint Sava's mission in Nicaea, during which he secured independence for the Serbian Church and became its first archbishop, took place in 1218. A survey of the descriptions of Saint Sava's ordination by his biographers Domentijan and Teodosije, as well as data from old Serbian genealogies and chronicles and a protest letter that Demetrios Chomatenos (Chomatianos), Archbishop of Ohrid, sent to Sava through an intermediary, Bishop Jovan of Skopje, in May 1220, along with other relevant sources, rules out the possibility that Saint Sava became an archbishop in 1219. Namely, Chomatenos's accusations and the detailed description of Saint Sava's activities after his return from Nicaea (an extended stay on Mount Athos, departure to Serbia via Thessaloniki, spending Lent at Studenica Monastery, and the beginning of priest ordinations at Easter, followed by the establishment of dioceses and the ordination of new bishops) mean that he must have become an archbishop no later than the late autumn of 1218. The description of Saint Sava's ordination ceremony by Domentijan and Teodosije, along with other accounts in their writings and the works of other medieval Serbian authors, suggests that the specific descriptions of the feast day when Saint Sava's ordination took place correspond to the actual day when the feast or saint to whom the church or monastery was dedicated is celebrated. As the Cathedral of Hagia Sophia in Nicaea celebrates the Feast of the Exaltation of the Holy Cross as its feast day, the paper argues that the ordination of Saint Sava as Archbishop of Serbia occurred on the Feast of the Exaltation of the Holy Cross – on September 14, 1218.

GÜNTER PRINZING
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
prinzing@uni-mainz.de

ON THE EFFECT OF CHANGES OF RULERS IN CONSTANTINOPLE ON THE RULER'S POSITION IN NEIGHBOURING STATES BASED ON TWO CASE STUDIES CONCERNING BULGARIA AND SERBIA

By comparing rulers' regnal dates among the Byzantines and their neighbours in Southeast Europe (Bulgaria, Croatia and Serbia), it is sometimes possible to establish that a change of ruler in Byzantium was closely followed (at a distance of around 1–3 years) by a change of ruler in a neighbouring region. This raises the question of whether there might be concrete or plausible clues in such a case that point to a connection between the two processes. Employing two examples, it is possible to demonstrate just how different the results of such an investigation can turn out to be.

Keywords: Boris/Michael of Bulgaria, Vladimir-Rasate, Symeon/Simeon, Leo VI, Theophanes Continuatus (VI), Isaak II Angelos, Alexios III Angelos, Stefan Nemanja, Stefan Nemanjić, Hilendarska Povelja

A comparative look at chronological tables, lists of rulers or multi-column timelines in handbooks, or overviews of Byzantine history or of the history of (southeastern) Europe in the Middle Ages¹ usually makes it much easier for us to identify certain congruences of data than is possible in the course of an isolated search for individual data. In this context, it can be stated quite banally that the ascension to the throne of rulers over neighbouring areas or countries of the Byzantine Empire (such as Bulgaria, Croatia, Serbia [with the Zeta] or Hungary) took place

¹ Cf. for example: A Chronology of the Byzantine Empire, ed. *T. Venning; Gregory*, A History of Byzantium, Tables at 438–442 (Byz. rulers by dynasties / selected foreign rulers, 443, / comparative chronology: 444–447); *Schreiner*, Byzanz 565–1453, lists of rulers 294–296.

on several occasions relatively quickly, that is, within 1–3 years after the accession to the throne of a Byzantine emperor/empress. Under the premise that this more-or-less close congruence between rulership dates is unlikely to have occurred by chance, two questions therefore arise: Why did such a conspicuous, almost reciprocal sequence of changes of rule occur in these cases? Are there any indications that would confirm the assumption that the change of ruler in the neighbouring country took place in reaction to the events in Constantinople, and, if so, did this change of ruler possibly also take place by way of open or covert interference from, or otherwise under the influence of the Byzantine side? To answer these questions, it would be necessary to examine whether it is possible to clarify on the basis of the available sources under what conditions, in what way or by which (individual) actors or groups an immediate, rapid change of power in the neighbouring country took place. (If it were a country that had not yet been Christianized or a country in the transition phase to a Christian order, it would of course have to be taken into account to what extent this circumstance in particular could have played a role in the change of ruler). If tangible results are obtained from the respective investigation, they could contribute to the question of the extent to which, and by what means, active attempts were made from Byzantium to influence a change of ruler in neighbouring areas. (Thus, this investigation also concerns the problem of interstate communication, including aspects of power politics as well as church politics). Whatever role they played, both sides must have had a great interest in being as well informed as possible about events at the neighbouring court, in order to be able to do everything in connection with a change of ruler that would enable some level of effective influence. Therefore, if a change of power was imminent, both sides will have examined what possibilities they had to influence relations with the neighbouring country.

So far as I am aware, however, there is still no investigation that focuses specifically on the more detailed circumstances of such proximate changes of rulers. Admittedly, these questions can be satisfactorily clarified only to a limited extent. The main obstacle is that, due to the well-known gaps in the sources, when it comes to studying the changes of rulers in the neighbouring countries of Southeastern Europe, it will not be possible to find enough clues to answer all the questions that arise. Nevertheless, it is worth trying to pursue the question thus raised. To dispense with such an investigation would be to consider the existence or the emergence of such constellations to be more or less coincidental. A priori, coincidence cannot be ruled out, but it would be too easy to refrain from a closer examination because of it.

In connection with the question raised, one can arrive at surprising, or rather unexpected, results – for example, if one focuses on the Bulgarian change of ruler (from Prince Boris I-Michael to his son, Vladimir-Rasate), which took place three years after the then 20-year-old son of Basil I, Leo VI (the Wise), had been elevated to emperor on 30 August 886.² Prince Boris/Michael had been elevated to the position of khan in 852 and was baptized around 864 in the course of the Byzantine

² On Leo VI cf. PmbZ II, # 24311.

mission in Bulgaria in the name of his (virtual) Byzantine godfather, Emperor Michael III.³ But, in 889, Boris-Michael abdicated and retired to a monastery as a monk,⁴ to let Vladimir-Rasate (889–893) rule.⁵ Due to the meagre source situation, the background to Boris-Michael's abdication seems to be extremely unclear, so that, according to Ziemann, „one can only <speculate> whether the change on the throne actually corresponded to Boris/Michael's free will.“⁶ Perhaps, however, a look at Byzantium could help, at least partially. It is therefore worth considering whether the accession to power in 886 of the still young Emperor Leo VI was not a significant incentive for Vladimir-Rasate to push for the seizure of power, because, as was soon to become apparent, he was strictly pagan-minded. He and his probably not inconsiderable crowd of like-minded followers could have seen the Byzantine change of ruler as a suitable prerequisite for his/their project and therefore exerted increasingly strong pressure on Boris-Michael, so that he finally gave in and withdrew to the monastery. Vladimir, however, very likely miscalculated the general political situation regarding the conduct of the Byzantines.

For, according to the latest historical findings, mediated by the critical edition of Theophanes Continuatus VI, the Byzantine-Bulgarian war between Prince Symeon/Simeon⁷ (893–927) and Emperor Leo VI, normally dated to the years 894–897, should perhaps be redated, because it may have taken place in the years 889–892. The justification for the war's redating, however, is by no means based on the wording of the Theophanes Continuatus, but exclusively on a plausible consideration in the *apparatus historicus* (of the new, critical edition), where the editors speak of a (chronological) conjecture.⁸ This would consist of the (virtual) resetting of the war chapter (Leo 9) to a position that predates the news of the appointment of Stylianos Zautzes⁹ as *basileopator* (Leo 7a) in 888 and the death of Patriarch Stephen I¹⁰ in

³ On him cf. PmbZ I, # 4991, here at 261–262.

⁴ For Boris/Michael cf. PmbZ I, # 1035 and PmbZ II, # 21197. On the baptism *Бешевлиев*, *Надписи*, 139f, no. 15; cf. also *Podskalsky*, *Theologische Literatur*, 51–53; *Ziemann*, *Wandervolk*, 356–364; *idem*, *Grossmacht*, 624ff.; *Hupchick*, *Wars*, 136; *Shepard*, *Spreading*, 2; *idem*, *Slavs*, 246f.; *Nikolov*, *Christianisierung*,

⁵ Cf. on Vladimir PmbZ I, # 8589, and PmbZ II, # 28432, and *Hupchick*, *Wars*, 143.

⁶ *Ziemann*, *Großmacht*, 627 (with the quotation: „Da Parallelquellen fehlen, lässt sich nur spekulieren, ob der Wechsel auf dem Herrscherthron tatsächlich dem freien Willen Boris/Michaels entsprach.“ Cf. also *Nikolov*, *Christianisierung*, I, 93.

⁷ Cf. on him PmbZ, II, # 27467 (and here p.189 on the outbreak of the Byzantine–Bulgarian war); *Ziemann*, *Grossmacht*, 628–630, *von Falkenhausen*, *Symeon der Halbgrieche?* and *Leszka-Marinow*, *Epoch*, 24–28, 35f.

⁸ Cf. Theophanes continuatus, *Chronographia VI*, edd. *Featherstone – Signes-Codoñer*, here in the *Prolegomena* (2.3.1), 90*–91* the important critical (and detailed) remarks on the text/chapters Leo 7a.–9. = p. 14–19, as well as in the text part the respective *apparatus historicus*, p. 14 (on Leo, 7a.,1 et 8.,1–2), p. 16–19 (on Leo, 9.) and p. 20 (on Leo, 10.b., 4–7), where the editors declare with regard to the usual dating of the Bulgarian War to the years 894–896 and of the Battle of Bulgarophygon to c. 896/97: „nos autem bellum Bulgaricum paulo antea, ca. 889–892 et Bulgarophygon ca. 893 evenisse coniecimus.“

⁹ Cf. on him PmbZ II, # 27406.

¹⁰ Cf. on him PmbZ II, # 27208.

May 893, as well as of the ordination of his successor, Antonios II Kauleas,¹¹ in August 893 (Leo 8), which also corresponds exactly to the sequence of these messages in Ps.-Symeon Magistros (in contrast to the tradition of all versions of the Logothete Chronicle).¹²

Through the (virtual) resetting of chapter Leo 9 in Book VI of Theophanes Continuatus, the outbreak of war would be shifted precisely to the beginning of Vladimir's reign, so that probably only the last year of the war (893) could, on the Bulgarian side, be related to the reign of Prince Symeon. That means that the Byzantines must have known (perhaps from opponents of Vladimir) quite quickly after Vladimir's seizure of power that he would do everything to stifle the course of Christianization. Therefore, it is quite conceivable that the Byzantines already saw this as a sufficient reason to start a war against Vladimir's Bulgaria, which was then intensified in its subsequent course by economic measures in favor of the Byzantines (relocation of the market for trade with Bulgaria from Constantinople to Thessalonica and an increase in customs duties for the Bulgarians). Vladimir-Rasate's attempt to reverse the Christianization initiated by his father likewise failed due to the intervention of the same Boris/Michael, who had been able to keep his authority: he first ensured the deposition of Vladimir-Rasate, then deprived the movement of the pagan reaction completely of power and finally ensured that his younger son, Simeon/Symeon (893–927), was installed and recognized as the new prince of Bulgaria.

However, at the end of these considerations, the following should be noted: the (basically) plausible redating of the Bulgarian-Byzantine War from 894–896 to 889–892 and the final Battle (at Bulgarophygon) from 896/7 to 893, proposed with the help of a purely chronological conjecture, remains hypothetical as long as it cannot be substantiated by any further source evidence.

In contrast to the first, the second case study is a prime example of our topic. It concerns the abdication of the Serbian ruler, Grand Župan Stefan Nemanja, and the immediately subsequent installation of his successor. The Serbian change of ruler took place about a year after the coup d'état that the Byzantine Emperor Alexios III Angelos (1195–1203) had performed against his brother Emperor Isaac II Angelos (1185–1195; 1203–1204) near a military camp at Kypsela (in Thrace) on c. 12 April 1195. Isaac tried to flee to Makre, but was taken captive at the monastery of Bera, where he was blinded, before he was brought to Constantinople.¹³ Even if the temporal proximity of the two events already raises the question of a possible connection between them, this can be answered with sufficient certainty only by taking a closer look at the historical prerequisites and accompanying circumstances of Nemanja's abdication.

¹¹ Cf. on him PmbZ II, # 20476.

¹² Theophanes Continuatus VI, Chronographia, ed. *Featherstone – Signes-Codoñer*, 91*; cf. Ps.-Symeon Magistros, ed. *Bekker*, Bonn 1838, 701,20–702,6.

¹³ *Ostrogorsky*, Geschichte, 338; *Brand*, Byzantium, 112f.; *Cheyne*, Contestations, 128f and 440f.

According to the most detailed Serbian account, which is contained in the well-known *vita* of St. Simeon (i.e. Stefan Nemanja), written by Nemanja's son, (St.) Sava, the change of ruler took place on 25 March 1196, at the Serbian State Assembly (*sabor*) in Ras, in three steps, *apparently* for reasons of age. First, the 83-year-old Serbian ruler, Stefan Nemanja, who had held the throne of the Grand Župan since 1166, solemnly declared his abdication. When many of the assembled began to weep in deep sorrow, Nemanja begged them to stop lamenting and not to shed any more tears; then he „chose, as it was the will of God” (or: “by God’s will”), the well-born and beloved son Stefan Nemanja, the son-in-law of the Lord Alexios, the Greek Emperor, crowned by God¹⁴, as his successor, i.e. as the Grand Župan: thus, the middle of his three sons Vukan, Stefan and Rastko (Sava) received the highest office, but not the first-born, Vukan, whom Nemanja, according to the *vita* mentioned, appointed as Grand Duke (*veliki knez*). Finally, Nemanja took himself the monk's habit (under the name Simeon), before he retired to the monastery of Studenica, which he himself had founded.¹⁵ From there, not much later, he went to Mount Athos to the monastery of Hilandar, where he died on October 8, 1199. Soon various miracles, including *myron* sweating, began to be attributed to him; he was canonized, venerated and commemorated on the basis of several hagiographical accounts and cult movements.¹⁶ His sons (Rastko) Sava and Stefan (Prvovenčani) wrote the two most important *vitae* of Stefan Nemanja, to which we also owe the information on Nemanja's abdication, including the above-mentioned quotations from the *vita* written by Sava (around 1209). It remains to be noted that both *vitae* state that Nemanja

¹⁴ See Живот Св. Симеона Немање, ed. *Торовић*, 155–157 for the entire part referring to Stefan Nemanja's abdication. For the various quotes cf. *ibid.*, 157, lin.3–5: “б(о)жю же изволеню бившу избра вл(а)городнаго [...]”; and recently: Св. Сава, Житије Св. Симеона, ed., trans. *Anđelković*, 31/88a: „а Божијом вољом изабра благодарног [*recte*: благородног] и љубљеног сина Стефана Немању, зета боговенчаног кир Алексија, цара грчког“ (cf. for the French and German translations, here 72/87b–88a and 116/88a. NB: In the French translation (72/88a) the equivalent for боговенчаног [couronné par Dieu] is lacking (untranslated), while in the German translation (116/87b–88a) the passage “Und durch Gottes Willen erwählte er den dankbaren und geliebten Sohn Stefan Nemanja, den Schwiegersohn des gottgeweihten Kyrios Alexios“ should be replaced by “Und durch Gottes Willen erwählte er den wohlgeborenen und geliebten Sohn Stefan Nemanja, den Schwiegersohn des gottgekrönt-en Kyr Alexios“ (my emphasis). Similarly mistaken is the German translation at 112/82b, where the passage “verschwägere er sich [...] mit dem gottgeweihten Kyrios Alexios Komnenos” should be replaced by “verschwägere er sich [...] mit dem gottgekrönten Kyr Alexios Komnenos.” The mentioned emperor Alexios / Alexios Komnenos is Alexios III Angelos, see below.

¹⁵ Живот Св. Симеона Немање, ed. *Торовић*, 157; Житије Св. Симеона, ed. *Anđelković*, 32/88b / French: 73/88b / German 117/88b. Cf. on Vukan, who was thus confirmed as a partial ruler in the Zeta, *Ćirković*, Serbs, 32f., 38, 43,45, most recently *Порчић*, Вукан Немањић, and on Vukan's title *Блајојевић*, Велики knez. For Stefan Nemanjić (Prvovenčani) cf. A. *K(azhdan)*, A.M. *T(albot)*, s.v. Stefan the First-Crowned, *ODB I* (1991) 1948f.; *Podskalsky*, Theologische Literatur, 86–88, 361–365, and *Комайина*, Краљ Стефан Урош, 16–58 with a very useful overview on the rule of king Stefan I (taking into account the re-dating of his year of death 1223). On Rastko/Sava cf. R. *B(rowning)*, s.v. Sava of Serbia, *ODB 3*, (1991) 1847; *Комайина*, Црква, 166f., 181 and *passim*, most recently *Пуривајић*, Хронологија, and on his Vita of Stefan Nemanja *Podskalsky*, Theologische Literatur, 356–360, but read (357) as date of Nemanja's abdication 25 March 1196 instead of 1197.

¹⁶ Concise overview: Actes de Chilandar, I, edd. *Živojinović – Kravari – Giros*, 11f.

abdicated voluntarily and that Stefan's installation was admitted by the „will of God and the Most Holy Virgin and my blessing“.¹⁷

However, the founding document of the Hilandar monastery on Mount Athos, written by Stefan/Simeon Nemanja alone or with Sava's cooperation, also contains a short *vita* of Stefan Nemanja, which contributes an important additional detail, which is lacking in the two long versions of his *vita* written by Sava and his brother Stephan Nemanjić. This additional detail consists of the explicit reference that he had suddenly given up his office of rule.¹⁸ It is this seemingly incidental addition, which makes one sit up and take notice, as it indirectly refers to the dramatic circumstances that helped bring about the change of ruler in Serbia.¹⁹

What had happened? As already mentioned, in April 1195, Emperor Alexios III Angelos (1195–1203) had not only staged a coup against his brother Isaac II Angelos, but also blinded him to exclude him forever from power.²⁰ Now, to fully grasp the significance of this event with regard to the Serbian ruler, we need to look back a decade and remember that Nemanja had in 1186 set up a dynastic marriage with Isaac II between his son Stefan Nemanjić and Isaac's niece Eudokia, the daughter of Alexios Angelos. But for various reasons, it took until 1193 for the engagement to be formally agreed. In that year, there was still a good understanding between Isaac II Angelos and Stefan Nemanja: Soon after the victory over Nemanja on the Morava in 1191, Isaac had been able to express the Byzantine claim to rule up to the Danube

¹⁷ The phrase “б(о)жїю же изволенїю быкшү / а Божијом вољом / “Und wie es der Wille Gottes war” (see above note 14) according to *Hafner's* translation, *Serbisches Mittelalter*, 1, 41, reflects the Old Serbian participle construction more accurately than *Anđelković's* translation „durch Gottes Willen“ (cf. the quotation above, note 14). Stefan Prvovenčani, in connection with his own installation as ruler, also has his father declare: “Ѡ любндою чедо и рабе Х(ри)с(то)въ [...], кже аше и г(оспод)ъ б(ог)ъ и прѣс(в)е тая изволеннємъ юю и бл(аго)с(ло)в(е)ннємъ цондъ оставила ксѣ въ бл(а)д(и)ч(ь)ствовати в мѣстѣ томѣ“, see *Горовић, Житије Симеона Немање*, 43, lin. 9–13; cf. also *Hafner, Serbisches Mittelalter*, I, 98: “Geliebter Sohn und Diener Christi [...]: Da dich der Herr und Gott und die Allerheiligste nach ihrem Willen und mit meinem Segen zurückließen, dort zu regieren.”

¹⁸ Хиландарска Повеља, ed. *Горовић*, 2, line 14: И вьнезапоу оставнхъ владнчство мое и вьса цюѣ, разанчнѣ цюѣ, Х(рист)оу извољшоу тако и прѣс(в)етѣн г(оспод)ъ б(огороди)ци [...]. (Serbian online version: *Светии Сава: Сабрани списи*: „ja *odmah* ostavih vladavinu moju i sve moje, različno moje, pošto se tako izvolelo Hristu i presvetoj Gosposdi Bogorodici.“ https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/svsava-sabrana_02.html, accessed 4.11.2025).

Cf. also *Actes de Chilandar*, I, edd. *Živojinović – Kravari – Giros*, 4 (A), and *Podskalsky, Theologische Literatur*, 220 (with fn. 936).

¹⁹ Remarkably, *Hafner, Studien*, 60 registered Nemanja's emphasis on suddenness in connection with his abdication as follows: „Stefan Nemanja berichtet von seiner plötzlichen Abdankung, die mit der Regelung der Thronfolge und der Belehrung des Thronfolgers eng verbunden wird,“ and rightly stated (61), that Stephen the First Crowned came to the lordship as an exponent of Byzantine influence, contrary to the succession („Stefan der Erstgekrönte kam als Exponent byzantinischer Einflußnahme entgegen der Erbfolge an die Herrschaft.“ [my emphasis, G.P.]. Yet, *Hafner* did not draw the further conclusion that the „Byzantine influence“ (sc. by exerting pressure on Nemanja) may have brought about this „suddenness“, although it is obvious.

²⁰ *Ostrogorsky, Geschichte*, 338; *Brand, Byzantium*, 112f.; *Cheyne, Contestations*, 128 seq. und 440 sq.

border through a rulers' meeting with Hungary's King Béla III (1172–96), which was brilliantly staged at Zemun in 1191/92.²¹ However, when Béla unexpectedly attacked Nemanja a little later, Isaac II, with the help of Pope Celestine III, defended the Grand Župan and was able to force Béla to retreat.²² Soon afterwards Isaac and Nemanja renewed their alliance and could think once again of taking up the marriage project of 1186. Consequently, they confirmed it in 1193 with the formal engagement of Stefan Nemanjić and Eudokia Angelina.²³

But what is the significance of the above-mentioned reference of the *Hilandarska Povelja I* that Nemanja (1196) *suddenly* abdicated? First of all, one can state that Nemanja found himself unexpectedly, albeit with a nearly one-year delay, caught up in the maelstrom of the abrupt disempowerment of Isaac II, which exposed him to the direct pressure of the successful usurper Alexios III. Nemanja's position of power was vehemently shaken by the force of the change in Constantinople, since his previous supporter, Emperor Isaac II, had lost all prestige after his disempowerment and blinding and thus became almost, so to speak, a 'non-person'.²⁴ Viewed against this background, it is conceivable, that the new emperor in Constantinople will have unequivocally compelled the aged father of his Serbian son-in-law (by what means and through whose mediation is unclear) to abdicate in favor of his son Stefan Nemanjić. This connection has long been recognized by historians.²⁵ But if one takes into account the „suddenness“ indicated (directly) by the

²¹ Prinzing, Esztergom reliquary, 247, 252; *Принцини*, Папство, 57sq.; *Пиривајџрић*, Брак Стефана Немањића, 147; *Комајшина*, Црква, 225.

²² *Пиривајџрић*, Стефан Немања, 99; *Принцини*, Папство, 58 sq.

²³ *Пиривајџрић*, Брак Стефана Немањића, 147.

²⁴ A clear, albeit indirect proof of this can be found in Sava's Vita Simeonis at the point where the confirmation of Eudokia's marriage project with Stefan Nemanjić in 1193 is mentioned, as well as Nemanja's desire to become related by marriage to „the great Greek Emperor Kyr Alexios Komnenos, crowned by God.“, see Живот Св. Симеона Немање, ed. Ђоровић, 153, 18–19: „великаго ц(а)р(а) грѣьскаго б(о)го)д(а) вѣнчанаго крѣь Алѣксѣу Кои њна“, Свети Сава, Житије Светог Симеона, ed. *Andelković*, 27/826; French. 68/82b; Germ., 112/82b (but read „gottgekrönten“ instead of „gottgeweihten“). Cf. *Hafner*, *Serbisches Mittelalter*, 1, 37 (correct translation, *ibid.*, 136, note 45, where Hafner overlooked the historical inaccuracy. [*Idem*, *Studien*, 67, sees in the passage a deliberate emphasis on „the establishment of kinship relations between the Nemanjids and the Byzantine dynasty.“]). For, the *Vita*'s formulation is historically misleading in part insofar as at that time the future father-in-law of Stefan Nemanjć (Alexios) did not yet hold the Byzantine throne as a „God-crowned“ emperor, but rather his brother Isaac II Angelos. Sava will hardly have forgotten this fact, but Isaac's fall and his loss of honour and reputation certainly contributed decisively to the fact that Alexios' later position was able to determine the narrative at this point. In addition, however, as Pirivatrić rightly pointed out, the liturgical memory of Emperor Alexios III, which was specially cultivated in Studenica, also played an important role, cf. *Пиривајџрић*, *Грчки цар Алексие*, 163, 167sq.

²⁵ *Ostrogorsky*, *Geschichte*, 338f.; *Ђирковић*, *Унутрашње и спољне кризе*, 263f.; *Brand*, *Byzantium*, 120; especially clear *Живојиновић*, Стефан Немања, 103; *Maksimović*, *La Serbie*, 273 (clear-sighted comment: „la violente accession au trône d'Alexis III, le beau-père du fils de Nemanja, Stefan, fut bientôt suivie d'un changement de pouvoir en Serbie, d'une façon qui amène à s'interroger sur une possible immixtion de Constantinople dans cet événement.“ *Stanković*, *Byzantium*, 44; *Пиривајџрић*, Стефан Немања, 99; *Pirivatrić*, *Dynamics*, 25; *Пиривајџрић*, *Криза*, 112sq. On blinding cf. *Herrin*, *Blinding*, 67.

Hilandarska Povelja I, the effects of the coup on the Serbian ruler become still more evident.²⁶ Therefore, I consider the unusually realistic (if not drastic) expression as an indication that the usurper Alexios III Angelos had apparently „suddenly“ and out of the blue, as it were, forced his father-in-law, Stefan Nemanja, to relinquish his position of power as quickly as possible in three steps: First, he was to abdicate; then, to appoint his son, Stefan Nemanjić (the son-in-law of Alexios) as his successor; and, finally, he was to celebrate his wedding to Alexios' daughter Eudokia. We know from the same document (*HP I*) that Emperor Alexios III had, at about the same time, awarded to his son-in-law the high Byzantine title of *sebastokrator*, which no other foreign ruler had ever received before;²⁷ this suggests that the emperor intended to make it clear to the Serbian side who his preferred candidate for the successor of Stefan Nemanja was.

However, if Alexios III believed that he had secured the political loyalty of his son-in-law in the long term by doubly securing the Serb ruler's close ties to Byzantium (on a kinship level and through integration into the Byzantine courtly hierarchy), he was soon to be deceived.²⁸

²⁶ Cf. in detail *Пиривајрић*, Брак Стефана Немањића, 145–149, and *idem*, Криза, 111sq.

²⁷ Хиландарска Повеља, ed. *Горовић*, 2, line 19–24: *Семоу же коньзавьшоу се о мьнѣ, [...], оставихъ на прѣстолаѣ моемъ [...] сына Стефана, великаго жоупана и севастократора, зѣти оуд(ь) в(о)га вѣнчананаго кнрь Ялѣзиѣ ц(а)ра грцькога*; (Serbian online version: Свети Сава: Сабрани списи: „Kada se ovo svršilo sa mnom, pošto se ovako ustrojilo, ostavih na prestolu mojem i u Hristom darovanoj mi vladavini ljubljenoga mi sina Stefana, velikoga župana i sevastokratora, zeta Bogom venčanoga kir Aleksija, cara grčkoga.“ https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/svsava-sabrana_02.html , accessed 09. 11. 2025.

²⁸ Cf. *Принципи*, Папство, 74–77; *Пиривајрић*, Криза, 115–118.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Actes de Chilandar, I, Des origines à 1319, Texte, edd. M. Živojinović – V. Kravari – Ch. Giros (*Archives de l' Athos*, 20), Paris 1998.
- Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber VI, edd. M. Featherstone – J. Signes-Codoñer (*CFHB*, 58), Berlin – Boston 2025.
- Hafner S., Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien, I, übersetzt, eingeleitet und erklärt (*Slavische Geschichtsschreiber*, Bd. 2), Graz – Wien – Köln 1962.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. I. Bekker, Bonn 1838.
- Живот Св. Симеона Немање, ed. B. Ђоровић, Списи Светог Саве, I, Београд – Сремски Карловци 1928, 151–175 [Život Sv. Simeona Nemanje, ed. V. Ćorović, Spisi Svetog Save, I, Beograd – Sremski Karlovci 1928, 151–175].
- Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаного, ed. B. Ђоровић, Светосавски зборник, 2, Београд 1938, 1–74 [Žitiје Simeona Nemanje od Stevana Prvovenčanoga, ed. V. Ćorović, Svetosavski zbornik, 2, Beograd 1938, 1–74].
- Свети Сава, Житије Св. Симеона / Saint Sava, La Vie de Saint Siméon / Der Hl. Sava, Das Leben des Heiligen Simeon, ed. trans. M. Anđelković et al., Manastir Studenica 2020.
- Хиландарска Повеља, ed. B. Ђоровић, Списи Св. Саве, I, Београд – Сремски Карловци 1928, 1–4 [Hilandarska Povelja, ed. V. Ćorović, Spisi Sv. Save, I, Beograd – Sremski Karlovci 1928, 1–4].

Литература – Secondary Works

- A Chronology of the Byzantine Empire, ed. T. Vemming, Basingstoke 2006.
- Brand C. M., Byzantium Confronts the West, 1180–1204, Cambridge, MA 1968.
- Cheyne J.-C., Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1996.
- Ćirković S., The Serbs, Malden 2004.
- von Falkenhausen V., Symeon der Halbgriechе? (Liutprandi *Antapodosis*, III, 29), edd. S. Roebert – A. Ghignoli – C. Neustadt – S. Kolditz, Von der Ostsee zum Mittelmeer. Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte für Wolfgang Huschner / Dal Mar Baltico al Mediterraneo. Ricerche di storia medievale per Wolfgang Huschner, Leipzig 2019, 209–212.
- Gregory T. E., A History of Byzantium, ²Hong Kong 2010.
- Hafner S., Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie (*Südosteuropäische Arbeiten* 62), München 1964.
- Herrin J., Blinding in Byzantium, edd. C. Scholz – G. Makris, Πολύπλευρος νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag (*Byzantinisches Archiv* 19), Leipzig 2000, 56–68.
- Hupchick D. P., The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony: Silver-Lined Skulls and Blinded Armies, Cham 2017.
- Leszka M. J. – Marinow K. et al., The Bulgarian State in 927–969. The Epoch of Tsar Peter I, Łódź 2018.
- Maksimović Lj., La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade, ed. A. Laiou, *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences* (*Réalités byzantines*, 10), Paris 2005, 269–282.
- Nikolov G., Die Christianisierung der Bulgaren und das Mönchtum in der Familie des Khans, edd. M. Salamon – M. Woloszyn – A. Musin – P. Špehar, Rome, Constantinople and Newly Converted Europe, Kraków – Leipzig – Warszawa – Rzeszów 2012, 91–100.
- ODB: Oxford Dictionary of Byzantium, I–III, edd. A. Kazhdan et al., New York – Oxford 1991.
- Ostrogorsky G., Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963.

- Pirivatrić S.*, The Autocephalous Orthodox Archbishopric of Serbia. A short survey of its foundation, edd. *M.-H. Blanchet – F. Gabriel – L. Tatarenko*, Autocéphalies. L'exercice de l'indépendance dans les Églises slaves orientales (IXe – XXIe siècle) (Collection de l'École Française de Rome, 572), Rome 2021, 179–207.
- Pirivatrić, S.*, The Dynamics of Byzantine Serbian Political Relations, ed. *V. Bikić*, Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology, Belgrade 2016, 17–35.
- PmbZ*: Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, I. Abteilung (641–867), edd. *R.-J. Lilie – C. Ludwig – T. Pratsch – I. Rochow*, Bände 1–6, Berlin–New York 1999–2002; II. Abteilung (867–1025), edd. *R.-J. Lilie – C. Ludwig – T. Pratsch – B. Zielke*, Bände 1–8, Berlin – Boston 2013.
- Podskalsky G.*, Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 864–1459, München 2000.
- Prinzing G.*, «The Esztergom Reliquary Revisited». Wann, weshalb und wem hat Kaiser Isaak II. Angelos die Staurothek als Geschenk übersandt?, edd. *N. Asutay-Effenberger – F. Daim*, Φιλοπάτιον. Spaziergang im Kaiserlichen Garten. Beiträge zu Byzanz und seinen Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 106), Mainz 2012, 247–256.
- Schreiner P.*, Byzanz 565–1453 (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, 22), ⁴Munich 2011.
- Shepard J.*, Spreading the word: Byzantine missions, ed. *J. Shepard*, Emergent Elites and Byzantium in the Balkans and East-Central Europe, Farnham – Burlington 2011, 1–17.
- Shepard J.*, Slavs and Bulgars, ed. *J. Shepard*, Emergent Elites and Byzantium in the Balkans and East-Central Europe, Farnham – Burlington 2011, 228–248.
- Stanković V.*, Stronger than it appears? Byzantium and its European Hinterland after the death of Manuel I Komnenos, ed. *A. Simpson*. Byzantium, 1180–1204: 'The Sad Quarter of a Century?', (National Hellenic Research Foundation. International Symposium 22), Athens 2015, 35–48.
- Ziemann D.*, Vom Wandervolk zur Grossmacht: die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert), Köln – Weimar – Wien 2007.
- Ziemann D.*, Das Erste bulgarische Reich: Eine frühmittelalterliche Grossmacht zwischen Byzanz und dem Abendland, edd. *F. Mitthof – P. Schreiner – O. J. Schmitt*, Handbuch zur Geschichte Südosteuropas, I: Herrschaft und Politik in Südosteuropa von der römischen Antike bis 1300, Berlin – Boston 2020, 601–638.
- Бешевлев В.*, Първобългарски надписи, София 1992 [*Beševliev V.*, Pŭrvobŭlgarski Nadpisi, Sofia 1992].
- Блајојевић М.*, Велики кнез и земаљски кнез, Зборник радова Византолошког института 2004 (41) 293–318 [*Blagojević M.*, Veliki knez i zemaljski knez, Zbornik radova Vizantološkog instituta 2004 (41) 293–318].
- Живојиновић М.*, Стефан Немања као монах Симеон, ed. *J. Калић*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 101–112 [*Živojinović M.*, Stefan Nemanja kao monah Simeon, ed. *J. Kalić*, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, istorija i predanje, Beograd 2000, 101–112].
- Коматићина И.*, Краљ Стефан Урош I Велики и његов век, Београд 2021 [*Komatina I.*, Kralj Stefan Uroš I Veliki i njegov vek (King Stefan Uroš I the Great and his Times, Summary, 321–336), Beograd 2021].
- Коматићина И.*, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, Београд 2016 [*Komatina I.*, Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka (Church and State in the Serbian Lands from the XIth to the XIIIth Century, Summary, 395–408), Beograd 2016].
- Пиривајрић С.*, Хронологија произвођења Светог Саве у достојанство архимандрита, Зборник радова Византолошког института 60/2 (2023) 929–942 [*Pirivatrić S.*, Hronologija proizvođenja Svetog Save u dostojanstvo arhimandrita (Summary: The Elevation of St. Sava to the Dignity of Archimandrite: A Chronology), Zbornik radova Vizantološkog instituta 60/2 (2023) 929–942].
- Пиривајрић С.*, Брак Стефана Немањића и Евдокије Анђелине Комнине. Хронологија и историјски контекст уговорања и раскидања једног династичког савеза, ed. *И. Коматићина*, Стефан Првовећани и његово доба, Београд 2021, 139–158 [*Pirivatrić S.*, Brak Stefana Nemanjića i Evdokije Anđeline Komnine. Hronologija i istorijski kontekst ugovoranja i raskidanja jednog

dinastičkog saveza, ed. *I. Komatina*, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, Beograd 2021, 139–158 (Summary: The Marriage of Stefan Nemanjić and Eudokia Angelina Komnene. The chronology and historical context of the negotiation and repudiation of a dynastic alliance, 156–158).

- Пиривајџић С.*, Криза византијског света и постанак краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, edd. *Љ. Максимовић – С. Пиривајџић*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Beograd 2019, 106–141 [*Pirivatrić S.*, Kriza vizantijskog sveta i postanak kraljevstva i autokefalne arhiepiskopije svih srpskih i pomorskih zemalja, edd. *Lj. Maksimović – S. Pirivatrić*, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića / The Kingdom and the archbishopric of the Serbian and Maritime Lands of the Nemanjić dynasty, Beograd 2019, 106–141].
- Пиривајџић С.*, Стефан Немања у владарским хијерархијама свога времена, ed. *М. Пагужко*, Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, Beograd 2016, 81–108 [*Pirivatrić S.*, Stefan Nemanja u vladarskim hijerarhijama svoga vremena, ed. *M. Radujko*, Stefan Nemanja – Preradobni Simeon Mirotočivi, Beograd 2016, 81–108].
- Пиривајџић С.*, Грчки цар Алексije у првим житијима Светог Симеона Немање, Зборник радова Византолошког института 53 (2016) 161–177 [*Pirivatrić S.*, Grčki car Aleksije u prvim žitijima Svetog Simeona Nemanje, Zbornik radova Vizantološkog instituta 53 (2016) 161–177].
- Принцини Г.*, Папство и православни југоисток Европе 1180–1216. Поновно разматрање, edd. *Љ. Максимовић – С. Пиривајџић*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, Beograd 2019, 51–106 [*Princing G.*, Papstvo i pravoslavni jugoistok Evrope 1180–1216. Ponovno razmatranje, edd. *Lj. Maksimović – S. Pirivatrić*, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića. Tematski zbornik u čast 800 godina proglašenja kraljevstva i autokefalne arhiepiskopije svih srpskih i pomorskih zemalja, Beograd 2019, 51–106].
- Порчић Н.*, Вукан Немањић – крунисани и миропомазани краљ?, ed. *И. Комаћина*, Стефан Првовенчани и његово доба, Beograd 2021, 63–82 [*Porčić N.*, Vukan Nemanjić – krunisani i miropomazani kralj?, ed. *I. Komatina*, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, Beograd 2021, 63–82].
- Стефан Првовенчани и његово доба, ed. *И. Комаћина*, Beograd 2021 [Stefan Prvovenčani i njegovo doba, ed. *I. Komatina*, Beograd 2021].
- Бирковић С.*, Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника, edd. *С. Срејовић et al.*, Историја српског народа, I, Beograd 1981, 263–272 [*Čirković S.*, Unutrašnje i spoljne krize u vreme Nemanjinih naslednika, edd. *S. Sreјović et al.*, Istorija srpskog naroda, I, Beograd 1981, 263–272].

Гинџер Принцини

Универзитет Јохан Гутенберг, Мајнц
prinzing@uni-mainz.de

О УТИЦАЈУ ПРОМЕНА НА ЦАРИГРАДСКОМ ПРЕСТОЛУ НА ПОЛОЖАЈ ВЛАДАРА У СУСЕДНИМ ДРЖАВАМА НА ОСНОВУ ДВА СЛУЧАЈА У БУГАРСКОЈ И СРБИЈИ

Упоредимо ли време владавине византијских царева и њихових суседа у Југоисточној Европи (Бугарској, Хрватској и Србији), понекад ћемо приметити да је смени на византијском престолу убрзо уследила (у року од једне до три године) промена владара у некој суседној области. Тако долазимо до питања да ли у таквим случајевима постоје конкретне назнаке које би могле указати на повезаност та два процеса. Следећа два примера показују да такво испитивање може дати сасвим различите резултате.

Први пример се тиче доласка Лава VI (886–912) на власт у Византији и Владимира Расатеа у Бугарској (889–893). У овом случају, до сада нисмо имали никаквих доказа да је по среди био византијски утицај. Ипак, разматрајући једну хронолошку „претпоставку“ о делу књиге о владавини Лава VI, приређивачи новог критичког издања Теофановог настављача (Theophanes Continuatus VI, *CFHB* 58) дају основа за помисао да се рат између Византије и Бугарске одиграо већ 889–892. године, а не да је трајао од 894. до 896. године, како се до сада сматрало. Последице по ток византијско–бугарских односа који би одатле проистекле укратко су назначене. Морамо, међутим, имати у виду да се та „претпоставка“, као ни ново датирање рата, за сада не могу поткрепити чврстим доказима, те стога морају остати у домену хипотезе.

Други пример се односи на смену на византијском престолу 1195. године, када је Алексије III Анђео насилно свргнуо свог брата Исака II Анђела и ослепео га. Једва годину дана касније, овај преврат је довео до абдикације великог жупана Стефана Немање на државном сабору у Расу. Истом приликом Немања је за наследника одредио средњег сина, Стефана Немањића, који се још 1193. верио Евдокијом, кћерком Алексија III. Венчање новог великог жупана, Стефана Немањића, прослављено је пошто је проглашен за Немањиног наследника. У светлу те блиске родбинске везе са Алексијем III, сасвим је изгледно да је Алексије извршио одређени притисак на српску страну. Томе додатно иде у прилог навод из *Прве хиландарске йовеље* да је Стефан Немања *изненада* најавио да ће се повући са власти. То је, чини се, још један јасан показатељ да је на делу био утицај Алексија III.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ

Εντεταλμένος Διδάσκων, Τμήμα Φιλολογίας – Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα
gigous@upatras.gr

ΤΟ ΣΙΓΙΛΛΙΟ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Α΄ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΟΣ (ΙΟΥΝΙΟΣ 883): ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ¹

Το σιγίλλιο του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνος (Ιούνιος 883) συνιστά επί της ουσίας το πρώτο Τυπικό του Αγίου Όρους. Η σημασία του συγκεκριμένου εγγράφου έγκειται στο γεγονός ότι θεσμοθετεί τα πρώτα καταστατικά και συστατικά στοιχεία του καθεστώτος του Αγίου Όρους και παράλληλα διασφαλίζει μια σειρά ειδικών προνομίων για τους μοναχούς της αθωνικής μοναστικής πολιτείας, τα οποία σχετίζονται με το άσυλο, τον ανεμπόδιστο και απαραβίαστο τρόπο ζωής των αγιορειτών μοναχών, καθώς και με τη θέσπιση φορολογικών απαλλαγών για τους ίδιους. Η μελέτη μας παραθέτει την νέα διπλωματική έκδοση και την πρώτη μετάφραση του εν λόγω εγγράφου στη νεοελληνική γλώσσα, παρουσιάζοντας, παράλληλα, ορισμένες φιλολογικές παρατηρήσεις που προέκυψαν κατά τη μελέτη αυτού του καταστατικού κειμένου του Αγίου Όρους.

Λέξεις-κλειδιά: Άγιον Όρος, Βασίλειος Α΄ Μακεδών, Βυζαντινά έγγραφα, Βυζαντινό Δίκαιο, Βυζαντινά σιγίλλια

The sigillion of Basil I the Macedonian, issued in June 883, is the earliest constitutional text of Mount Athos. Its importance lies in establishing the basic principles governing Mount Athos' exceptional status, while simultaneously securing a range of special privileges for the monks of the Athonite monastic communities. These privileges

ORCID 0009-0005-4796-5322

¹ Μια πρώτη μορφή της παρούσας μελέτης παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο Η΄ Διεθνές Συνέδριο Ελληνικών Σπουδών του Τμήματος Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας (15–17 Απριλίου 2025). Εκφράζουμε ξεχωριστές ευχαριστίες στον κο Αναστάσιο Νικόπουλο, Καθηγητή Ιστορίας του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου και των Θεσμών του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, για τον γόνιμο διάλογο που αναπτύξαμε σχετικά με επιμέρους τεχνικούς όρους του συγκεκριμένου εγγράφου.

concern asylum, the unobstructed and inviolable way of life of the Athonite monks, as well as their tax exemption. This paper offers a new edition of this document, as well as its first translation into Modern Greek, while also providing a detailed philological commentary on this document's content.

Keywords: Mount Athos, Basil I the Macedonian, Byzantine documents, Byzantine law, Byzantine sigillia

Εισαγωγή

Το σιγίλλιο του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄² εκδόθηκε τον Ιούνιο του έτους 883 και συνιστά ένα εκ των σημαντικότερων σωζόμενων εγγράφων του αρχείου του Αγίου Όρους. Διασώζεται σε αντίγραφο του πρωτοτύπου, το οποίο πιθανώς χρονολογείται τον 12^ο αι., και εκδόθηκε διπλωματικά από τη Δ. Παπαχρυσάνθου το 1975³ στον έβδομο τόμο της σειράς *Archives de l'Athos*, ο οποίος επικεντρώνεται αποκλειστικά στην έκδοση και τον σχολιασμό των εγγράφων του Πρωτάτου του Αγίου Όρους. Αφορμή για την έκδοση αυτού του εγγράφου (*occasio legis*) στάθηκαν οι αξιώσεις της κραταιάς κατά τον 9^ο αι. μονής του Κολοβού για τη θέσπιση διακριτών ορίων μεταξύ του αθωνικού χώρου και των προαθωνικών περιοχών. Εντούτοις, η πραγματική αιτία (*ratio legis*) της έκδοσης του σιγιλίου υπήρξε αναμφίβολα η ανάγκη χορήγησης ενός ειδικού προνομιακού καθεστώτος στην υπό διαμόρφωση τότε αθωνική μοναστική πολιτεία, μια επιλογή που βρίσκεται σε πλήρη στοίχιση με την πολιτική που ακολούθησε το Βυζάντιο και σε άλλα σύγχρονα ζητήματα της θρησκευτικής, εκκλησιαστικής και πολιτικής ζωής του.⁴

Η δεσπόζουσα σημασία του συγκεκριμένου σιγιλίου έγκειται στο γεγονός ότι αφενός θεσμοθετεί τα πρώτα καταστατικά και συστατικά στοιχεία του καθεστώτος του Αγίου Όρους και αφετέρου διασφαλίζει μια σειρά ειδικών προνομίων για την αθωνική μοναστική πολιτεία, τα οποία σχετίζονται άμεσα με το άσυλο, τον

² Για τον Βασίλειο και την πολιτική του, βλ. *Παΐδας*, Δύο παραιναιτικά κείμενα, 32–45. Ωστόσο, ο μελετητής δεν κάνει καμία αναφορά στο σιγίλλιο του 883. Βλ. και *Παΐδας*, Δύο παραιναιτικά κείμενα, 33, υποσ. 20, όπου παρατίθεται όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία αναφορικά με το βίο και την πολιτική του Βασιλείου.

³ Για την έκδοση του εγγράφου, βλ. Βασιλείου Α΄ Σιγίλλιον.

⁴ Βλ. σχετικά *Νικόπουλος*, Διάπλαση, 61 και *Νικόπουλος*, Άνακάθαρος, 63–64 και 67.

ανεμπόδιστο και απαραβίαστο τρόπο ζωής των αγιορειτών μοναχών, καθώς και με τη θέσπιση φορολογικών απαλλαγών για τους ίδιους. Ως εκ τούτου, το σιγίλλιο του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνας έχει δικαίως χαρακτηριστεί από τον Α. Νικόπουλο ως το πρώτο στην πραγματικότητα Τυπικό του Αγίου Όρους.⁵

Στην έκδοση του εγγράφου από την Παπαχρυσάνθου είναι εμφανές πως η μελετήτρια αδυνατεί να αναγνώσει το μεγαλύτερο μέρος του προοιμίου του σιγιλλίου, δηλαδή τους πρώτους τέσσερις στίχους, εκτιμώντας πως οι δυσανάγνωστες λέξεις που παραδίδονται σε αυτούς είναι περίπου 35. Σε αυτό το σημείο, οφείλουμε να σημειώσουμε πως οι μελετητές του Εθνικού Κέντρου Ερευνών της Γαλλίας, οι οποίοι επωμίστηκαν κατά τις προηγούμενες δεκαετίες την έκδοση των εγγράφων των αθωνικών μονών, δεν προέβησαν σε μια *in situ* εξέταση των αγιορειτικών εγγράφων, αλλά βασίστηκαν σε προγενέστερες, και ασφαλώς όχι υψηλής ποιότητας, φωτογραφίες που ελήφθησαν από τον G. Millet. Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο δεδομένο δυσχέραινε σημαντικά την προσπάθεια των ερευνητών να είναι πάντοτε σε θέση να διαβάσουν όλα τα σημεία αυτών των κειμένων. Κατά το πρόσφατο παρελθόν, είχαμε την ευκαιρία να επισκεφτούμε το Άγιον Όρος και να προχωρήσουμε σε μια επιτόπια εξέταση του σιγιλλίου του 883. Αυτή η ενέργεια μάς επέτρεψε να διαβάσουμε ακόμη 20 λέξεις και αποσπάσματα λέξεων από το προοίμιο αυτού του εγγράφου, καθώς και να διορθώσουμε μια παρανόηση της εκδότριας στον στίχο 5, δικαιολογώντας με αυτόν τον τρόπο την νέα διπλωματική έκδοση του εγγράφου από εμάς. Στη συνέχεια, παρατίθεται η έκδοση του σιγιλλίου του 883 από εμάς, η μετάφραση του εγγράφου στη νεοελληνική γλώσσα και ακολουθούν ορισμένες φιλολογικές παρατηρήσεις επί του περιεχομένου του εν λόγω καταστατικού κειμένου. Σε αυτό το σημείο, θα θέλαμε να εκφράσουμε τις ειλικρινείς μας ευχαριστίες προς την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους για τη δυνατότητα που μας έδωσε να προβούμε στην επιτόπια εξέταση του εγγράφου όπως και για την παραχώρηση της άδειας δημοσίευσης της φωτογραφίας του σιγιλλίου του 883.

⁵ Βλ. σχετικά Νικόπουλος, Διάπλαση, 59. Στην ίδια μονογραφία, στις σελίδες 59–84, ο Α. Νικόπουλος προχωρά για πρώτη φορά σε μια εμβριθή νομική ανάλυση του περιεχομένου αυτού του σιγιλλίου, συζητώντας, παράλληλα, τα πορίσματα της προγενέστερης έρευνας. Η πολύπλευρη σημασία αυτής της μονογραφίας στο πεδίο μελέτης της ιστορίας και των θεσμών του Αγίου Όρους έχει ήδη επισημανθεί σε δύο προσφάτως δημοσιευθείσες βιβλιοκρισίες, βλ. σχετικά Gousgouriotis, Διάπλαση και Χαρίζανης, Διάπλαση. Για τις απόψεις προγενέστερων ερευνητών (Ν. Σβορώνος, Δ. Νικολακάκης, Π. Λαζαράτος) σχετικά με το σιγίλλιο του 883, βλ. και Νικόπουλος, Διάπλαση, 83–84.

Νέα διπλωματική έκδοση

||¹[...]ους τον κοσμο[ν] [...] εαυτούς ἀναπνευσις ||²[...]ωνες λά[...][...] κάλυ[...][...] ||³[...]κομενους οσω γαρ μαλλον [...] συν [...] θορύβοις εαυτούς διεστησαν τοσουτ[...][...] ||⁴χρεῶν ἔστιν και τουτου του παρενοχλησεως [...] καθίστασθαι τον οἰκείον σκοπον ανα-||⁵πληροῖεν καὶ παρασχοντας εαυτους⁶ τας προσηκουσας ὕμνωδιας καὶ δοξολογιας τῷ τῶν ||⁶ἀπάντων καλ[ῶν] χορηγῶ[?] προσαναφέρειν. Διὸ και τους τον ερημικον βίον ελομενους και τας κατα-||⁷μονὰς καὶ διατριβὰς εν τῷ του Ἀθωνος λεγομένω ὄρει ποιησαμένους και τὰς εὐτελεῖς σκη-||⁸νὰς εἰς ἀεὶ πηξαμένους, παρὰ τῶν ἐπιχωριαζόντων και τῷ ὄρει τούτω προσομορουντων ||⁹[ἐπη]ραζομενων και μὴ συγχωρουμενων καθαρῶς και ἀταράχως τα τοῦ οἰκείου λογισμοῦ ||¹⁰ διεκτελεῖν, ἢ θεοσυνέργητος ημῶν βασιλεία δίκαιον ἠγήσατο δια τοῦδε ἡμῶν τοῦ σιγιλλίου ||¹¹ τοῦ [λ]οιποῦ ἀθορύβους και ἀταράχους διάγειν, εὐχεσθαι τε ὑπερ τῆς ημῶν γαληνότητος και ||¹² ὑπερ παντὸς του τῶν χριστιανῶν συστήματος. Ὅθεν και εξασφαλιζόμεθα παντας, ἀπό τε ||¹³ στρατηγῶν, βασιλικῶν αν(θρώπ)ων και εως ἐσχατου αν(θρώπ)ου τοῦ δουλείαν καταπιστευομένου, ἔτι δὲ ||¹⁴ και ιδιώτας και χωριάτας και εως του εν τω μύλωνι ἀλήθοντος, ἵνα μὴ ἐπηρεάση τις τους ||¹⁵ αυτοὺς μο(να)χ(ούς), αλλα μηδε καθως εστιν τοῦ Ερισου ἢ ἔνορία και την εσω προς τῷ τοῦ Ἄθωνος ορει ||¹⁶ εἰσέρχεσθαι τινας, μητε ποιμένας μετα τῶν ποιμνίων αὐτῶν μητε βουκόλους μετα τῶν βου-||¹⁷κολίων αὐτῶν μητε απλως κτήνη τα οἰαδήποτε, μητέ τινα ζαλην και ταραχην παρα τινος ||¹⁸ εἰς τοὺς προειρημένους ανδρας γίνεσθαι. Τοῖγάρουν κ(αί) iubemus ἀπο τοῦ παρόντος iunius ||¹⁹ μηνο(ς) τῆς ἐνισταμένης πρωτης ἰνδ(ικτιῶνος) διαφυλαττεσθαι και τὸ μοναστήριον το ἐκεῖσε ἀρτίως ||²⁰ κατασκευασθὲν παρα Ιωαννου τοῦ λεγομενου Κολοβου και τους εν τω προρηθεντι τοῦ Ἄθωνος ||²¹ ὄρει ασκητὰς ἀπο παντων τῶν προειρημένων παρενοχλησεων ἐλευθέρους και αδιασειστους, ||²² του τολμῶντος προς εναντίωσιν τῶν παρ' ημῶν ευσεβῶς εγκελευσθέντων τι διαπράξασθαι ||²³ [ὑ]φορουμένου τον ἐκ της ημετέρας αγανακτησεως επαχθησόμενον αὐτῷ κίνδυνον, ἀρκουμενων ||²⁴ ἀπάντων τῇ επιδειξει και μόνη τοῦ παρόντος ημῶν σιγιλλίου, γραφεντος μηνὶ και ἰνδ(ικτιῶνι) ||²⁵ τοις προγεγραμμένοις, ἐν ᾧ και τὸ ἡμέτερον ευσεβες και θεοπροβλητον υπεσημηνατο κράτος. ||²⁶ Αναγνῶντες οἰκεία χειρὶ υπεσημηναμεθα +

⁶ παρασχοντας εαυτους : π[. +15 ..]οιεν Papachrysanthou.

Σιγίλλιο του αυτοκράτορα Βασιλείου Α του Μακεδόνας, το οποίο εκδόθηκε τον Ιούνιο του 883. Το σιγίλλιο σώζεται στο εικονιζόμενο έγγραφο, το οποίο είναι αντίγραφο του 12^{ου} αι. και βρίσκεται στα αρχεία του Πρωτάτου του Αγίου Όρους. Η άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας του εγγράφου δόθηκε από την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους

Μετάφραση στη νεοελληνική γλώσσα

... τον κόσμο ... [ώστε να μπορούν] αυτοί να αναπνεύσουν ξανά ... ενόχλησαν αυτούς (= τους μοναχούς του Άθωνος) με ταραχές ... είναι χρέος αυτού που [δημιούργησε] την ενόχληση [να αφήσει τους μοναχούς] να εκπληρώσουν τον σκοπό τους και [οι μοναχοί], παρέχοντας τους εαυτούς τους, να απευθύνουν τις αρμόζουσες υμνωδίες και δοξολογίες στον χορηγό κάθε καλού. Για αυτό το σκοπό, και για εκείνους που επέλεξαν τον ερημικό βίο και για όσους κατασκεύασαν οικήματα στο όρος το λεγόμενο του Άθωνος και για αυτούς που θεμελίωσαν για πάντα [εκεί] τα ταπεινά σκηνώματά τους, επειδή παρενοχλούνται από κάποιους γειτνιαζόντες και από ορισμένους που διέρχονται [από την περιοχή του Άθωνα] και παρεμποδίζονται να εκτελούν αποκλειστικά και ατάραχα τον βίο τους, η βασιλεία μας, η οποία συνεργάζεται με το Θεό, αποφάσισε ότι είναι δίκαιο μέσω αυτού εδώ του σιγιλλίου [οι μοναχοί του Άθωνος] να ζουν από εδώ και στο εξής ήσυχοι και ατάραχοι, [ώστε να μπορούν να] προσεύχονται και για τη δική μας γαλήνη και για όλο το σύνολο των Χριστιανών. Γι' αυτό και προστατεύουμε όλους [τους μοναχούς] από στρατηγούς, όργανα της κρατικής εξουσίας και έως τον τελευταίο εισπράκτορα των φόρων· ακόμη και από απλούς πολίτες, χωρικούς, και έως και από αυτόν που αλέθει στο μύλο, ώστε να μην ενοχλήσει κάποιος αυτούς τους μοναχούς, και ούτε [να μπορεί] να εισέλθει κάποιος [στην περιοχή τους], η οποία εκτείνεται από την περιφέρεια της Ίερισσού και προς το εσωτερικό του Άθωνος, ούτε οι βοσκοί προβάτων με τα κοπάδια τους ούτε οι βοσκοί βοδιών με τα κοπάδια τους ούτε γενικά οποιοδήποτε ζώο, ούτε κάποια αναστάτωση και ταραχή να δημιουργείται στους προαναφερθέντες ανθρώπους [= στους μοναχούς]. Συνεπώς, διατάζουμε από τον παρόντα μήνα Ιούνιο της πρώτης ινδικτιώνος να προστατεύονται από όλες τις προλεχθείσες παρενοχλήσεις και το μοναστήρι που μόλις κτίστηκε εκεί [= στον Άθωνα] από τον Ιωάννη τον λεγόμενο Κολοβό και οι ασκητές στο προαναφερθέν όρος του Άθωνος, [ώστε να είναι] ελεύθεροι και αδιατάρακτοι. Εκείνος που θα τολμήσει να διαπράξει κάτι αντίθετο στις ευσεβώς [διατυπωμένες] διαταγές μας, θα καμφθεί από τη δυσβάσταχτη για αυτόν ζημία [που θα προκύψει] από τη δική μας οργή. Ας αρκούνται όλοι και μόνο στην επίδειξη του παρόντος σιγιλλίου μας, το οποίο συντάχθηκε κατά τον προαναφερθέντα μήνα και την προλεχθείσα ινδικτιώνα και υπέγραψε η ευσεβής και εκλεγμένη από το Θεό βασιλεία μας. Αφού διαβάσαμε [το έγγραφο], υπογράψαμε με το χέρι μας +

Φιλολογικός σχολιασμός

Στο προοίμιο του σιγιλλίου γίνεται λόγος για κάποιους εξωτερικούς περισπασμούς που εμπόδιζαν τους μοναχούς να ασκούνται ανεμπόδιστα και να υμνούν χωρίς οχλήσεις τον Θεό: «||¹[...]ους τον κοσμο[ν] [...] εαυτούς άναπνευσις ||²[...]ωνες λά[...] [...] κάλυ[...] [...] ||³[...]κομενους οσω γαρ μαλλον [...] συν [...] θορύβοις εαυτούς διεστησαν τοσουτ[...] ||⁴χρεών έστιν και τουτου του παρενοχλησεως [...] καθίστασθαι τον οικείον σκοπον ανα-||⁵πληροίεν και παρασχοντας εαυτους τας προσηκουσας ύμνωδιας και δοξολογιας τώ τών ||⁶απάντων καλ[ών χορηγώ?]

προσαναφέρειν». Στη συνέχεια, το έγγραφο εξειδικεύει το περιεχόμενό του, κάνοντας λόγο για ορισμένα άτομα τα οποία συνήθιζαν να επιχωριάζουν εντός του αθωνικού χώρου, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο όχληση στους μοναχούς, ανωμαλία που το σιγίλλιο του 883 στοχεύει να αποκαταστήσει: «Διὸ και τους τον ερημικον βιον ελομενους και τας κατα-||⁷μονὰς καὶ διατριβάς εν τῷ του Αθωνος λεγομένω ὄρει ποιησαμένους καὶ τὰς εὐτελεῖς σκη-||⁸νὰς εἰς αἰὶ πηξαμένους, παρὰ τῶν ἐπιχωριαζόντων καὶ τῷ ὄρει τούτω προσομορουντων ||⁹ [ἐπη]ρεαζομενων καὶ μὴ συγχωρουμενων καθαρῶς καὶ ἀταράχως τα τοῦ οἰκείου λογισμοῦ ||¹⁰ διεκτελεῖν, ἢ θεοσυνέργητος ημῶν βασιλεια δίκαιον ἡγήσατο δια τοῦδε ἡμῶν τοῦ σιγιλλίου ||¹¹ τοῦ [λ]οιποῦ ἀθορύβους καὶ ἀταράχους διάγειν, εὐχθεσθαι τε ὑπερ τῆς ημῶν γαληνότητος καὶ ||¹² ὑπερ παντός του τῶν χριστιανῶν συστήματος».

Θα θέλαμε να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στους στίχους 6–8, όπου, όπως επεσήμανε ορθῶς στο πρόσφατο παρελθόν ο Α. Νικόπουλος, το σιγίλλιο ακολουθεῖ την κατά τον 9^ο αι. (και φυσικά και μεταγενέστερα) διάκριση του αθωνικού μοναχισμού σε ερημίτες, κελλιώτες και εγκαταβιούντες σε κοινόβια και λαύρες: «τους τον ερημικον βιον ελομενους και τας κατα-||⁷μονὰς καὶ διατριβάς εν τῷ του Αθωνος λεγομένω ὄρει ποιησαμένους καὶ τὰς εὐτελεῖς σκη-||⁸νὰς εἰς αἰὶ πηξαμένους».⁷ Ο όρος *καταμονή* απαντά συχνά σε κείμενα της βυζαντινής γραμματείας και φαίνεται πως είναι μια πολύσημη λέξη. Σε αρκετές περιπτώσεις, ισοδυναμεί με την έννοια της διαμονής σε έναν τόπο. Ορισμένες φορές ο όρος συνοδεύεται από παράγωγα των ρημάτων *ποιῶ* και *ποιούμαι*. Σε αυτά τα χωρία, η φράση είναι συνώνυμη είτε με την παραμονή (σύντομη ή πιο μακρόχρονη) σε έναν τόπο⁸ (συχνά σε κάποιο μοναστικό ενδιαίτημα)⁹ είτε με την κατασκευή ενός οικήματος (κατά κύριο λόγο μικρής κλίμακας). Αξίζει να σημειωθεί πως ιδιαίτερα η πρώτη σημασία, αυτή της διαμονής σε έναν τόπο, απαντά συχνά σε μοναστικά έγγραφα, συμπεριλαμβανόμενων ορισμένων εγγράφων των αρχείων του Αγίου Όρους, και κείμενα της αγιολογικής γραμματείας. Από την άλλη, όμως, στις παραλλαγές Β και C του λεξικού *Περὶ λέξεων διαφόρων* του Ιωάννη Φιλοπόπου (6^{ος} αι.) διαπιστώνουμε πως η λέξη *καταμονή* είναι συνώνυμη των λέξεων *μονή* και *μοναστήριον*: «μονή· ἢ καταμονή ἢ τὸ μοναστήριον».¹⁰ Ἐτσι, στην περίπτωση του χωρίου που απαντά στο σιγίλλιο του 883, θα μπορούσαμε σε πρώτο επίπεδο να υποθέσουμε πως η λέξη *καταμονάς*, συνοδευόμενη από τη λέξη *διατριβάς*, η οποία επίσης ισοδυναμεί είτε με την παραμονή σε έναν τόπο είτε με τη δημιουργία κάποιου οικήματος, αναφέρεται είτε γενικότερα

⁷ Βλ. σχετικά Νικόπουλος, *Διάπλαση*, 27–29, 66.

⁸ Βλ. ενδεικτικά ένα χωρίο στην *Ιστορία Ῥωμαϊκή* του Νικηφόρου Γρηγορά (14^{ος} αι.) σχετικά με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ο οποίος, αφού άφησε τη σύζυγο και τις υπηρέτριές του, μπορούσε πλέον ανενόχλητος να ζει και να διαμένει στον χώρο των βασιλικών ανακτόρων: «... ὁ δὲ τὴν γυναῖκα καὶ τὰς θεραπαινίδας περὶ τὸν οἶκον ἀφείς αὐτὸς περὶ τὰ βασιλεια ἀπρόϊτον τοῦ λοιποῦ τὴν διατριβὴν καὶ καταμονὴν ἐποιεῖτο» (Nicerphori Gregorae Historia, 1.412–413, 24–1).

⁹ Βλ. ενδεικτικά «... ὥστε καὶ αὐτὰς τὰς καταμονὰς καὶ τοῖς κελλίοις ἐν ᾧ κατέμενον» (Nikon Taktikon, Πρόλογος, 22, 6–7) και «... καὶ τὴν μέχρι θανάτου καταμονὴν ἐν τῷ μοναστηρίῳ» (Theoleptos of Philadelphia, Monastic Discourses, 1, 63).

¹⁰ Iohann. Philop. De vocabulis (recensio B), μ 3 και Iohann. Philop. De vocabulis (recensio C), μ 10.

στην παραμονή μοναχών στον Άθωνα είτε στην κατασκευή οικημάτων (αγνώστου τύπου) από τους ίδιους.

Μεταβαίνοντας στη φράση *εὐτελείς σκηνάς* των στίχων 7–8, θα μπορούσε κάποιος, εν πρώτοις, να θεωρήσει πως ο συνδυασμός αυτών των λέξεων με τη φράση *εἰς ἀεὶ πηξαμένους* (στ. 8) αναφέρεται κυριολεκτικά στην κατασκευή μοναστικών ενδιατημάτων από τους Αθωνίτες μοναχούς, τα οποία οι ίδιοι στόχευαν να διατηρηθούν για πάντα. Όπως προαναφέρθηκε, κατά τον Νικόπουλο σε αυτό το χωρίο λαμβάνονται υπόψη οι τρεις υπάρχοντες τύποι μοναχισμού στον Άθωνα του τελευταίου τετάρτου του 9^{ου} αι.: οι ερημίτες (*τους τον ερημικον βίον ελομενους*), οι κελλιώτες (*και τας καταμονάς και διατριβάς εν τῷ του Αθωνος λεγομένω ὄρει ποιησαμένους*) και οι εγκαταβιούντες σε κοινόβια και λαύρες (*και τὰς εὐτελείς σκηνάς εἰς ἀεὶ πηξαμένους*).¹¹ Αρχικά, πρέπει να σημειώσουμε πως οι ὅροι *καταμονή* και *διατριβή*, όταν είναι συνώνυμοι με την έννοια του μοναστικού οικήματος, δεν συνδέονται με κάποιον συγκεκριμένο τύπο ενδιαιτήματος. Συνεπώς, η απόδοσή τους ως κελλιών είναι κάπως επισφαλής. Κατά τη γνώμη μας, θα ήταν προτιμότερο να θεωρηθούν ως ὅροι αναφερόμενοι σε αγνώστων τύπων μοναστικά οικήματα, πρακτική που υιοθετήθηκε και στη μετάφραση του κειμένου από εμάς στη νεοελληνική γλώσσα, αποδίδοντας τους δύο ὅρους γενικά ως *οικήματα*. Δευτερευόντως, η λέξη *σκηνή* δεν θα μπορούσε να συνδεθεί με τις λαύρες και τα κοινόβια, καθώς ο ὅρος αντιστοιχεί κατά κύριο λόγο σε μικρής κλίμακας παραπήγματα.¹² Τεκμηριώνοντας περαιτέρω τη θέση μας, θεωρούμε πως δεν είναι τυχαία η φράση *εἰς ἀεὶ* δίπλα από τη λέξη *σκηνάς*, καθώς πιθανώς θέλει να υπονοηθεί ότι αυτά τα παραπήγματα, αν και μικρά το μέγεθος, θεμελιώθηκαν με τέτοιο τρόπο, ὥστε να παραμείνουν εκεί για πάντα. Σε αυτή την περίπτωση, η τριμερής κατά Νικόπουλο διάκριση του Αθωνικού μοναχισμού στο σιγίλλιο του 883 είναι ορθή, αλλά θα πρέπει να υπάρξει μια διαφοροποίηση: οι ὅροι *καταμονάς* και *διατριβάς* πιθανώς αντιστοιχούν σε κάπως μεγαλύτερου μεγέθους μοναστικά καθιδρύματα (λαύρες ή κοινόβια).¹³

Ωστόσο, σε αυτό το συγκεκριμένο χωρίο εικάζουμε πως συνυπάρχουν μια κυριολεκτική και μια μεταφορική χροιά της φράσης *τὰς εὐτελείς σκηνάς εἰς ἀεὶ πηξαμένους*. Λαμβάνοντας υπόψη τα χωρία ὅπου οι ὅροι *εὐτελής* και *σκηνή* εμφανίζονται μαζί σε προγενέστερα και μεταγενέστερα του σιγιλίου του 883 σωζόμενα κείμενα, παρατηρούμε πως και στις τρεις περιπτώσεις (Ισίδωρος Πηλουσιώτης, Ιάκωβος μοναχός, Θεόδωρος Μετοχίτης) η φράση χρησιμοποιείται μεταφορικά, προκειμένου

¹¹ Βλ. παραπάνω υποσ. 7.

¹² Βλ. σχετικά *Lampe*, PGL, 1236–1237 (λήμμα *σκηνή*) και *Lust/Eynikel/Hauspie*, *Lexicon of the Septuagint* (λήμμα *σκηνή*).

¹³ Βλ. και ορισμένες περιπτώσεις ταύτισης της λέξης *διατριβή* με τον ὄρο *μοναστήριον* σε βυζαντινά λεξικά: «φροντιστήριον: διατριβή ἢ μοναστήριον» (Συναγωγή λέξεων χρησίμων, φ 204· Συναγωγή λέξεων χρησίμων (Σβ), 409, 19· Phot., φ 306· Suda, φ 734· Pseudo-Zonaras, 1825, 17–18· *Etym. magn.*, 800, 55).

να δηλώσει την ευτέλεια και την προσωρινή υπόσταση της επίγειας ζωής,¹⁴ άποψη που απαντά, άλλωστε, συχνά σε κείμενα της χριστιανικής γραμματείας. Έτσι, μελετώντας τις προγενέστερες εμφανίσεις αυτού του νοηματικού συνόλου και συνυπολογίζοντας το γεγονός ότι το χωρίο του σιγιλλίου του 883 αναφέρεται σε μοναχούς, θεωρούμε πως, ταυτόχρονα με την κυριολεκτική, υφίσταται και μια μεταφορική χρήση της φράσης: η επίγεια ζωή των Αθωνιτών κελλιωτών μοναχών παρουσιάζεται μεταφορικά ως ένα ευτελές παράπηγμα, στο οποίο, όμως, έχουν τεθεί γερά θεμέλια λόγω του ασκητικού τρόπου ζωής των μοναστών, το παράδειγμα βίου των οποίων θα στέκει εις το διηνεκές, δηλαδή και μετά από το πέρας της επίγειας παρουσίας τους. Εντέλει αυτή η πιθανή διττή χροιά του συγκεκριμένου χωρίου μάς ώθησε να αποδώσουμε τη φράση *εύτελεις σκηνάς* ως *ταπεινά σκηνώματα*. Η λέξη *σκήνωμα* στη νεοελληνική γλώσσα αναφέρεται στο λείψανο ενός αγίου, όμως στη δική μας μετάφραση χρησιμοποιούμε τον όρο με τη διττή, βυζαντινή του σημασία: 1. σαρκίο, 2. οίκημα μικρής κλίμακας.¹⁵

Στη συνέχεια, στο κυρίως μέρος του εγγράφου ορίζεται ρητά η προστασία που παρέχει ο αυτοκράτορας στους αθωνίτες μοναχούς από κάθε άνθρωπο οποιασδήποτε κοινωνικής τάξης (από τους στρατηγούς έως αυτόν που αλέθει στο μύλο), προκειμένου οι μοναχοί του Άθωνος να μην υπόκεινται σε οποιαδήποτε κοσμική ενόχληση: «Ὅθεν καὶ εξασφαλίζομεθα παντας, ἀπό τε ||¹³ στρατηγῶν, βασιλικῶν ἀν(θρώπ)ων καὶ εὗς ἐσχάτου ἀν(θρώπ)ου τοῦ δουλείαν καταπιστευομένου, ἔτι δὲ ||¹⁴ καὶ ιδιώτας καὶ χωριάτας καὶ εὗς του ἐν τῷ μύλῳ ἀλήθοντος, ἴνα μὴ ἐπηρέαση τις τοὺς ||¹⁵ αὐτοὺς μο(να)χ(οὺς)». Ο Α. Νικόπουλος, εξετάζοντας ενδελεχώς τους συγκεκριμένους στίχους του σιγιλλίου, αποφαινεται ορθώς πως αυτές οι διατάξεις θεσπίζουν ειδικές φορολογικές απαλλαγές και ένα καθεστώς ασυλίας για τους Αθωνίτες μοναχούς, ώστε να ενισχυθεί η μοναστική πολιτεία του Άθωνα και να αποκτήσει αυτοτέλεια και αυτονομία.¹⁶ Σχετικά με το ρήμα *ἐπηρέαση*, όμως, ο Α. Νικόπουλος θεωρεί πως ο όρος συνδέεται αποκλειστικά με την τακτική και έκτακτη φορολογία και την υποχρέωση αποπληρωμής τους, για τις οποίες το σιγίλλιο του 883 θεσπίζει την απαλλαγή για τους μοναχούς του Άθωνα.¹⁷ Ὡστόσο, εφόσον στους προηγούμενους στίχους του εγγράφου γίνεται λόγος και για μια σειρά άλλων,

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά Ισιδωρος Πηλουσιώτης Ἐπιστολαί, 1.65, 17–18: «... Ἡ γὰρ παροῦσα ζωὴ, σκηνὴ ἔστιν εὐτελής, σύνδρομον ἔχουσα τῆ συμπίξει καὶ τὴν κατάλυσιν».

¹⁵ Πρβλ. καὶ τον ισχύοντα Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Ὄρους, ο οποίος ορίζει στο Ἄρθρο 4 ὅτι «Οὐδέποτε οὐδὲν τῶν ἐν τῷ Ἄθῳ Ἱερῶν Σκηνωμάτων δύναται νὰ ἐκτραπῆ τοῦ ἀρχικοῦ αὐτοῦ προορισμοῦ καὶ μετασηματισθῆ ταῖς κοσμικαῖς χρεῖαις» καὶ στο Ἄρθρο 128 ὅτι «Ἡ σύγχρονος κτήσις δύο σκηνωμάτων ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἀπαγορεύεται ἀπολύτως». Σε αυτές τις διατάξεις, ο όρος *σκήνωμα* περιλαμβάνει τόσο τις (κυρίαρχες) μονές ὅσο καὶ τα εξαρτήματα των μονῶν (κελλιά, σκήτες, καθίσματα).

¹⁶ Νικόπουλος, Διάπλαση, 67–79. Βλ. ειδικά τὴ σελ. 79, ὅπου ο Νικόπουλος ἐπισημαίνει εὐστοχα τὴν ἀντίφαση στους ἰσχυρισμούς της Δ. Παπαχρυσάνθου περὶ τῆς παρουσίας ἡ μὴ φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν στο σιγίλλιο του 883 (Παπαχρυσάνθου, Αθωνικός Μοναχισμός, 140, ὑποσ. 22 καὶ 142).

¹⁷ Βλ. Νικόπουλος, Διάπλαση, 76–78.

σύγχρονων κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων του Βυζαντίου (στρατηγοί, κρατικοί αξιωματούχοι, φοροεισπράκτορες, απλοί πολίτες, χωρικοί, γεωργοί) που δεν σχετίζονται με το φορολογικό σύστημα, τότε η αντωνυμία *τις* του στ. 14 ισοδυναμεί με το ότι κανείς από όλους τους παραπάνω δεν μπορεί να παρενοχλήσει τους Αθωνίτες μοναστές. Έτσι, ο όρος προσλαμβάνει φορολογικό χαρακτήρα μόνο σχετικά με τους εισπράκτορες φόρων και όχι και για τις υπόλοιπες επαγγελματικές ομάδες. Φυσικά, η σημασία της παρεμπόδισης ισχύει και για την ομόρριξη με τον τύπο *ἐπηρέαση* μετοχής [*ἐπη*]ραεζομενων (στ. 9), όπου γίνεται λόγος για την ενόχληση που δημιουργούσαν ορισμένοι επιχωριάζοντες και γειτνιάζοντες κοσμικοί, οι οποίοι δεν σχετίζονταν με το φορολογικό σύστημα, στην άσκηση των Αθωνιτών μοναχών.

Ακόμη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φράση *καί εως του εν τω μύλωνι ἀλήθοντος* του στ. 14, καθώς εικάζουμε πως εκεί ο συντάκτης του εγγράφου απηχεί ένα ευαγγελικό χωρίο, γεγονός που διέλαθε της προσοχής της προγενέστερης έρευνας. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η φράση δηλώνει την πρόθεση του συντάκτη του σιγίλλιου να προστατεύσει τους μοναχούς του Άθωνος από την ενόχληση από όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, είτε αυτοί ανήκαν στα υψηλότερα κλιμάκια της κρατικής διοίκησης (*στρατηγοί*) είτε εκτελούσαν μια ταπεινή χειρωνακτική εργασία, όπως αυτή του γεωργού που αλέθει το σιτάρι στο μύλο (*του εν τω μύλωνι ἀλήθοντος*). Δευτερευόντως, όμως, θεωρούμε πως εδώ απαντά και μια έμμεση αναφορά σε σχετικό χωρίο του *Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου*. Συγκεκριμένα, ο Χριστός, μιλώντας και νουθετώντας τους μαθητές του στο Όρος των Ελαιών για όσα επρόκειτο να συμβούν, αναφέρεται και στην ώρα της Δευτέρας Παρουσίας και της Μεγάλης Κρίσεως. Προσπαθώντας να εξηγήσει στους μαθητές πως ο κάθε άνθρωπος θα κριθεί κατά τα έργα του, φέρνει το παράδειγμα δύο γυναικών που αλέθουν σε ένα μύλο: η δίκαιη γυναίκα θα σωθεί, ενώ αυτή που διέπραξε άνομες πράξεις θα τιμωρηθεί: «... δύο ἀλήθουσαι ἐν τῷ μύλωνι, μία παραλαμβάνεται καὶ μία ἀφίεται» (Ματθ. 24, 41). Εξετάζοντας αυτή την απήχηση στο νοηματικό πλαίσιο του σιγίλλιου, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να εικάσουμε πως ο συντάκτης του εγγράφου αποτιμᾷ αρνητικά «αυτόν που αλέθει στον μύλο» και παρεμποδίζει την άσκηση των Αθωνιτών μοναχών, υπονοώντας πως θα λάβει την αντίστοιχη τιμωρία κατά την ημέρα της Κρίσεως. Στο πεδίο της εξηγητικής παράδοσης του Βυζαντίου, αξίζει να σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο ευαγγελικό εδάφιο προσέλκυσε την προσοχή εξεχόντων βυζαντινών θεολόγων, καθώς απαντά συχνά σε συναφή κείμενα επιφανών συγγραφέων της βυζαντινής γραμματείας, όπως οι Ωριγένης, Θεοδώρητος Κύρου, Ιωάννης Χρυσόστομος, Ισίδωρος Πηλουσιώτης, Θεοφύλακτος Αχρίδος και Ευθύμιος Ζιγαβηνός.

Συνοψίζοντας, το σιγίλλιο του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνας, το οποίο εκδόθηκε τον Ιούνιο του 883, κατέχει δεσπόζουσα θέση στο πεδίο των βυζαντινών εγγράφων του Αγίου Όρους. Θεσμοθετεί μια σειρά ιδιαίτερων προνομίων για τους Αθωνίτες μοναχούς, τα οποία σχετίζονται άμεσα με το άσυλο και τον απαραβίαστο τρόπο ζωής τους εκεί, καθώς και με φοροαπαλλαγές για τους μοναστές του Άθωνος. Τοιοιτοτρόπως, το σιγίλλιο του 883, το οποίο εκδόθηκε 90 χρόνια πριν από τον *Τράγο* του Ιωάννη Τσιμισκή, μπορεί με ασφάλεια να θεωρείται πλέον το πρώτο Τυπικό του Αγίου Όρους.

ΛΙΣΤΑ ΡΕΦΕΡΕΝΪΙ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge: griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jahrhunderts, ed. C. Hannick, τόμοι 1–2 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, Fontes et dissertations, 62.1–2), Freiburg im Breisgau 2014.
- Etymologicum magnum, ed. T. Gaisford, Oxford 1848 (ανατύπωση Amsterdam 1967).
- Iohannis Philoponi, De vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus (recensio B), ed. L. W. Daly (American Philosophical Society, Memoirs, 151), Philadelphia 1983, 55–94.
- Iohannis Philoponi, De vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus (recensio C), ed. L. W. Daly (American Philosophical Society, Memoirs, 151), Philadelphia 1983, 95–139.
- Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis, ed. J.A.H. Tittmann, vol. 1–2, Leipzig 1808 (ανατύπωση Amsterdam 1967).
- Nicephori Gregorae Byzantina Historia, edd. I. Bekker/L. Schopen, vol. 1–3 (Corpus scriptorum historiae Byzantinae), Bonn 1829–1855.
- Photii patriarchae lexicon (N–Φ), ed. C. Theodoridis, vol. 3, Berlin–New York 2013, 3–594.
- Suidae lexicon, ed. A. Adler, vol. 1–4 (Lexicographi Graeci, 1.1–1.4), Leipzig 1928–1935.
- Theoleptos of Philadelphia, The Monastic Discourses, ed. R.E. Sinkewicz (Studies and Texts 111), Toronto 1992.
- Βασιλείου Α΄ Σιγίλλιον: Actes du Prôtaton. Édition diplomatique, ed. D. Papachryssanthou (Archives de l'Athos, 7), Paris 1975, 177–181.
- Ισίδωρος Πηλουσιώτης Ἐπιστολαὶ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Θείας Γραφῆς: Patrologia Graeca 78, ed. J.P. Migne, Paris 1857–1866, 177–1048.
- Συναγωγή λέξεων χρησίμων, ed. I.C. Cunningham (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, 10), Berlin–New York 2003, 73–523.
- Συναγωγή λέξεων χρησίμων (Σβ): Anecdota Graeca, ed. L. Bachmann, vol. 1, Leipzig 1828, 3–422.

Литература – Secondary Works

- Gousgouriotis G., A.V. Nikoroulos, Η Διάπλαση του Αρχαίου Καθεστώτος του Αγίου Όρους, I: Η Βυζαντινή Περίοδος (8^{ος} – αρχές 15^{ου} αι.), Thessaloniki: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 2021 (Άγιορειτικά Άνάλεκτα, 1), pp. 570, ISBN 9789608062368, Porphyra 28 (2023) 43–45.
- Lampe G.W.H., A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961.
- Lust J./Eynikel E./Hauspie K., A Greek-English Lexicon of the Septuagint, Stuttgart 2003.
- Νικόπουλος Α., Η διάπλαση του αρχαίου καθεστώτος του Αγίου Όρους, I: Η Βυζαντινή Περίοδος (8^{ος} – αρχές 15^{ου} αι.) (Άγιορειτικά Ανάλεκτα, 1), Θεσσαλονίκη 2021 [Nikoroulos A., Hē diaplāsē tou archaiou kathestōtos tou Agiou Orou, I: I Vyzantinē Periodos (8os–archēs 15^{ou} ai.) (Hagioreitika Analekta, 1), Thessalonikē 2021].
- Νικόπουλος Α., «Ανακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων»: ἡ αἰφορία τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Βάρδα καὶ Φωτίου, Θεσσαλονίκη 2023 [Nikoroulos A., «Anakatharsis tōn palaiōn nomōn»: hē aiephoria tou Vyzantinou Dikaiou apo tēn epochē tōn Varda kai Phōtiou, Thessalonikē 2023].
- Παῖδας Κ.Δ.Σ., [Βασιλείος Α΄ Μακεδῶν], Δύο παραινετικά κείμενα προς τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό. Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια (Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας, 5), Αθήνα 2009 [Paídas K.D.S., [Vasileios Α΄ Makedōn], Dyō parainetika keimena pros ton autokratōra Leonta ST΄ ton Sofo. Eisagōgē – Metaphrasē – Scholia (Keimena Vyzantinēs Logotechnias, 5), Athēna 2009].

Παπαχρυσάνθου Δ., Ο Αθωνικός Μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση, Αθήνα 1992 [*Papachrysanthou D., Ho Athōnikos Monachismos: Arches kai organōsē, Athēna 1992*].

Χαριζάνης Γ., Αναστάσιος Β. Νικόπουλος, Η διάπλαση του αρχαίου καθεστώτος του Αγίου Όρους. I. Η Βυζαντινή Περίοδος (8^{ος} – αρχές 15^{ου} αι.), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών [Αγιορειτικά Ανάλεκτα 1], Θεσσαλονίκη 2021, σσ. 570 [ISBN: 978-960-8062-36-8]», Βυζαντινά 39 (2023) 296–302 [*Charizanēs G., Anastasios V. Nikopoulos, Hē diaplāsē tou archaiou kathestōtos tou Agiou Orous. I. Hē Vyzantinē Periodos (8os–archēs 15^{ou} ai.), Patriarchikon Hidryma Paterikōn Meletōn [Hagioreitika Analekta 1], Thessalonikē 2021, ss. 570 [ISBN: 978-960-8062-36-8] Vyzantina 39 (2023) 296–302*].

Georgios Gousgouriotis

Adjunct Professor, Department of Philology – University of Patras, Patras
gigous@upatras.gr

THE SIGILLION OF BASIL I THE MACEDONIAN (JUNE 883):
NEW EDITION AND PHILOLOGICAL COMMENTARY

The paper examines the sigillion of Basil I the Macedonian issued in June 883. The importance of this document lies in the fact that it is the first constitutional text of Mount Athos. My edition of the text adds 20 words or fragments of words in the prooimion and corrects a misreading proposed by D. Papachrysanthou. Aside from this, this paper offers the first translation of the text into Modern Greek and a few (but substantial) philological remarks on its content.

GIULIA ROSSETTO

Institut für Byzantinistik und Neogräzistik – Universität Wien, Wien
giulia.rossetto@univie.ac.at

RESTORING THE EUCHOLOGION: A NOTE ON MANUSCRIPT PARIS. GR. 328*

The codex Paris. gr. 328 (Diktyon 49900) is described for the first time by Henry Omont as a composite book.¹ Its older section, dating back to the 12th century, was restored and supplemented in the 14th century using palimpsest parchment.² While Omont briefly notes the palimpsest nature of the manuscript, he does not attempt to describe or identify the erased texts. Regarding its content, he mentions that the codex includes liturgies, an office for Lent, Apostle and Gospel readings, various prayers, and a fragment of a Psalter. With this short note, I aim to provide a more detailed analysis of the various components of this codex, with particular focus on the occasional prayers, and to identify its *scriptiones inferiores* insofar as possible using only a Wood's Lamp.³

Keywords: ms. Paris. gr. 328, Euchologia (prayer books), composite manuscripts, palimpsests, book culture in Byzantium

ORCID 0000-0002-0146-3694

* This article results from my affiliation with the FWF Project P 34090 “Liturgy, Libraries and Learning: The Evidence from Byzantine Euchologia”. The material for the present contribution was gathered during a research trip of the “Vienna Euchologia Project” (<https://www.oeaw.ac.at/en/imafo/research/byzantine-research/communities-and-landscapes/euchologia-project>) to the Bibliothèque Nationale de France (BNF) in Paris. The mission aimed to investigate the Byzantine Euchologia preserved in the BNF and collect and examine the occasional prayers found within them. I am grateful to team members Claudia Rapp, Eirini Afentoulidou, Daniel Galadza, Ilias Nesseris, and Elisabeth Schiffer for their feedback.

¹ Omont, *Inventaire*, I, 33–34.

² The manuscript is available online in black and white at <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11000024h>.

³ It is important to note that this palimpsest has yet to be photographed using multispectral imaging, which limits the identification of the erased texts to a preliminary stage.

Paris. gr. 328 is a small, pocket-format codex of 280 pages, measuring 170 × 140 × 55 mm.⁴ The size of its folia varies: 157 × 125 mm (p. 1); 150 × 125 mm (p. 33); 150 × 110 mm (p. 131), 140 × 110 mm (p. 277). All folia are made of parchment, except for pp. 131–132, which are made of paper. The folia of the Parisinus are organized into 19 quires, arranged as follows:

III, 4×8 (64), 1×8+1 (82), 1×6 (94), 2×8 (126), 1×8+1 (144), 1×6-1 (154),
1×6 (166), 1+1×8 (184), 5×8 (264), 1×6 (276), 1×2 (280), III'

The codex consists of five distinct codicological units, the contents of which are schematically summarized below. Each component will be addressed in turn in the following paragraphs.

Codicological Unit	Material	Date	Pages	Content
Codicological Unit 1	Parchment	12 th c.	1–32, 35–46, 49–94, 155–264	Euchologion
Codicological Unit 2	Parchment (palimpsest)	14 th c.	33–34, 47–48, 95–130, 133–154	CHR (one bifolio), BAS, PRES, two occasional prayers
Codicological Unit 3	Paper	14 th c.	131–132	Vespers of the Cathedral Office
Codicological Unit 4	Parchment	14 th c.	265–276	Psalter 1
Codicological Unit 5	Parchment (palimpsest)	14 th c.	277–280	Psalter 2

Codicological Units 1 and 2: The Euchologion

The largest portion of Paris. gr. 328, i.e., quires 1–17 (pp. 1–264), is occupied by a Byzantine prayer book (Euchologion), which is incomplete at its end.⁵ The title “Euchologion” is even inscribed in golden letters on the spine of the codex, a detail that Omont does not mention. Its content is arranged as follows.⁶

⁴ The manuscript is paginated, not foliated. On the dimensions of Euchologia manuscripts, see Rossetto, Building the *Euchologion*.

⁵ For an introduction to Byzantine prayer books and their content, see the entry Euchologion (by R. F. Taft) in ODB, II, 738; Velkovska, The Liturgical Books of the Byzantine Rite; Rapp – Afentoulidou – Galadza – Nesseris – Rossetto – Schiffer, Byzantine Prayer Books.

⁶ Bibliographic references are provided exclusively for the occasional prayers, as these have been the primary focus of the investigation.

Quire(s)	Page(s)	Content	Hand (corresponding to Codicological Unit)
1–5	1–77	Liturgy of John Chrysostom (CHR)	Hand 1 + Hand 2 (pp. 33–34, 47–48)
5	78–80	Εὐχή ἐπὶ κολλύβων εἰς μνήμην ἀγίου: <i>Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς</i> ⁷	Hand 1
5	80–82	Εὐχή ἐπὶ κολλύβων ἀδελφῶν κεκοιμημένων: <i>Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός, ὁ τὸν θάνατον καταργήσας</i> ⁸	Hand 1
6	83–89	Ἀκολουθία εἰς τὴν σύναξιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου	Hand 1
6	89–93	Ἀκολουθία εἰς τὰ ἅγια Φῶτα	Hand 1
6	94	Note by the copyist	Hand 1
7–9	95–130, 133	Liturgy of Basil (BAS)	Hand 2
9–10	133–152	Liturgy of the Presanctified Gifts (PRES)	Hand 2
10	153–154	Εὐχή ἐπὶ λοχουσίαν γυναικός; <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τοῦ χοῦς πλάσας τὸν ἄνθρωπον</i> ⁹	Hand 2
10	154	Εὐχή ἐπὶ ἐτέρας γυναικας; <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰ ἐν τῇ ὀθόνην εἰπῶν Πέτρῳ τῷ Ἀποστόλῳ</i> ¹⁰	Hand 2
11–17	155–264	Apostle and Gospel readings (<i>inc. mut.</i>) and various <i>akolouthiai</i> pp. 227–228: Εὐχή ἐπὶ ἄρρωστοῦντος; <i>Πάτερ ἅγιε ἰατρὲ ψυχῶν καὶ σωμάτων ὁ πέμψας τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πᾶσαν νόσον ἰώμενον καὶ ἐκ θανάτου λυτροῦμενον ἴασαι καὶ τὸν δοῦλόν σου</i> ¹¹	Hand 1

⁷ This is the same prayer for the kollyba of a saint (with the same title) as the one in the South Italian manuscript Ott. gr. 344 (Diktyon 65587), f. 130rv, from the 12th century. The prayer is edited in *Polidori*, *L'Eucologio della Grande Chiesa di Otranto*, 201 (n° 207).

⁸ The same prayer, under the more general title “Prayer for the deceased”, is found in the 8th-century South Italian manuscript Barb. gr. 336 (Diktyon 64879), f. 248rv edited in *Velkovska – Parenti*, *Evchologij Barberini Gr. 336, 449* (n° 264); in the 11th-century Constantinopolitan manuscript Coislin 213 (Diktyon 49354), ff. 88v–89r, edited in *Arranz*, *L'eucologio costantinopolitano*, 309; and in the already mentioned 12th-century manuscript Ott. gr. 344, f. 110rv, edited in *Polidori*, *L'Eucologio della Grande Chiesa di Otranto*, 182 (n° 170).

⁹ This childbed prayer, unedited, is also found in the 15th c. manuscript Barb. gr. 410 (Diktyon 64953), f. 134rv copied by the scribe Gerard from Patra or Methone (RGK III 144 and PLP 4142). This scribe was in Italy (Mantua) in 1430.

¹⁰ This is a quite generic prayer on midwives, and is also found, for instance, in manuscripts Borg. gr. 20 (Diktyon 65171), f. 70v; Patm. 690 (Diktyon 54929), f. 67rv; Paris. gr. 393 (Diktyon 49966), ff. 136v–137r, Paris. gr. 330 (Diktyon 49963), p. 125. For the text of the prayer see *Εὐχολόγιον*, ed. *Goar*, 263.

¹¹ This prayer for the sick is found in South Italian manuscripts: in the 8th century Barb. gr. 336, f. 195rv edited in *Velkovska – Parenti*, *Evchologij Barberini Gr. 336, 404* (n° 196); in the 10th century Crypt. Γ.β. VII (Diktyon 17899), ff. 80v–81r edited in *Passarelli*, *L'eucologio cryptense Γ.β. VII (sec. X)*, 125 (n° 189); in the 12th-century manuscript Ott. gr. 344, ff. 100v–101r, edited in *Polidori*, *L'Eucologio della Grande Chiesa di Otranto*, 175 (n° 152).

As the table illustrates, the Euchologion was copied by two distinct scribes at two different points in time. The oldest hand (Hand 1) copied the core of the book in a 12th-century calligraphic minuscule, which, at the current state of knowledge, is impossible to localize. The script is round and heavily traced, and the module is enlarged, all characteristic of the period marking the dissolution of the “Peterschrift” model.¹²

The section written by this hand, forming Codicological Unit 1, spans pp. 1–32, 35–46, 49–94, 155–264. It includes the Liturgy of John Chrysostom, three occasional prayers (not identified by Omont),¹³ Apostle and Gospel readings, akolouthiai, and a previously neglected scribal note. The latter is located on p. 94, the final page of the current quire six.¹⁴ In it, the prayer book is explicitly referred to as “Euchologion.” This note also includes a request to commemorate specific monks during the liturgy. It reads:¹⁵

Ἐν Κυρίῳ Θεῷ ἀδελφέ μου, ὅς τις ἔχεις τὸ τοιοῦτον Εὐχολόγιον, ἵνα ἔχῃς δι’ ἐντολῆς· δι’ ὅλου τοῦ χρόνου εἰς τὴν ἁγίαν λειτουργίαν διὰ προσκομ<ιδῆς> προσφοράς, ἐκ τρίτου μνημονεύειν τὰς γεγραμμένας ἐνταῦθα ψυχάς: Ματθαίου μοναχοῦ, Λεοντίου μοναχοῦ, Μακαρίου μοναχοῦ, Ἰωάννου μοναχοῦ, Σαμουὴλ καὶ Εὐδοκίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν καὶ Θεοδούλου μοναχοῦ [Empty space] Καὶ πᾶσαν ψυχὴν τῶν Χριστιανῶν.¹⁶

Later hands added several names in the blank space intentionally left by Hand 1. These names include: Νεῖλος μοναχός, Γεράσιμος μοναχός, Ἰωάννης ἱερεύς. Even more than the *synapte* ὑπὲρ τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης noted by Taft and Parenti on p. 5 of the Parisinus, this note strongly suggests that this Euchologion was created and

¹² For comparison, one can refer to the manuscript Lond. Add. Ms. 28817 (Diktyon 39068), which was copied in the year 1185 by the monk Cosmas (RGK I 217). This script of our Parisinus is assigned to the 11th century by Omont (*Omont*, Inventaire, 34). Taft and Parenti date it to the 13th century, though they do not provide an explanation for their reasoning. See: *Taft – Parenti*, Storia della liturgia di S. Giovanni Crisostomo, 711 n. 116; *Parenti*, Lanafora di Crisostomo, 571, n. 116.

¹³ The prayers are located on pp. 78–82 and 227–228. It is worth noting that, contrary to Omont’s description, there is no prayer on p. 224.

¹⁴ The original placement of quire six (pp. 83–94) remains uncertain; it is possible that these folia were originally located at the very end of the codex, following p. 264, after the akolouthiai. This hypothesis seems plausible, as pp. 83–93 also contain akolouthiai. Additionally, the text on p. 93 concludes with a decorative line, followed by blank space, while the scribal note occupies the entirety of p. 94. Such a note would be more appropriately positioned at the conclusion of the manuscript.

¹⁵ I have normalized the transcription.

¹⁶ Translation: “My brother in the Lord and in God, you who hold this Euchologion, so that you have by means of an order, throughout the year during holy liturgy, at the offerings of the oblation, to commemorate three times the souls mentioned here: monk Matthew, monk Leontios, monk Makarios, monk John, Samuel and Eudokia and their children, and monk Theodoulos. And every soul of the Christians”.

used in a monastic context.¹⁷ The place of origin is harder to infer; it should certainly be noted that the three occasional prayers written by Hand 1 are common in South Italian Euchologia. However, the limited sample of such prayers preserved in the manuscript makes it impossible to conclude that the codex is of South Italian origin, and its paleographical and codicological features are not characteristic of the region.

It is likely that the Euchologion copied by Hand 1 originally also included the Liturgies of Basil and the Presanctified Gifts, as well as additional occasional prayers. However, due to damage sustained by the prayerbook, these sections are no longer preserved in their original form within the Parisinus. To address these damages, Hand 2 (14th century) added several folia—pp. 33–34, 47–48, 95–130, and 133–154—forming Codicological Unit 2. By inserting pp. 33–34 and 47–48, he restored the outer bifolio of the third quire of the Euchologion, which had been damaged or lost. Additionally, Hand 2 added the Liturgy of Basil (pp. 95–130, 133),¹⁸ the Liturgy of the Presanctified Gifts (pp. 133–152),¹⁹ and two childbed prayers (pp. 153–154), which are fairly generic and do not reflect a specific regional tradition. To complete the defective Euchologion, Hand 2 used palimpsest parchment.

Codicological Unit 3: Vespers of the Cathedral Office

Codicological Unit 3 (pp. 131–132) consists of a single paper folio added between two folia containing the continuous text of the Liturgy of Saint Basil (pp. 130 and 133). The writing is datable to the 14th century, but is more trained, composed and calligraphic than the one used by Hand 2 in Codicological Unit 2 to restore the Euchologion. The folio preserves a section from the Vespers of the Cathedral office and does not appear to align with any other sections of the manuscript, except perhaps as a remnant of an incomplete Vespers introduction to the Liturgy of the Presanctified Gifts. As a result, its current placement within the manuscript appears to be out of context. Evidence of its liturgical use is clear from the numerous wax drops found on it, which are consistent with the use of candles during Vespers. The content of this folio is further detailed in the table below for reference.

¹⁷ Taft – Parenti, *Storia della liturgia di S. Giovanni Crisostomo*, 711 n. 116.

¹⁸ Cf. Fedwick, *Bibliotheca Basiliana Universalis*, IV.2, no. k5802. According to Parenti, *L'anafora di Crisostomo*, 571, n. 116, the folia containing the Liturgy of Basil were not copied by the same 14th-century hand (Hand 2) that restored the rest of the Euchologion. However, this is incorrect: the ductus and *mise en page* are identical, and additionally Hand 2 used palimpsest parchment for writing the text of the liturgies. The source of the recycled parchment used for writing the Liturgy of Basil was the same as that utilized for pp. 33–34 + 47–48 and pp. 95–130. For more details, see the discussion of the erased texts below.

¹⁹ What Omont identifies as an office for Lent (*officium quadragesimae*) is, in fact, the Liturgy of the Presanctified Gifts. This liturgy was edited from our Parisian manuscript by Moraitis, *Ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων*, 60–77. Paris. gr. 328 corresponds to letter Π in the critical apparatus.

p. 131	p. 132
<ul style="list-style-type: none"> – “Ekphonesis” of the presider/priest (conclusion of Prayer of First Antiphon?) – Rubric indicating Prayer of Incense and beginning of Psalm?²⁰ – Petitions of the deacon (“Ektene Megale”) with ten petitions²¹ – Prayer of the Second Antiphon of Vespers²² 	<ul style="list-style-type: none"> – Concluding petitions of the deacon from the “Ektene Megale” – “Ekphonesis” of presider/priest – Prayer of the Third Antiphon of Vespers²³

Codicological Units 4 and 5: Two Psalters

The last two quires of Paris. gr. 328 preserve fragments not from one Psalter, as previously suggested by Omont, but from two distinct Psalters. These fragments were written by two additional 14th-century hands.

The first one (Codicological Unit 4) occupies pp. 265–276 (quire 18). It begins on p. 265 with the *incipit*: Ἀνάστηθι, Κύριε ὁ Θεός μου, ὑψωθήτω ἡ χεὶρ σου (Psalm 9:33), and ends on p. 276 with the *desinit*: ἀπὸ ἐμπνεύσεως πνεύματος ὀργῆς σου (Psalm 17:16).

The second fragment, identified as Codicological Unit 5, is located on pp. 277–280 (quire 19). It begins on p. 277 with the *incipit*: <ἐ>ταράχθησαν καὶ ἐσαλεύθησαν, ὅτι ὠργίσθη αὐτοῖς ὁ θεός (Psalm 17:8), and concludes on p. 280 with the *desinit*: ὁ θεός μου, ἄμωμος ἡ ὁδὸς αὐτοῦ, τὰ λόγια κυρίου πεπυρωμένα (Psalm 17:31). Notably, the copyist of this second Psalter utilized recycled parchment, as pp. 277–280 are palimpsests.

Let us now examine in greater detail the nature of the recycled parchment sheets.

The Erased Texts

A total of 33 folia in Paris. gr. 328 are palimpsests, corresponding to pp. 33–34, 47–48, 95–130, 133–154, 277–280. I have identified three texts in the erased folia, which I investigated on-site using a Wood’s lamp. The first two texts are preserved beneath the 14th-century restoration sections of the Euchologion (Codicological Unit 2), while the third text is beneath the second Psalter (Codicological Unit 5).

²⁰ Potential *incipit* of Psalm 102 or Psalm 103.

²¹ Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, 293 for glossary explanation.

²² Arranz, *Leucologio costantinopolitano*, 66–67.

²³ Arranz, *Leucologio costantinopolitano*, 67. For an analysis, see Arranz, *L’office de l’Asmatikos Hesperinos*, 107.

An Unidentified Liturgical Text

The first text is located on pp. 33–34 and 47–48 of the Euchologion. These are two conjoined folia belonging to Codicological Unit 2. The undertext is written in Greek minuscule and runs parallel to the *scriptio superior* (at 0 degrees orientation). While the content appears to be liturgical, it is not possible to identify it further at this stage. A Greek minuscule undertext is also visible on other folia of Codicological Unit 2 (e.g., pp. 120 and 152) and may contain the same text as that found on pp. 33–34 and 47–48.

A Gospel Lectionary

The second text, also preserved in the Euchologion section copied by Hand 2, is visible to the naked eye on pp. 96, 97, 99, 103, 106, 107, 117, 126, 133, 137, 139, 141, 142, 144, though it is likely preserved on additional folia. The *scriptio inferior* is written in a Greek upright pointed majuscule and runs parallel to the *scriptio superior*, with an orientation of either 0 or 180 degrees. The writing is datable to the 10th century or the early 11th century at the latest. The content is a Gospel lectionary with ecphonic notation, arranged in two columns. On p. 107, it is possible to read the following title, written in red ink: εὐαγγέ(λ)ια ἰβ' τῶν ἁγίων <παθῶν> | τ(οῦ) κ(υ)ρί(ο)υ ἡμ(ῶ)ν ἰ(η)σοῦ χ(ρι)στοῦ ἐκ τ(οῦ) κα(τὰ) [...]. This is the general title of the Gospels to be read during the “Akoulouthia ton Pathon” (Service of the Passion) on Holy Friday.²⁴ This interpretation is further supported by the presence of an ornamental band beneath the title.

A Homily by John Chrysostom

The folia from the second Psalter, pp. 277–280, were written on top of a Greek round minuscule, which recalls the “Perlschrift”, commonly used in the 10th–11th centuries. The undertext is oriented perpendicular to the *scriptio superior*, at either 90 or 270 degrees. The text is arranged in two columns, each approximately 6 cm wide, though the second column is only partially preserved. The columns are bordered with inclined dashes, accompanied by dots on either side. It was only possible to read the text on p. 277, which corresponds to John Chrysostom’s homily *In illud, Vidi Dominum* (CPG 4417), 1:2,61–69.²⁵ Below is a diplomatic transcription of the *scriptio inferior* on p. 277, alongside the edited text by Dumortier. In the edited text, I have highlighted in bold the letters or words that are visible in the Parisinus.

²⁴ Janeras, *Le vendredi-saint dans la tradition liturgique byzantine*, 119 ff.

²⁵ PG 56, 97–107; *In illud, Vidi Dominum* (CPG 4417), éd. et tr. Dumortier, Jean Chrysostome. Homélie sur Ozias (*In illud, Vidi Dominum*).

Line	Paris. gr. 328, p. 277, <i>scriptio inferior</i> Transcription col. 1	Paris. gr. 328, p. 277, <i>scriptio inferior</i> Transcription col. 2	Comparison with the edited text	
1	.ω. δε... ω.. σεν	π	Πῶς δὲ ἔσται, φησίν,	Πῶς οὖν ἔστιν
2	..λλε..θαι εν..	αγαλ	ἀγάλλεσθαι ἐν τρόμφ;	ἀγάλλεσθαι ἐν
3	και γαρ	φο.	Καὶ γὰρ	φόβῳ , καὶ οὐχ
4	ουδε δυνατον	απλ	οὐδὲ δυνατὸν	ἀπλῶς ἐν φόβῳ ,
5	καταυτον τα δυο	αλλε	κατὰ ταυτὸν τὰ δύο	ἀλλ' ἐν τρόμφ ,
6	συνβαινειν	οπ	συμβαίνειν ,	ὄπερ ἐπίτασις
7	πολλης ουσης	εστι	πολλῆς οὔσης	ἔστι τοῦ φόβου
8	της μεταξυ αυ	και	τῆς μεταξὺ αὐ-	καὶ πολλῆς ἀγωνίας ση-
9	των διαφορας	μειο	τῶν διαφορᾶς.	μειῶν ; πῶς δέ,
10		φησι	Χαρὰ γὰρ	φησί , τοῦτο γενήσεται;
11			ἔστι καταθυμίων	
12	πλήρωσις καὶ	
13			ἠδέων ἀπόλαυσις	
14			καὶ ἀνιαρῶν	
15			λήθη· φόβος δὲ	
16			ἐπιζομένων	
17			κακῶν ἐπίτασις,	
18			ἐπὶ κατεγνωσμένῳ	
19			συνιστάμενος	
20			συνειδότη.	

The transcription and comparison with the edition reveal that, from a philological perspective, there are no significant textual variants. However, this analysis is valuable for understanding the original dimensions of the Chrysostomic codex. It demonstrates that what is preserved beneath p. 277 of the Parisinus manuscript represents only about half of the original folio. The original folio likely contained ca. 20 lines of text per column. Based on this evidence, it is probable that the original dimensions of the Chrysostomic codex were approximately 300 × 250 mm.

Conclusions

This brief article has examined the manuscript Paris. gr. 328, a prayer book that has received relatively little scholarly attention. Copied in the 12th century and later restored in the 14th century using recycled parchment, the Euchologion was likely copied and used in a monastic environment. This conclusion is supported by the note on p. 94 and the *synapte* on p. 5.

The fact that liturgical manuscripts are written, completely or partially, on second-hand, palimpsest parchment is far from unusual. Recent studies have demonstrated that a significant percentage of Euchologia were written, either partially or entirely, on recycled sheets.²⁶ This practice is closely linked to the utilitarian nature of prayer books and their role as essential tools in the daily life of priests. This is further evidenced by their compact, pocket-sized dimensions, which facilitated transportability. Due to their frequent use, Euchologia were prone to damage, and, given their long lifespan and often multiple owners, they were commonly restored and supplemented with additional material, as is the case with the Parisian manuscript.²⁷ It cannot be ruled out that the 14th-century restorer intentionally combined the Euchologion with the Psalter, and it is possible that the Psalter was more complete earlier in the manuscript's history. The resulting composite manuscript was likely the private book of a priest or a priest-monk.

Regarding the erased parchment sheets, it is worth noting that a wide variety of texts can be found beneath liturgical manuscripts, ranging from classical works²⁸ to the more commonly recovered homiletic and liturgical texts.²⁹ In the case of the manuscript Paris. gr. 328, three distinct texts of liturgical and homiletic nature, written in both majuscule and minuscule scripts, have been identified: an as-yet unidentified liturgical text, a homily by John Chrysostom, and a Gospel lectionary.

The discarded parchment sheets may have originated from books belonging to the library of the monastery where the Euchologion was restored in the 14th century. Alternatively, it is possible that they were acquired from the market as ready-to-use, erased parchment sheets. While their origin remains unknown, this manuscript provides an additional example of a prayer book written on palimpsest parchment, offering valuable insight into the use and reuse of utilitarian books of everyday use in Byzantium.

²⁶ Rossetto, *Codicological Pathways in Search of Euchologia Palimpsest Manuscripts*, in: *Rapp – Afentoulidou – Galadza – Nesseris – Rossetto – Schiffer*, *Byzantine Prayer Books*, 183–191 and Rossetto, *Greek Palimpsests at Saint Catherine's Monastery*, 13.

²⁷ Another example of an Euchologion that was restored over time with recycled parchment is Sin. gr. 962 (Diktyon 59337). For an updated description of this manuscript, see Rossetto, *Greek Palimpsests at Saint Catherine's Monastery*, 157–196.

²⁸ Such as those of Archimedes and Hyperides in the famous Archimedes Palimpsest (Diktyon 8838), whose overtext is an Euchologion.

²⁹ For example, half of the 92 erased Greek texts preserved in the Sinai palimpsests, as investigated during the *Sinai Palimpsests Project*, are of liturgical or homiletic content. Cf. Rossetto, *Greek Palimpsests at Saint Catherine's Monastery*, 13.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Arranz M.*, Leucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale), Rome 1996.
- Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum complectens ritus et ordines Divinae Liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum ..., ed. *J. Goar* (editio secunda expurgata et accuratior), Venice (Graz) 1730 (1960²).
- Jean Chrysostome. Homélie sur Ozias (In illud, Vidi Dominum), éd. et tr. *J. Dumortier*, Paris 1981.
- Mateos J.*, Le Typikon de la Grande Église: Ms. Sainte-Croix nr. 40, Xe siècle, I-II, Rome 1962–1963.
- Moraitis N. D.*, Ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, Thessaloniki 1955.
- Passarelli G.*, Leucologio cryptense Γ.β. VII (sec. X), Thessaloniki 1982.
- PG: *J. P. Migne*, Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca. 1–161, Paris 1857–1866.
- Polidori V.*, L'Eucologio della Grande Chiesa di Otranto: Cod. Ottoboni gr. 344 (AD 1177), 2018.
- Velkovska E.* – *Parenti S.*, Evchologij Barberini Gr. 336, Omsk 2011.

Литература – Secondary Works

- Arranz M.*, L'office de l'Asmatikos Hesperinos («vêpres chantées») de l'ancien Euchologe byzantin. Ie Partie: Les prières, *Orientalia christiana periodica* 44 (1978) 107–130.
- Fedwick P. J.*, Bibliotheca Basiliana Universalis: A Study of the Manuscript Tradition, Translations and Editions of the Works of Basil of Caesarea. IV: Testimonia, Liturgical and Canonical Compositions, Florilegia, Catenae, Iconography. 2: Manuscripts, Libraries, Turnhout 1999.
- Janeras S.*, Le vendredi-saint dans la tradition liturgique byzantine, Rome 1988.
- ODB: Oxford Dictionary of Byzantium, I–III, edd. *A. Kazhdan et al.*, New York – Oxford 1991.
- Omont H.*, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale, I, Paris 1886.
- Parenti S.*, Lanafora di Crisostomo. Testo e contesti, Münster 2020.
- PLP: *Trapp E. et al.*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Vienna 1977–1994.
- RGK I: *Gamillscheg E.* – *Harlfinger D.* – *Hunger H.*, Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. I. Handschriften aus Bibliotheken Großbritanniens, Vienna 1981.
- RGK III: *Gamillscheg E.* – *Harlfinger D.* – *Hunger H.*, Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. III. Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan, Vienna 1997.
- Rapp C.* – *Afentoulidou Ei.* – *Galadza D.* – *Nesseris I.* – *Rossetto G.* – *Schiffer E.*, Byzantine Prayer Books as Sources for Social History and Daily Life, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 67 (2017) 173–211.
- Rossetto G.*, Greek Palimpsests at Saint Catherine's Monastery (Sinai): Three Euchologia as Case Studies, Vienna 2023.
- Rossetto G.*, Building the Euchologion: Evidence from the Earliest Manuscripts, edd. *M. Vinzent* – *C. Rapp*, *Studia Patristica*. Vol. CVIII, Papers presented at the Eighteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2019, Leuven – Paris – Bristol, Ct 2021, 65–75.
- Taft R. F.* – *Parenti S.*, Storia della liturgia di S. Giovanni Crisostomo, vol. II. Il Grande Ingresso, Grottaferrata 2014.
- Velkovska E.*, The Liturgical Books of the Byzantine Rite: History and Culture, *Bibliothek und Wissenschaft* 51 (2018) 150–151.

Џулија Росетто

Институт за византијске и новогрчке студије – Универзитет у Бечу, Беч
giulia.rossetto@univie.ac.at

РЕСТАУРАЦИЈА ТРЕБНИКА:
ЈЕДНА БЕЛЕШКА О РУКОПИСУ PARIS. GR. 328

Рукопис Paris. gr. 328 (Diktyon 49900) први је описао Анри Омон као књигу састављену из више делова. Старији део, из XII века, рестауриран је и допуњен у XIV веку уз коришћење пергаментног палимпсеста. Омон је узгред поменуо да овај рукопис представља палимпсест, али није покушао ни да опише нити да идентификује уклоњене слојеве. Говорећи о садржају, помиње да кодекс садржи литургијске текстове, службу за Велики пост, читања из апостола и јеванђеља, разне молитве и један фрагмент псалтира. У овој краткој забелешки доносимо детаљнију анализу различитих делова кодекса, уз посебан осврт на наменске молитве, а покушаћемо и да утврдимо шта се налазило на обрисаним слојевима (*scriptiones inferiores*) у оној мери у којој је то могуће учинити голим оком.

Исписан у XII и потом рестауриран у XIV веку на већ коришћеном пергаменту, овај требник је највероватније преписан и коришћен у монашкој средини. Том закључку иду у прилог белешка на 94. страни и синапта на 5. страни. Најстарији писар преписао је језгро књиге у XII веку калиграфском минускулом, али на основу садашњих сазнања није могуће рећи где. Дуктус је округласт и дубоко утиснут, а модул увећан, што су особине које су обележиле период губљења такозваног “Perlschrift” модела.

Чињеница да су богослужбени рукописи исписивани, у целисти или делимично, на већ коришћеном пергаменту нимало не изненађује. Та пракса стоји у тесној вези са практичном употребом молитвеника, који чине једно од основних оруђа у свакодневном раду свештенства. О томе сведоче и њихови мали, џепни формати, који су их чинили лако преносивим. Пошто су се интензивно користили, требници су били подложни оштећењима, а како су дуго остајали у употреби, често прелазећи из руке у руку, није било необично да се рестаурирају и допуњавају новим садржајем, што је случај и са овим париским рукописом. Не може се искључити могућност да је рестауратор у XIV веку намерно спојио требник са псалтиром, а може бити и да је рукопис некада садржао комплетнију верзију псалтира. Тако сачињен композитни рукопис вероватно је био у приватном власништву неког свештеника или јеромонаха.

Када је реч о уклоњеним слојевима пергаментa, треба имати у виду да се испод богослужбених рукописа могу појавити најразличитији текстови, од дела античких писаца до (чешће) хомилија и литургијских текстова. Утврђено је да

рукопис Paris. gr. 328 садржи три засебна литургијска и хомилетска текста, исписана мајускулом и минускулом: један за сада непознат литургијски текст, једну хомилију Јована Златоустог и јеванђелистар.

Уклоњени пергаментни листови могли су потицати из књига у власништву библиотеке манастира где је требник рестауриран у XIV веку. Са друге стране, могуће је и да су купљени као листови пергаментна спремни за употребу, са којих је пређашњи текст већ био уклоњен. Иако нам је њихово порекло непознато, овај рукопис представља још један пример молитвеника исписаног на пергаментном палимпсесту, што нам даје драгоцен увид у употребу и поновно коришћење књига са практичном применом у свакодневном животу у Византији.

Zbornik radova Vizantološkog instituta
(ZRVI)

Obligatory guidelines for submitting an article

1. Articles should be submitted in electronic form as a Microsoft Word document (.doc, .docx, .rtf). Please make sure to use Unicode fonts. Font size: 12 points (for tables as well). Line spacing: 1, 5. Illustrations: photos or drawings 12.8 × 19 cm – drawing min. 600 dpi or ppi (= pixels/inch), photo min. 300 dpi.
2. Every article should contain at the beginning an abstract in English (between 100 and 300 words), and also a second abstract in the language of the main text, if the article is not in English (common languages in Byzantine Studies are accepted), and approximately 5 keywords for each abstract in corresponding languages, and a summary in English at the end of the text (between 300 and 800 words).
3. At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing **full** titles and pages.

Primary sources: author and title of the work, editor (*italics*), place and year of publication.

Example:

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

Secondary works:

- a) Books and monographs: author (*italics*), title, place and year of publication.

Example:

Mavromatis L., La fondation de l' Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978.

- b) Articles in journals: author (*italics*), title, journal (full title), volume, year of publication, pages.

Example:

Radić R., Vizantijski vojskovođa Aleksije Filantropin, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 97–109.

- c) Collective and periodical publications: author (*italics*), title, editor (*italics*), publication title, place and year of publication, pages.

Example:

Troianos Sp. N., Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, edd. G. Prinzing – D. Simon, Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 37–51 (**Note:** Preposition **in:** is not to be used).

Note: For publications in Greek only the monotonic system should be used, except in source quotations.

All the Greek and Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration, using one of the current modes (for Serbian, the Serbian Latin alphabet).

Example:

Μαυρομάτης Λ., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatēs L.*, Hē pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396 [*Živojinović M.*, Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

4. Citation in footnotes:

- a) References to titles listed in the List of references should be cited in the footnotes in their short form (for Primary sources, a recognizable abbreviation; for Secondary works, author's name and shortened title, grammatical articles are omitted), followed by cited pages (for sources also chapters, lines).

Examples:

Primary sources:

Critubuli Historiae, 154 (or 118.10–12; **Note:** lines are separated from pages or chapters by a dot, with no space)

Secondary works:

- a) *Mavromatis*, Fondation de l' Empire serbe, 33–38.
 b) *Radić*, Aleksije Filantropin, 102.
 c) *Troianos*, Zauberei und Giftmischerei, 42 sq.
- b) Conventional abbreviations in footnotes: *idem/eadem*, *ibid.*, *loc. cit.*, *cf.*, *n.* (for note), *sq.*, *f.*, *ff.*
- c) **No use of the abridged forms p. or pp.**

Зборник радова Византолошког института
(ЗРВИ)

Обавезујуће упутство за припремање рукописа

1. Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронској форми (.doc, .docx, .rtf): уникодни фонт, величина 12 (у табелама такође), размак 1,5. Основно писмо је ћирилица. Илустрације: фото или цртеж величине 12,8 × 19 cm – цртеж минимум 600 dpi или ppi (= pixels/inch), фото минимум 300 dpi.
2. Рад на почетку садржи апстракте на основном и на енглеском језику (између 100 и 300 речи) и око 5 кључних речи по апстракту, као и резиме на енглеском језику. Радови на енглеском имају само енглески апстракт.
3. На крају рада налази се Листа референци, која се састоји из два дела (Извори, Литература), по абecedном и азбучном реду аутора, са **пуним** насловима, називима часописа и бројем страна.

Извори: писац и наслов изворног дела, име приређивача (курзив), место и година издања.

Пример:

Есфигменска повеља деспота Ђурђа, прир. П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић,
Београд – Смедерево 1989.

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. D. R. Reinsch (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22),
Berlin – New York 1983.

Литература:

- а) посебне књиге: аутор (курзив), наслов, место и година издања.

Пример:

Пиривајџић С., Самуилова држава – обим и карактер, Београд 1998.

- б) чланци у часописима: аутор (курзив), наслов рада, пун назив часописа, број свеске, година (изузетно и место) издања, пун опсег страница.

Пример:

Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, *Dumbarton Oaks Papers* 25
(1971) 1–32.

- в) колективне и периодичне публикације: аутор (курзив), наслов рада, уредник (курзив), наслов публикације, место и година издања, пун опсег страница.

Пример:

Ферјанчић Б., Хиландар и Византија, ур. Г. Субојић, Манастир Хиландар, Београд 1998, 49–62 (**Напомена:** Не наводе се предлози у: односно in:).

Напомена: Стари руски и бугарски наслови транскрибују се према данашњем правопису.

За грчке наслове искључиво се употребљава монотонска ортографија, изузев приликом навођења изворних текстова.

Све грчке и ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Пример:

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396 [*Živojinović M., Dokumenti o adelfatima za keliју Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396*].

Μαυρομάττης Λ., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatēs L., Hē pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272*].

4. Цитирање у напоменама:

- а) Наслови наведени у Листи референци цитирају се у напоменама у скраћеном облику (за изворе, препознатљива скраћеница; за литературу, презиме аутора и скраћени наслов, граматички чланови се изостављају), праћени страницама које се цитирају (код извора такође поглављима и редовима)

Примери:

Извори:

Critobuli Historiae, 154 (или 118.10–12; **Напомена:** Број реда или стиха одваја се од броја странице или поглавља тачком)

Литература:

- а) *Пиривајрић*, Самуилова држава, 137.
 б) *Ostrogorsky*, Observations, 5–7.
 в) *Ферјанчић*, Хиландар и Византија, 53 сл.
- б) Коришћене скраћенице (према језику и писму цитираног рада): *исѿиу/исѿиа, isti/ista, idem/eadem*; исто, isto, ibid; нав. место, nav. mesto, loc. cit; сл., sl., sq. (иза броја стране); уп., up., cf.; нап., n.
- в) **Не употребљавају се скраћенице стр., односно р. и рр.**

Зборник радова Византолошког института 62 (2025)

Издаје

Византолошки институт САНУ

Београд, Кнеза Михаила 35

zrvi@vi.sanu.ac.rs

zrvi-visanu.rs

Тел. +381 11 26 37 095

Редакциони одбор

Стианоје Бојанин (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Михаел Гринбарџ* (Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Минстер), *Нилс Гаул* (The University of Edinburgh, Единбург), *Мирјана Живојиновић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Бујадин Иванишевић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Ерика Јухас* (ELTE Eötvös József Collegium, Будимпешта), *Јованка Калић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Сергеј Карпов* (Московски државни универзитет, Москва), *Предрај Комаџина* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојана Крсмановић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Александар Лома* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Марија Мавруди* (University of California, Berkeley, Беркли), *Аџанасиос Маркопулос* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Атина), *Љубомир Максимовић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Миодрај Марковић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Љубомир Милановић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојан Миљковић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Срђан Пиривајрић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Клаудија Рај* (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität Wien, Беч), *Ђоко Субојић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Еванџелос Хрисос* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Атина), *Дејан Целебџић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд), *Жан-Клод Шене* (Sorbonne-Université, Париз), *Јована Шијаковић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Пејтер Шрајнер* (Universität zu Köln, Келн)

Лектура

мр Александра Антић

Лектура енилеских сажетика

Миљана Протић

Коректура

Мира Зебић

Компјутерска обрада илустрација за шtamп

Тијана Динић

Корице

Драгомир Тодоровић

Класификаџор

Славица Мереник

Компјутерска припрема за шtamп

Тијана Динић

Шtamпа

Birograf Comp, Атанасија Пуље 22, Београд

Тираж

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93

ЗБОРНИК радова Византолошког института САНУ = Zbornik radova
de l'Institute d'Études Byzantines. – Књ. 1 (1952)-. – Београд :
Византолошки институт САНУ, 1952-. – 24 cm

Годишње

ISSN 0584-9888 = Зборник радова Византолошког института
COBISS.SR-ID 28356615